

Львівський державний університет внутрішніх справ

М. П. Козирєв

Соціальна педагогіка

Навчальний посібник

Львів
2020

УДК 378.01
К 59

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного
університету внутрішніх справ
(протокол від 25 листопада 2020 року № 5)

Рецензенти:

Галян О. І., доктор педагогічних наук;
Марчук А. В., кандидат педагогічних наук

Козирєв М. П.

К 59 Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Львів :
Львівський державний університет внутрішніх справ,
2020. 352 с.

ISBN 978-617-511-324-0

Розглянуто актуальні проблеми теорії та практики соціальної педагогіки, зокрема її об'єкт, предмет, структурні елементи, завдання, методи і функції. Подано суть, особливості, завдання, принципи, види, ресурси і суб'єкти соціально-педагогічної діяльності. Розкрито зміст, принципи, завдання, особливості діяльності соціального педагога у загальноосвітніх закладах. Через зміст та особливості соціально-педагогічної діяльності висвітлено такі її об'єкти, як люди з інвалідністю, діти і молодь групи ризику, діти-жертви домашнього насилля, неблагополучні сім'ї та ін. Розкрито педагогічну культуру і професійно-моральні якості соціального педагога.

XXI century can be characterized by disappointment of people concerning stability and conviction of their future by modern democratic society, ability and willingness of national and world elite respond adequately on crisis situation, provide social equity in the distribution of social benefits, social peace, safety of their lives, etc.

Tendencies and challenges of public life, as social practice demonstrates, lie in increasing of social activities of individuals, social groups, appearing of new ideologies, emergence and spreading of new types and forms of social behavior and cooperation, as well as, inefficiency of social and economic regulations and vital functioning of the main segments of the population, an excessive concentration of power and capital in the hands of limited circle of people, unintended social consequences, implementation of new innovational technologies, etc.

УДК 378.01

© Козирєв М. П., 2020
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2020

ISBN 978-617-511-324-0

Зміст

Передмова	6
Розділ 1. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА	8
1.1. Теоретичні основи соціальної педагогіки.....	9
1.2. Принципи, методи і функції соціальної педагогіки.....	26
Контрольні запитання.....	34
План семінарського заняття.....	35
Теми рефератів.....	35
Рекомендована література.....	35
Тести.....	36
Розділ 2. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ	39
2.1. Соціально-педагогічна діяльність як педагогічний феномен.....	40
2.2. Суб'єкти соціально-педагогічної діяльності.....	50
Контрольні запитання.....	70
План семінарського заняття.....	71
Теми рефератів.....	71
Рекомендована література.....	71
Тести.....	72
Розділ 3. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ	75
3.1. Соціально-педагогічна діяльність у системі освіти України.....	76
3.2. Діяльність соціального педагога загальноосвітнього закладу.....	84
Контрольні запитання.....	99
План семінарського заняття.....	100
Теми рефератів.....	100
Рекомендована література.....	100
Тести.....	101
Розділ 4. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗ ОСОБАМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ	104
4.1. Інвалідність як соціально-психологічне явище.....	105
4.2. Особливості соціально-педагогічної діяльності з особами з інвалідністю.....	114

Контрольні запитання.....	130
План семінарського заняття.....	131
Теми рефератів.....	131
Рекомендована література.....	131
Тести.....	133
Розділ 5. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ	
ІЗ НЕБЛАГОПОЛУЧНОЮ СІМ'ЄЮ.....	135
5.1. Роль сім'ї в соціалізації і соціальному становленні особистості.....	136
5.2. Особливості соціально-педагогічної діяльності з неблагополучною сім'єю.....	151
Контрольні запитання.....	160
План семінарського заняття.....	161
Теми рефератів.....	161
Рекомендована література.....	161
Тести.....	163
Розділ 6. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ	
ІЗ ДІТЬМИ ТА МОЛОДДЮ ГРУПИ РИЗИКУ.....	165
6.1. Соціально-педагогічна характеристика дітей та молоді групи ризику.....	166
6.2. Особливості соціально-педагогічної діяльності з дітьми та молоддю групи ризику.....	177
Контрольні запитання.....	192
План семінарського заняття.....	192
Теми рефератів.....	193
Рекомендована література.....	193
Тести.....	194
Розділ 7. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ	
ПРОТИ НАСИЛЬСТВА У СІМ'І.....	196
7.1. Насильство у сім'ї як соціально-педагогічна проблема.....	197
7.2. Соціально-педагогічна діяльність щодо запобігання насильству проти дитини в сім'ї.....	214
Контрольні запитання.....	224
План семінарського заняття.....	224
Теми рефератів.....	225
Рекомендована література.....	225
Тести.....	226

Розділ 8. ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА	229
8.1. Педагогічна культура соціального педагога.....	230
8.2. Професійні якості соціального педагога.....	247
Контрольні запитання.....	259
План семінарського заняття.....	259
Теми рефератів.....	260
Рекомендована література.....	260
Тести.....	261
ДОДАТКИ	263
Структура навчальної дисципліни «Соціальна педагогіка».....	263
Предметний покажчик.....	264
Глосарій.....	272
Список використаної літератури.....	339

Передмова

Сьогодні характерні фундаментальні трансформації в всіх сферах суспільного життя, життєдіяльності соціальних груп, окремих людей. Загострення політичних, економічних, фінансових, екологічних, соціальних, демографічних тощо проблем висуває високі вимоги як до спроможності сучасної людини адаптуватися до них, так і ефективно діяти в нових соціальних реаліях. Ця ситуація здійснює неоднозначний, іноді негативний, вплив на їх соціалізацію, соціальне становлення, фізичне і психічне здоров'я, реалізацію людини як особистості.

Актуальність вивчення соціальної педагогіки зумовлена тим, що вона дозволяє зрозуміти процеси взаємодії особистості й соціуму, розкрити професійну діяльність фахівців соціально-педагогічного профілю в типових умовах соціалізації дітей і дорослих, формувати необхідні знання, навички та вміння, надає можливість усвідомити місце та роль соціальної педагогіки як науки й сфери діяльності в процесах соціального навчання та виховання людини.

Студенти, майбутні професіонали у соціальній сфері, повинні бути не тільки фахово підготовленими, а й соціально компетентними людьми, здатними на відповідному рівні сприяти процесу набуття людиною соціальності під впливом соціальних явищ, процесів та відносин, не тільки зберігати, а й збагачувати надбання професійної діяльності.

Розглянуто специфіку соціальної педагогіки як науки, систему у всіх її складових, концептуальні засади, методи і функції. Подано суть, особливості, завдання, принципи, види, суб'єкти соціально-педагогічної діяльності. Розкрито зміст, принципи, завдання, особливості діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах. Через призму соціально-педагогічної діяльності висвітлено такі її об'єкти, як люди з інвалідністю, діти і молодь групи ризику, діти-жертви домашнього насилля, неблагополучні сім'ї та ін. Розкрито педагогічну культуру і професійно-моральні якості соціального педагога.

Головним завданням навчального посібника є з'ясування сутності соціально-педагогічних відносин і процесів, опанування знаннями, що знадобляться у професійній діяльності. Він спрямований не лише на вивчення теоретичного матеріалу, а й на формування активної громадянської позиції, свідомого ставлення до проблем соціального розвитку особистості, зокрема тих, які визначають її як рівноправного члена суспільства. Соціальна педагогіка включена до навчального плану підготовки здобувачів вищої освіти за освітнім ступенем магістр спеціальності «Психологія».

Навчальний посібник складений згідно з робочою навчальною програмою, яка передбачає 16 годин лекцій та 16 годин практичних занять. Автор намагався пов'язати вивчення соціальної педагогіки з дисциплінами циклу професійного навчання, застосував сучасні теоретико-методологічні підходи та досвід соціально-педагогічної діяльності, досягнення наукових інститутів, вищих навчальних закладів України й інших країн, а також власний досвід викладання соціальної педагогіки.

Для студентів, викладачів вишів, соціальних педагогів і психологів, широкого кола науковців.

Розділ 1

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити суть і зміст соціальної педагогіки як сфери наукового знання;
- визначити поняття, об'єкт і предмет соціальної педагогіки як науки;
- пояснити основні категорії соціальної педагогіки;
- охарактеризувати завдання політичної психології;
- проаналізувати взаємозв'язок соціальної педагогіки з іншими науками;
- проаналізувати принципи політичної соціальної педагогіки;
- розкрити теоретичні основи соціально-педагогічних технологій;
- охарактеризувати методи і функції соціальної педагогіки.

1.1. Теоретичні основи соціальної педагогіки

1.2. Технології, принципи, методи і функції соціальної педагогіки

Уперше термін «соціальна педагогіка» у сьогоdnішньому розумінні був запроваджений у 1844 р. німецьким педагогом Карлом Магером. Соціальна педагогіка як галузь гуманітарного знання сформувалася на початку ХХ ст. Її пов'язують із німецьким філософом Паулем Наторпом, який у 1899 р. у книзі «Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності» предметом соціальної педагогіки окреслив «соціальні умови освіти і освітні умови соціального життя» [82]. Розвиваючи ідеї відомих німецьких педагогів Адольфа Дістервега та Іоганна-Генріха Песталоцці, наголосив, що теорія виховання має зважати на передумови життя особистості в спільноті, не лише про стосунки між людьми, а про людську спільність в її різноманітних формах – від сім'ї до громади та держави.

1.1. Теоретичні основи соціальної педагогіки

З часу оприлюднення соціально-педагогічних ідей П. Наторпа соціальна педагогіка як галузь педагогічної науки пройшла непростий шлях розвитку, офіційного визнання та розроблення методологічних засад (соціально-педагогічних теорій, концепцій, тезаурусу, принципів, технологій, методів тощо).

Дослідники виокремлюють такі чинники становлення та розвитку соціальної педагогіки як науки [5]:

- формування у науковій педагогіці «третього педагогічного простору» або «поля» соціуму, усвідомлення та використання його педагогічного потенціалу;
- поява нового формату освітніх закладів та служб з переважно соціально-корекційним напрямом роботи;
- поширення «клієнтської бази» соціально-педагогічної діяльності;
- розробка та впровадження нових інноваційних технологій;
- утворення спеціальних навчальних закладів для професійної підготовки фахівців соціально-педагогічної діяльності;
- необхідність у педагогічному наповненні сфери соціальної роботи;
- поява та функціонування професії «соціальний педагог».

Соціальна педагогіка – social pedagogics (грец. *paidagōgikē* < *pais (paidos)* – дитина і *ago* – веду, виховую) – наука про закономірності й механізми становлення і розвитку особистості у процесі освіти та виховання у різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтована діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів та установ, соціальних служб, які сприяють формуванню соціальної активності дітей, молоді та дорослих у вирішенні політичних, економічних, соціальних та інших проблем [48].

Соціальна педагогіка спрямована на вивчення особливостей організації соціального виховання, виховних можливостей соціального середовища та оптимальних умов соціалізації особистості.

Соціальна педагогіка ґрунтується на тому, що сукупність умов і впливів, у яких відбувається розвиток людини, – сім'я, школа, засоби масової інформації, інші соціальні інститути, різні мікросередовища, культурні традиції тощо у взаємодії детермінує процес соціального формування особистості. Тому визначення, організація та використання виховного потенціалу соціуму для соціалізації індивіда є основним змістом цієї наукової галузі.

Метою соціальної педагогіки є створення сприятливих умов для позитивного розвитку особистості, цілеспрямована гуманізація міжособистісних стосунків, оптимізація взаємозв'язків людини і суспільства, гармонізація духовної та матеріальної структур в соціумі.

Об'єктом будь-якої науки є все, на що спрямоване відповідне дослідження. Предмет завжди має чітко окреслену сферу і мету дослідження. Соціальне виховання особистості у всіх його проявах як об'єкт вивчають різні педагогічні науки. Предмет і об'єкт соціальної педагогіки мають свої відмінності.

Усе розмаїття ставлень дослідників до предмета соціальної педагогіки можна представити так [5, с. 48]:

1) допомогу людині, котра опинилася в несприятливих умовах соціалізації та не в змозі впоратися з власними проблемами;

2) соціальне виховання, соціалізацію, соціально-педагогічну діяльність щодо формування соціальних якостей людини через активізацію педагогічного потенціалу різних сфер суспільства;

3) педагогічні закономірності взаємодії людини і соціуму.

Узагальнюючи ці підходи, *предметом соціальної педагогіки* є конкретна особа чи група, яка має соціальні чи особистісні проблеми або потреби, що потребують вирішення і задоволення. Це процес набуття людиною соціальності під впливом сукупності соціальних явищ, процесів та відносин.

Об'єктом соціальної педагогіки є соціальне виховання особистості у різних сферах суспільного життя.

З уваги на це, *соціальна педагогіка як галузь педагогічного знання в контексті сучасної парадигми соціального виховання має орієнтуватися на [75]:*

– вивчення виховних можливостей різних соціальних інституцій щодо формування соціальності особистості, а саме:

соціальної активності, соціальної компетентності, соціальної позиції, соціальної мобільності тощо;

- обґрунтування умов самореалізації та самоактуалізації особистості в різних умовах соціального середовища;

- визначення шляхів профілактики соціальної дезадаптації особистості;

- розробку технологій соціально-педагогічного захисту та підтримки дітей та молоді у процесі соціального виховання;

- обґрунтування шляхів взаємодії соціальних інституцій у соціальному вихованні особистості.

Соціальне виховання можна окреслити як систему цілеспрямованого впливу суспільства на цінності, відносини та життєві установки окремої людини та соціальних груп з метою узгодження особистісного та загальносуспільного розвитку. *У соціальному вихованні можна виокремити такі складові:*

- цикли соціального виховання – сімейний, освітній, трудовий, післятрудоий тощо;

- мету і завдання – особистісний розвиток людини, групи, колективу;

- засоби реалізації – зміст, форми та методи соціально-педагогічної діяльності;

- етапи здійснення – орієнтація, проектування, планування, реалізація завдань, оцінка досягнень;

- рівень успішності особистісного зростання у діяльності, спілкуванні, пізнанні, самореалізації людини.

Соціальне виховання здійснюється відповідно до сформульованих теорією та апробованих соціально-педагогічною практикою правил, норм, вихідних положень, які реалізуються у *принципах соціального виховання*. До них належать [77]:

- індивідуальна допомога щодо попередження та ліквідації конфліктних і критичних ситуацій у соціальній взаємодії особистості;

- групова підтримка людини та її мікросередовища (сім'ї, школи, громади) у фізичному, психічному, соціальному розвитку;

- громадський захист прав на достойне життя незалежно від індивідуальних фізичних та розумових особливостей, соціального статусу людини;

- практична діяльність щодо збереження фізичного та психічного здоров'я індивіда;
 - розвиток соціальної, особистісної, професійної, екологічної тощо компетентності особистості;
 - організація соціальної діяльності (фізичної, пізнавальної, комунікативної, рефлексивної, практичної, індивідуально-творчої тощо);
 - забезпечення і підтримка успішної суб'єкт-суб'єктної взаємодії підростаючого покоління в соціокультурному просторі;
 - формування готовності людини до відповідальної самоорганізації, облаштування власного життя і особистості шляхом опанування соціального досвіду та діяльності;
 - сприяння у формуванні таких цінностей життєдіяльності, за яких, незважаючи на фізичні недоліки, життєві кризи, людина може здійснювати життєдіяльність, зберігати відчуття власної гідності і поваги до себе;
 - реадаптація людини до трансформацій соціального середовища завдяки зростанню її самодостатності і та здатності до самоконтролю в несприятливих ситуаціях.
- Соціальна педагогіка постійно розвивається, вона акумулює, синтезує та збагачується досягненнями теоретичних і емпірико-практичних досліджень та практик. У сучасних умовах основними завданнями соціальної педагогіки є [5, с. 136]:
- історія розвитку соціальної педагогіки та соціально-педагогічної практики в Україні та за рубежом;
 - теоретико-методологічні засади соціальної педагогіки як науки та суспільної практичної діяльності (парадигми, концепції, закономірності, технології, тезаурус тощо);
 - зміст, особливості, форми, методи соціально-педагогічної роботи з різними категоріями дітей, молоді та сімей;
 - шляхи взаємодії та інтеграції діяльності різних соціальних інституцій у соціальному вихованні особистості;
 - аналіз та сприяння у реалізації виховних можливостей соціальних інституцій у формуванні соціальності особистості;
 - формування та розвиток соціалізації особистості в соціально-педагогічному процесі;
 - соціальний розвиток особистості в процесі культурно-дозвільної діяльності;

- інноваційні технології соціально-педагогічної діяльності;
- попередження та подолання соціальної дезадаптації особистості;
- підтримка та соціальна реабілітація дітей, молоді і сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах;
- інформаційно-комунікаційні технології як чинник соціалізації особистості;
- соціальне виховання особистості у дитячих, підліткових і молодіжних об'єднаннях та організаціях;
- стан та перспективи розвитку інклюзії в Україні;
- соціально-педагогічна робота з різними категоріями дітей, молоді та сімей в країнах ближнього та дальнього зарубіжжя.

Соціальна педагогіка як наука охоплює притаманні їй фундаментальні поняття, які розкривають специфіку і характеризують її як сферу наукового пізнання та соціально-педагогічної діяльності. *До базових понять соціальної педагогіки входять [115]:*

Соціальне – сукупність властивостей та особливостей суспільних відносин, інтегрованих індивідами або спільнотами в процесі спільної діяльності, взаємодії у конкретних умовах, яка виявляється в їхніх ставленнях один до одного, до свого статусу в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Соціалізація – процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства внаслідок взаємодії людини з стихійними та створеними умовами впродовж її життя.

Соціальна адаптація – процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, вид взаємодії особистості чи соціальної групи з соціальним середовищем.

Соціальне середовище – це сукупність соціальних умов життя, діяльності людини (соціальні інститути, соціальні групи, сфери суспільного життя), що впливають на її та поведінку.

Соціально-педагогічна діяльність – різновид професійної діяльності, яка полягає у наданні допомоги особистості у процесі її соціалізації, засвоєнні соціокультурного досвіду, створенні умов для її самореалізації у суспільстві.

Соціальне виховання – цілеспрямований процес формування соціальних якостей особистості, необхідних для її успішної соціалізації.

Соціальне навчання – організований процес передачі соціальних знань, формування соціальних умінь, навичок, які сприяють соціалізації людини.

Соціальна профілактика – комплекс психолого-педагогічних, економічних, правових, медичних тощо заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію впливу негативних явищ соціального середовища на людину.

Соціальна реабілітація – система заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом суспільних зв'язків і відносин через погіршення стану здоров'я, зміни соціального статусу.

Соціальне обслуговування – вид соціальної діяльності державних та недержавних органів, спрямований на забезпечення матеріальних, оздоровчих, освітніх, естетичних та інших потреб особистості.

Соціальна допомога – вид соціальної діяльності щодо підтримки осіб та соціальних груп, що опинилися у кризовій ситуації.

Соціальні послуги – комплекс дій державних, громадських організацій, орієнтованих на забезпечення та покращення умов життєдіяльності особистості чи окремих груп.

Соціальний захист дітей та молоді – система соціально-правових заходів і гарантій, які забезпечують реалізацію та охорону законних прав й свобод дітей та молоді.

Соціальна педагогіка розглядається як теорія, практика та освітній комплекс.

Соціальна педагогіка як теорія – це система понять, концепцій, законів і закономірностей, які розкривають соціальне становлення особистості в процесі соціально-педагогічної діяльності, з урахуванням впливу соціального середовища. Педагогічна теорія – це сукупність сформульованих навчань і концепцій, підтверджених педагогічною та громадською практиками. Вона дає змогу розуміти природу соціального формування особистості, управління групою, соціальних відхилень, можливості їх попередження й подолання.

Соціальна педагогіка як практика – це спрямована професійна діяльність (досвід діяльності) суб'єкта (соціального

педагога, особи, яка здійснює соціально-педагогічну діяльність) з діагностики та прогнозування соціального розвитку, корекції і виховання, перевиховання людини, групи.

Соціальна педагогіка як освітній комплекс – теорія і практика підготовки соціальних педагогів. Він охоплює нормативно-правове й теоретико-методичне забезпечення соціальної педагогіки як навчальної дисципліни – компонент спеціальної (професійної) підготовки соціального педагога, соціального працівника та інших фахівців.

Соціальна педагогіка – складна система педагогічних знань. У її *структуру входять* [34]:

- *сімейна соціальна педагогіка* – досліджує основні закономірності сімейного навчання і виховання як різновиду соціального виховання на основі реалізації педагогічного потенціалу сім'ї;

- *психологія соціально-педагогічної діяльності* – як інтегративна сфера психолого-педагогічного знання розкриває ресурси і можливості цієї професійної діяльності щодо вирішення проблем соціалізації особистості;

- *пренатальна соціальна педагогіка* – галузь педагогічного знання про форми і методи надання соціально-педагогічної допомоги дорослим на етапі народження дитини, реалізації материнства і батьківських обов'язків;

- *соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки* дітей і молоді груп ризику, педагогічно занедбаних, дітей-сиріт, безпритульних, дітей з інвалідністю тощо – як інтегративна галузь наукового знання соціальної педагогіки щодо вирішення проблем їх соціалізації;

- *історія соціальної педагогіки* вивчає розвиток соціально-педагогічної ідей, соціально-педагогічної діяльності в історії людства.

Місце соціальної педагогіки в системі наук про людину може бути виявлено в процесі розгляду її зв'язків з іншими науками [135]. Упродовж періоду становлення і розвитку соціальної педагогіки тісно пов'язується з багатьма науками, які збагачують її своїми теоретичними та практичними здобутками.

Так, *педагогіка* є спорідненою, базовою дисципліною, теоретико-практичні надбання якої дозволяють соціальній педагогіці реалізовувати особливості виховання, освіти

та навчання особистості на різних етапах її соціалізації та соціального становлення.

Досягнення *психології* дозволяють краще розуміти та враховувати в соціально-педагогічній діяльності психологію особистості, її психологічні прояви в різних соціальних умовах і ситуаціях.

Соціологія розкриває особливості становлення, функціонування і розвитку особистості як соціальної істоти, вплив соціального середовища на її життєдіяльність.

Економіка, її стан, рівень розвитку, відповідність економічних процесів і явищ вимогам сьогодення, дають змогу визначити причини певних соціальних проблем, адекватність соціальної політики держави потребам сьогодення, матеріального забезпечення соціально-педагогічної діяльності.

Політологія дозволяє адекватно оцінювати та враховувати в соціально-педагогічній діяльності сутність соціальної, освітньої, культурної, духовної складових тощо внутрішньої політики держави та її вплив на соціально-педагогічну діяльність.

Право дає можливість обстоювати інтереси та права суб'єктів і клієнтів соціально-педагогічної діяльності на основі відповідних нормативно-правових документів.

Дефектологія дає змогу соціальній педагогіці розробляти зміст, форми та методи соціальної підтримки осіб з інвалідністю та обмеженими можливостями на основі знання про їхні фізичні та психічні недоліки.

Віктимологія є теоретичним підґрунтям для організації соціально-педагогічної роботи з людьми, що опинилися у несприятливих умовах соціалізації, які своєю усвідомленою чи неусвідомленою поведінкою можуть викликати стосовно себе різні види насильства.

Менеджмент, як наука про управління організаціями і персоналом, сприяє оптимальній організації соціально-педагогічної роботи на сучасних теоретичних засадах і практичному досвіді управлінської діяльності.

Історія засвідчує особливості становлення та розвитку соціальної педагогіки як науки і сфери практичної діяльності у різні часові періоди.

Етнологія збагачує соціальну педагогіку завдяки опануванню особливостями національного досвіду та традицій організації соціально-педагогічної діяльності з відповідними категоріями населення.

Етика визначає основні морально-етичні вимоги та засади професійної діяльності соціальних педагогів та інших суб'єктів соціально-педагогічної діяльності.

Розвиток взаємодії, творчих зв'язків соціальної педагогіки з іншими науками призводить до вирізнення нових галузей педагогіки. Нещодавно виокремилися такі її галузі, як *філософія освіти, порівняльна педагогіка* та ін. Подальша інтеграція педагогіки з іншими гуманітарними та природничими науками сприяє появі нових галузей педагогічної науки і розширенню впливу соціальної педагогіки на різні сфери життєдіяльності. З іншими науками соціальну педагогіку зближує певна подібність понятійних апаратів. Так, її понятійний апарат доволі наближений до понятійного апарату педагогіки, соціології, психології, соціальної психології та інших наукових дисциплін.

Аналіз зв'язків соціальної педагогіки з іншими науками дозволяє виокремити такі форми їх взаємозбагачення [77]:

- використання соціальною педагогікою основних ідей, теоретичних положень, узагальнювальних висновків інших наук;

- творче запозичення методів досліджень, що застосовуються іншими науками;

- застосування в соціальній педагогіці конкретних результатів досліджень, отриманих у психології, фізіології вищої нервової діяльності, соціології та інших науках;

- участь соціальної педагогіки разом з іншими науками в комплексних дослідженнях людини і соціального середовища її проживання.

У сучасних умовах у соціальній педагогіці інтенсивно розвиваються певні парадигми (від грец. – *paradigma* – приклад, зразок, взірець) – сукупність методологічних, теоретичних тощо установок, прийнятих науковою педагогічною спільнотою зразком, моделлю, стандартом у розв'язанні соціально-педагогічних проблем) [16]:

- *когнітивно-інформаційна*, що ґрунтується на необхідності надання індивіду максимальних знань, умінь і навичок, з урахуванням його бажань і потреб;

– *особистісна*, що спрямована на інтелектуальний, емоційний й соціальний розвиток людини. Особистість сама вибирає шлях освіти, який допоможе їй досягнути найкращих результатів. Основне завдання соціальних педагогів – допомогти людині якомога ефективніше взаємодіяти з навколишнім світом;

– *особистісно-соціальна*, сутністю якої є інтегрування персоналізованих (особистісних) стосунків у систему соціально значущих взаємозв'язків;

– *компетентнісна* – розглядає результат освітнього процесу як сукупність ключових компетентностей, без яких неможлива діяльність сучасної людини.

Соціальна педагогіка як наука ґрунтується на відповідних концептуальних засадах. Різноманітність концепцій соціалізації людини, залежно від цілей, засобів, технологій і методів, учасників, умов тощо, можна класифікувати так [109]:

– концепції, що ґрунтуються на визнанні феномена незмінності людської природи, внаслідок чого педагогічний аспект відсутній через його первісну незатребуваність;

– концепція «особистого контролю» (З. Фрейд), яка ґрунтується на ідеях психоаналізу й розумінні того, що розвиток людини є рухом агресивних інстинктів, які вимагають особистого й громадського контролю;

– концепція «рольового тренінгу» (Т. Парсонс), в якій соціалізація розглядається як процес засвоєння різноманітних соціальних ролей, формування відповідних орієнтацій для задовільного функціонування в певній ролі;

– концепція так званої соціальної інженерії, що відображає «соціальне научіння», в основі якого – фізіологічна конструкція, «стимул-реакція» (Дж. Доллард, Б. Скінер, Р. Уолтерс);

– концепція «міжособистісного спілкування», яка визначає суть інтеракціоністського підходу до соціалізації й окреслює значення певних видів діяльності (зокрема ігрової) для процесу соціалізації (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.);

– концепція, сформована на принципах групової психотерапії й відкриває можливості для психокорекційної роботи з особистістю в малих групах (К. Рудестам);

– концепція інкультурації (М. Херсковиць, Ф. Боас та ін.), в якій розглядають соціалізацію в національно-етнічному просторі як процес трансляції культури.

Крім них, важливими є інші концепції, що доповнюють теоретичну базу соціальної педагогіки [28, с. 88].

Заслугове на увагу *концепція «балансу ідентичності»* Л. Кольберга та Ж. Піаже: в кожній конкретній ситуації особистість повинна ніби балансувати між вимогами «бути як всі» і вимогами «бути як ніхто інший», тобто одночасно бути ідентичною і унікальною.

Американський соціальний психолог Абрахам Маслоу обґрунтував *систему потреб особистості* за принципом ієрархії у вигляді п'яти рівнів: фізіологічні потреби; потреба в безпеці й добробуті; потреба в любові (належності комусь); потреба в повазі; потреба в самореалізації (самоствердженні). Згідно з теорією Маслоу, п'ять основних видів потреб формують певну ієрархічну структуру, яка, як домінанта, визначає поведінку особистості. Учений стверджував, що потреби кожного наступного рівня стають актуальними для індивіда лише після того, як задоволені попередні запити. Він поділив потреби людини на первинні (вроджені) і вторинні (соціально набуті) й охарактеризував процес заміни первинних потреб вищими. Отже, за теорією А. Маслоу, потреба стимулює особистість до розвитку й повноцінного функціонування.

У *теорії соціального навчіння* канадського психолога А. Бандури соціальний розвиток людини розглядають як набуття нею нових форм реакцій шляхом наслідування поведінки інших людей або спостереження за ними.

Американський психолог Джеймс Роттер зазначав, що основним типам поведінки можна навчитися в соціальних ситуаціях. І це пов'язано з потребами, які вимагають задоволення через взаємодію з іншими людьми.

У *соціально-когнітивних теоріях* наголошується на взаємодії та взаємовпливі середовища, поведінки та особистісних характеристик людини. У цьому особливе місце належить когнітивним процесам, які забезпечують самоконтроль і самоефективність особистості. Середовище впливає на особистість певною мірою, але і особистість його змінює. Провідна ідея цих теорій полягає у тому, що людина має бути поінформована про поведінкові патерни, ставлення в суспільстві до несхвалюваних форм поведінки, суспільно визначені способи стримування, осуду та заборони асоціальних проявів.

У когнітивній теорії стресу та копінгу Р. Лазауруса наголошується на підтримці балансу між вимогами середовища та ресурсами, які задовольняють ці вимоги. Копінг-стратегії розглядаються як способи управління стресом, прийняття виважених рішень особистістю у кризових ситуаціях. Копінг-ресурсами, що підсилюють адаптаційний потенціал особистості, в цій теорії визначено соціальну підтримку, соціальні взаємозв'язки, Я-концепцію, емпатію, локус-контроль та інші психологічні конструкти.

Теорія життєвих навичок Дж. Ботвіна. Життєві навички – це навички особистісної поведінки та спілкування. Вони допомагають людям контролювати, спрямовувати та вносити зміни у свою життєдіяльність. На думку Дж. Ботвіна, основна сукупність життєвих навичок містить такі компоненти, як творче та критичне мислення, прийняття відповідальних рішень, стресостійкість. Цей підхід ґрунтується на положеннях теорії соціального научіння А. Бандури, у якій соціальний вплив на особистість розглядається як провідна детермінанта її становлення.

Теорія прив'язаностей англійського психіатра Джона Боулбі та його послідовників М. Ейнсворта, В. Фалберга. Вони довели важливість для повноцінного розвитку дитини, формування її ідентичності встановлення прив'язаностей між дитиною і батьками чи особами, котрі їх замінюють, забезпечення зв'язку, стабільних і тривалих стосунків дитини та дорослих.

Теорія прив'язаності ґрунтується на таких положеннях: діти потребують стабільних і позитивних стосунків, що ґрунтуються на любові; їх відсутність призводить до затримки розвитку дитини; забезпечення гармонійного розвитку дитини можливе лише в сім'ї; якщо стабільні, хороші стосунки налагоджені, дитина здатна частково відновити втрачене в розвитку. Отже, теорія прив'язаності змінила уявлення про потреби дитини, адже стало зрозуміло, що найважливішою потребою є перебування дитини разом із особою, яка стабільно піклується про неї, проявляючи емпатію, ніжність, любов.

Інший представник цього напрямку американський психолог Ерік-Хомбергер Еріксон розробив теорію щодо взаємодії матері і дитини, використовуючи терміни «базова довіранедовіра до світу». Він стверджував, що саме у перший рік жит-

тя у дитини розвивається параметр соціальної взаємодії, позитивним полюсом якого є довіра, а негативним – недовіра. Ступінь почуття довіри у дитини залежить від міри турботи про неї. Якщо її недостатньо, то у дитини формується недовіра, підозрілість до світу та людей як закономірний результат відсутності материнської близькості та турботи.

Соціальна педагогіка не може ефективно виконувати свою соціальну роль щодо соціального розвитку людини без врахування та опори на педагогічний потенціал соціуму.

Педагогічний (виховний) потенціал соціуму – це ресурси і можливості педагогічного (виховного) впливу на особистість, представлені такими елементами: соціальна діяльність, соціальні відносини, соціальні інститути, особистість індивіда, які реалізуються за допомогою відповідних методів, форм і засобів виховання [5].

Основними ознаками педагогічного (виховного) потенціалу соціуму є: наявність виховної складової; здатність впливати на окремих індивідів і групи людей; формувати, розвивати позитивні якості особистості; викликати відповідні позитивні почуття; змінювати поведінку, спосіб життя людини; здатність корегувати перспективи розвитку особистості, сім'ї, групи; тривалість і стабільність виховного впливу на людей; історична обумовленість виховної складової.

Педагогічний (виховний) потенціал соціуму має кілька рівнів [5]:

– особистісний рівень – охоплює педагогічні можливості особистості, які полягають у її соціальних потребах, здібностях; педагогічні (виховні) ресурси, можливості групи – групова думка, традиції, переважаючі групові настрої, міжособистісні (соціальні) відносини;

– динамічний – містить соціальну діяльність, соціальні відносини, динаміку дій фахівців (стиль спілкування, характер проведених заходів), результати і ставлення до нього людини, групи;

– статичний (базовий, предметний) – охоплює педагогічний потенціал соціальних інститутів, належні їм обладнання, навчально-методичні матеріали, посібники, картини, будівлі, спортивні зали, басейни, навчальні класи, бібліотеки, музейні експонати та інші предмети, що містять потужний заряд

потенційної енергії для впливу на особистість, розкриття її можливостей.

Універсальними носіями педагогічного (виховного) потенціалу соціуму є:

- соціальна діяльність (спільна робота, соціально значимі заходи), результатом якої є соціально значущий продукт;
- соціальні відносини (міжособистісні, міжгрупові, міжвідомчі контакти), результатом яких є взаємодія;
- соціальні інститути (сім'я, установи освіти, заклади соціального захисту населення, спортивні або соціокультурні установи, медичні установи, політичні партії, дитячі громадські організації та молодіжні об'єднання) та інші елементи соціуму;
- окремі індивіди (соціальні потреби та соціальні здібності фахівця і особистості, яка потребує допомоги).

Для кращого розуміння педагогічного (виховного) потенціалу кожного елемента соціуму розглянемо їх.

Педагогічний потенціал індивіда і критерії його оцінки [48].
Педагогічний потенціал особистості – це сукупність її природних задатків, їх спрямованість, ступінь розвитку та реалізації в соціальнозначущій діяльності завдяки особистісним якостям. Структурно потенціал особистості виглядає як дворівнева система: перший рівень – охоплює сукупність знань, навичок, умінь та особистісних якостей, наявних і закріплених у вигляді стійких утворень. На другому рівні – його ситуативна складова виявляє здатність особистості реалізуватися в конкретній ситуації, найчастіше у складних соціальних обставинах. Він більш різноманітний і відображає всі сфери життєдіяльності особистості та її взаємодії з соціумом.

Особистість володіє педагогічними можливостями, представленими в її соціальних потребах, соціальних здібностях і цінностях. Найважливішим механізмом розвитку соціальних потреб (бажання включитися в спілкування з іншими людьми, поділитися з ними своїми досягненнями, увійти в процес допомоги нужденним, потреба в розумінні іншого) є соціальне виховання як процес опанування суспільними духовно-моральними цінностями. Основним механізмом розвитку соціальних здібностей (навичок, умінь, звичок реалізувати соціальні потреби) є соціальне навчання, яке здійснюється як процес опанування соціальним досвідом.

Критерії оцінки розвитку педагогічного (виховного) потенціалу індивіда можуть бути представлені як його соціальний досвід; уміння впливати на інших людей у спільній діяльності; інтерес і бажання розуміти їх; прагнення надавати педагогічну допомогу; можливість знайти нові соціальні цінності; прагнення до пошани та авторитету, спілкування і взаємодії; потреба в допомозі та підтримки з боку ровесників і колег.

Педагогічний потенціал соціальної діяльності та критерії його оцінки [34]. Педагогічний потенціал соціальної діяльності – це динамічна характеристика ресурсів, можливостей, цілеспрямованої активності людей, що здійснюють педагогічний вплив на розвиток значущих особистісних якостей людини у вирішенні завдань соціалізації в різних умовах життєдіяльності.

Педагогічний потенціал соціальної діяльності – це складова потенціалу соціуму, що виявляється у педагогічному (виховному) впливі спільних зусиль суб'єктів соціально-педагогічної діяльності, важливих для розв'язання проблем соціалізації людини.

Критерії оцінки розвитку педагогічного потенціалу соціуму (на рівні соціальної діяльності) охоплюють виховні цілі соціальної діяльності; форми навчання і виховання в соціальній діяльності; суб'єктів та об'єктів соціальної діяльності (індивідуальні та групові); методи, методики, техніки соціальної діяльності; стиль і психологічну атмосферу соціальної діяльності; педагогічний результат соціальної діяльності.

Педагогічний потенціал соціальних відносин і критерії його оцінки [109]. Педагогічний (виховний) потенціал соціальних відносин – це узагальнена характеристика ресурсів, можливостей соціальних зв'язків людей, що здійснюють педагогічний (виховний) вплив на розвиток значущих особистісних якостей людини у розв'язанні проблем соціалізації.

Педагогічний (виховний) потенціал соціальних відносин – це вагова частина потенціалу соціуму, що виявляється у педагогічному (виховному) впливі, спрямованості й активності соціальних контактів, взаємозв'язків, значущих для вирішення проблем соціалізації людини.

Критерії оцінки педагогічного (виховного) потенціалу соціуму на рівні соціальних відносин можуть бути представлені як: задоволеність людини результатами соціальних відносин; можливість розвинути соціальні здібності; знайти нових знайомих, друзів; інтерес до суб'єктів і об'єктів соціальних відносин; можливість опанувати новими соціальними цінностями; пізнати нові способи, методи вирішення проблем особистості; компетентність суб'єктів соціальних відносин; відповідність виконуваних ролей суб'єктами та об'єктами соціальних відносин їх соціальному статусу.

Педагогічний потенціал соціальних інститутів і критерії його оцінки [135]. Педагогічний (виховний) потенціал соціальних інститутів – це виховні ресурси і можливості груп, установ, організацій, включених у соціальну діяльність та соціальні відносини, що виявляються у розвитку значущих особистісних якостей людини в процесі соціалізації. Педагогічний (виховний) потенціал соціальних інститутів відображає рівень підготовленості фахівців та виховної інфраструктури, задіяних у вирішення проблем соціалізації особистості.

Критерії оцінки педагогічного (виховного) потенціалу соціуму на рівні соціальних інститутів можуть бути представлені як підготовленість, активність та вихованість фахівців; активна участь у конкурсах, проектах, олімпіадах; успіхи в діяльності фахівців; систематичне оновлення основних навчально-виховних фондів; готовність надати професійну допомогу; авторитет і популярність тощо.

Педагогічний потенціал соціуму є відображенням можливостей процесів навчання, виховання та розвитку особистості під час її соціалізації.

Соціально-виховний потенціал взаємодії соціальної педагогіки і педагогічного потенціалу соціуму характеризують такі положення [88].

По-перше, соціальна педагогіка орієнтована на дослідження педагогічних закономірностей соціалізації особистості. Розглядаючи соціалізацію як мету соціального становлення і розвитку дітей та молоді, соціальна педагогіка покликана відобразити педагогічні механізми процесу засвоєння особистістю соціального досвіду; виявити актуальні проблеми, які

відчуває людина на життєвому шляху; визначити найважливіші форми та методи подолання труднощів соціалізації та успішного подолання скрутних ситуацій.

По-друге, соціальна педагогіка орієнтована на дослідження закономірностей взаємовпливу соціально-педагогічного процесу (соціальне навчання, соціальне виховання і соціальний розвиток) і потенціалу соціуму в інтересах вирішення проблем соціалізації особистості. Соціальна педагогіка розглядає соціум як педагогічний засіб вирішення освітніх завдань у межах соціалізації. Тому взаємовплив (взаємодія) педагогіки і соціуму розглядається з чотирьох позицій: а) вивчення потенціалу (особливо педагогічного) соціуму, значущого для розв'язання проблем особистості; б) його реалізація (використання) у вирішенні конкретних проблем соціалізації індивіда; в) розвиток (відновлення) потенціалу соціуму, значимого для вирішення проблем соціалізації особистості; г) дослідження форм і методів взаємодії з потенціалом соціумі.

По-третьє, можливості соціальної педагогіки значно збільшуються завдяки синергії реалізації ресурсів і засобів потенціалу соціуму.

По-четверте, соціальна педагогіка поширює вплив на інші науки, допомагає їх засвоєнню, опануванню, сприяє виявленню та застосуванню їх соціально-педагогічних ресурсів, сприяє реалізації педагогічної складової у професійній діяльності фахівця.

По-п'яте, соціальна педагогіка реалізується в соціально-педагогічній діяльності, що є основним практичним засобом реалізації її потенціалу.

Отже, соціальна педагогіка є самостійною галуззю педагогічного знання, що вивчає соціальні проблеми людини на різних етапах її життєдіяльності; розробляє соціально-педагогічні технології, методи, які спрямовані на підвищення дієвості соціального розвитку, навчання; вивчає особливості організації соціального виховання особистості, враховуючи її індивідуальні можливості, особливості соціального оточення, вплив факторів соціального середовища.

1.2. Технології, принципи, методи і функції соціальної педагогіки

Соціальна педагогіка своє практичне призначення реалізує завдяки технологіям. Технологія (від грецької *techne* – мистецтво, майстерність і *logos* – учіння) – це система знань про способи та засоби обробки та якісного перетворення об'єкта. *Соціально-педагогічна технологія* – це способи взаємодії соціального педагога із людиною, що забезпечують її соціалізацію у наявних чи спеціально створюваних умовах [34]. Складовими соціально-педагогічних технологій є «способи», «взаємодія» та «умови».

Спосіб – це «дія чи система дій, застосовуваних у виконанні якоїсь роботи, здійсненні чого-небудь» [18]. У контексті соціальної педагогіки, способи розглядаються як дії суб'єкта соціально-педагогічної діяльності, спрямовані на організацію допомоги особистості у процесі її соціалізації.

Під *умовою* розуміється «обставина, від якої щось залежить; обстановка, у якій щось відбувається» [18]. Особистість живе у соціумі, взаємодіє з ним, і в соціально-педагогічній роботі життєві обставини й умови впливають не тільки на людину, але і на вибір прийомів і методів допомоги та підтримки.

По-перше, вибір і застосування соціально-педагогічної технології залежить від побутових, матеріальних, середовищних, соціальних та інших умов, у яких опинилася особа (скажімо, технологія соціальної реабілітації підлітка з інвалідністю буде неоднаковою у разі проживання його вдома і в умовах спеціалізованого закладу).

По-друге, соціально-педагогічна технологія допомагає створенню нових умов, сприятливих для життя, для позитивної адаптації, творчого розвитку, самореалізації особистості, яка опинилася у несприятливих умовах соціалізації.

Як різновид соціальної технології, *соціально-педагогічна характеризується такими рисами* [32]:

- універсальністю, тобто передбачає можливість застосування до різноманітних проблем і потреб осіб/клієнтів, які потребують вирішення;
- конструктивністю, спрямованістю на розв'язання конкретних проблем особистості перевіреними й обґрунтованими способами;

- результативністю, яка характеризується позитивним кінцевим результатом, за оптимального застосування сил, засобів і часу та який можна перевірити;
- оперативністю, що визначається можливістю реалізувати технологію своєчасно, доцільно, у визначений термін;
- простотою, яка передбачає проміжні етапи й операції, доступні для фахівця визначеної кваліфікації;
- гнучкістю, а саме – здатністю до адаптації в умовах, що змінюються.

Соціально-педагогічна технологія реалізується завдяки відповідній програмі, яка або вже апробована фахівцями і є складовою їх професійного багажу, або спеціально розробляється для клієнта, зважаючи на його індивідуально-психологічні особливості. І охоплює: особливості людини та соціально-педагогічний контекст проблеми; алгоритм, систему послідовних дій обраного варіанту діяльності, рекомендації щодо реалізації, кінцевий результат. Соціально-педагогічні технології мають відповідати критеріям технологічності, а саме: системності, який передбачає логіку процесу, взаємозв'язку частин, цілісність; керованості, тобто можливість діагностики досягнення цілей, планування процесу; ефективності, побудова згідно з результатами і оптимальними затратами, гарантія визначеного стандарту; відтворюваності, можливість її застосування в подібних умовах іншими суб'єктами.

Застосування технологій – це поетапний процес її реалізації в діяльності соціального педагога [2].

Вирішення будь-якої проблеми людини починається з *діагностування проблеми*, яке містить і обов'язковий етап збору, аналізу і систематизації інформації, на підставі чого може бути зроблений той чи інший висновок. Особливістю діяльності є те, що людина не завжди може сформулювати проблему, що у неї виникла, і пояснити, чим вона викликана (наприклад, у дитини конфлікт з батьками, конфлікт із учителями, конфлікт із групою дітей і ін.). Завдання соціального педагога полягає в тому, щоб виявити всі значущі обставини ситуації і встановити діагноз.

Наступний етап – *пошук шляхів вирішення цієї проблеми*. Для цього на підставі діагнозу окреслюється мета і, відповідно до неї, – конкретні завдання діяльності. Виконання завдань може здійснюватися двома шляхами.

По-перше, таку проблему можна вирішити відомим способом, із застосуванням уже розроблених технологій. Тому завдання соціального педагога полягає у виборі саме тієї технології, що забезпечить успішне розв'язання проблеми. Для цього він повинен знати про всі наявні соціально-педагогічні технології, а також уміти вибрати ту, котра необхідна в конкретному випадку.

По-друге, якщо це не вдається (випадок винятковий), тоді соціальний педагог має скласти власну програму вирішення проблеми, тобто самостійно розробити технологію своєї діяльності. За будь-яких умов це призводить до вирішення проблеми. Для цього соціальний педагог, залежно від того, яку технологію він застосовує, вибирає відповідні методи (переконання, вправи й ін.) і форми організації (індивідуальна, групова) своєї діяльності, визначені засоби, що він використовує в роботі і які йому дозволяють вирішити проблему людини.

Після закінчення роботи здійснюється оцінка, наскільки правильно вирішена проблема особистості. У цьому можливі принаймні два випадки: соціальний педагог позитивно вирішує проблему, і на цьому його діяльність закінчується; другий випадок – соціальний педагог не зміг або тільки частково вирішив проблему, тоді необхідно, з'ясувати, на якому етапі були допущені помилки: на етапі діагностування, вибору рішення чи визначення методів і засобів. У такому випадку необхідне коригування діяльності на кожному етапі і повторення вирішення проблеми.

Щодо класифікації, то виділяють соціально-педагогічні технології загального і часткового типу. Соціально-педагогічні технології загального типу охоплюють весь цикл роботи з людиною, групою і можуть мати як цільове, так і комплексне призначення. Формування і застосування комплексних технологій загального типу зумовлено комплексом завдань, що вирішуються соціальним психологом. Кожна технологія має свою специфіку її реалізації. За об'єктом призначення вирізняють такі технології: соціальноорієнтовані – для соціально-педагогічної роботи з різноманітними соціальними групами (школярами, студентами, військовослужбовцями, сім'ями та ін.); вікові – технології, що найбільш доцільні в соціально-педагогічній

діяльності з людьми певного віку (дітьми, підлітками, молоддю); групові – для роботи в групах; індивідуально орієнтовані – технології індивідуального розвитку і виховання дитини з певною патологією, з відхиленнями в розвитку, певного віку (надомне виховання, індивідуально-корекційний, корекційно-компенсаторний розвиток). За місцем реалізації загальні технології передбачають певні умови, застосовуються тільки у спеціально підготовлених центрах, аудиторіях, лабораторіях тощо. За засобом реалізації поділяються за провідним методом, засобом, що визначають особливості соціально-педагогічної діяльності.

Соціально-педагогічні методики часткового типу – це технології, які виокремлюються зі структурних компонентів загальної технології або з методичного досвіду соціальних педагогів. До них належать: діагностичні, виховні, профілактичні, реабілітаційні та корекційні, консультування, посередництва, прогнозування, експертизи та ін.

Ефективне використання технологій забезпечує економію сил і засобів, дозволяє науково формувати соціально-педагогічну діяльність, сприяє ефективності у вирішенні професійних завдань. *Розробка та впровадження соціально-педагогічних технологій ґрунтується на відповідних принципах* [2, с. 34]:

- індивідуально-особистісний підхід до людини (право бути собою, поважне ставлення до людини, розробка індивідуальної програми допомоги з урахуванням особливостей ситуації, індивідуально-характерологічних рис особи, допомога у формуванні позиції «Я сам», бажанні самостійно вирішувати свої проблеми);

- опора на позитивні сторони особистості (їх визначення, створення ситуації успіху, вміння знайти добре у поведінці і діяльності);

- конфіденційність (передбачає створення атмосфери довіри, додержання службової таємниці);

- командна робота різних фахівців у вирішенні проблеми (до роботи з людиною можуть бути задіяні, крім соціального педагога, психолог, лікар, адвокат, соціальний працівник, вчителі, вихователі та ін.).

Соціально-педагогічна технологія може розглядатися як комплексна, об'єднана єдиною концепцією діяльність різних фахівців, спрямована на досягнення певної мети. Реагуючи на сучасні соціальні запити, соціальна педагогіка шукає способи удосконалення діяльності соціального педагога, тому так активно сьогодні розвиваються і впроваджуються соціально-педагогічні технології.

Соціальна педагогіка, послуговуючись загальною та спеціальною методологією, має дотримуватися відповідних *принципів* – (від лат. *principium*) означає «основа», «початок», «керівна ідея») – *загальних вихідних положень, які зумовлюють взаємодію дослідника з соціально-педагогічними реаліями*. До них належать принципи [5, с. 48]:

- *законності та прав людини* полягає у забезпеченні державою та відповідними соціальними інститутами реалізації ратифікованих нею положень стосовно прав людини;

- *державницького підходу до завдань*, що реалізуються у соціально-педагогічній діяльності, підкреслює активну роль держави у постановці пріоритетних завдань та організації соціального виховання;

- *зв'язку змісту і форм соціально-педагогічної діяльності з конкретними умовами життєдіяльності особистості або соціальної групи* – має на меті адресну організацію допомоги та підтримки, зумовлену соціально-економічними, соціально-політичними і соціально-культурними умовами;

- *спрямування самореалізації індивіда у всіх сферах його життєдіяльності* – забезпечує здійснення соціального виховання як створення умов для саморозвитку завдяки освіті, організації соціального досвіду через участь особистості в різноманітних закладах, організаціях, видах діяльності;

- *диференційованого та індивідуального підходів* – полягає в тому, що життєві проблеми та потреби клієнта мають персоналізований характер і, ґрунтуючись на цьому, обирати технології соціально-педагогічної роботи з урахуванням індивідуальних особливостей особистості;

- *цілеспрямованості* – ґрунтується на тому, що суб'єкти соціально-педагогічної діяльності мають послідовно досягати професійної мети, впливаючи на свідомість, почуття, волю, вчинки людей;

– *системності* – вимагає єдності форм, засобів, прийомів вирішення професійних завдань. Ефективність цієї роботи забезпечується послідовністю та варіативністю технологій, які мають бути тісно пов'язані між собою. Заперечується епізодичність, фрагментарність, хаотичність щодо вирішення індивідуально-групових і суспільних проблем;

– *компетентності кадрів* – підкреслює обов'язковість професійної підготовки спеціалістів. Забезпечується знанням психології, соціології, менеджменту та інших дисциплін, що виступають підґрунтям фахової обізнаності соціального педагога, вони дають змогу правильно діяти в конкретній ситуації, обираючи відповідні оптимальні технології;

– *інтеграції* – забезпечує координацію діяльності всіх організацій стосовно вирішення соціально-педагогічних проблем, спрямований на їх комплексне розв'язання, передбачаючи залучення можливих ресурсів для досягнення позитивних результатів;

– *контролю та перевірки виконання* – забезпечує реалізацію заходів відповідно до професійно-засадничих та морально-етичних норм діяльності;

– *гуманізму* – передбачає визнання людини найвищою цінністю. Він має на меті здійснення соціально-педагогічної діяльності на засадах поваги, шани, людяності, прийняття особистості клієнта з усім його позитивом та негативом;

– *незалежності* – означає, що об'єктами соціально-педагогічної діяльності є всі, хто потребує допомоги та підтримки, виключаючи дискримінацію за їх ідеологічними, релігійними, національними, віковими особливостями;

– *клієнтоцентризму* – визначає пріоритет прав клієнта в усіх випадках, якщо це не суперечить правам та інтересам інших людей. Суверенність та автономність клієнта виражається в тому, що він має право приймати або не приймати допомогу соціального педагога, обирати певний вид допомоги чи один із варіантів вирішення проблеми, запропонованих спеціалістом;

– *опори на потенційні можливості людини* – підкреслює активну роль клієнта у вирішенні власних проблем;

– *конфіденційності* – означає, що у процесі професійної діяльності соціальний педагог отримує різноманітну

інформацію, довірену йому клієнтом, її розголошення можливе лише з його згоди, крім тієї, що загрожує життю і здоров'ю;

– *толерантності, терпимості і прийняття людини такою, якою вона є, у всьому комплексі фізичних, інтелектуальних, психологічних властивостей тощо.*

Методи, які застосовуються у соціальній педагогіці, мають міждисциплінарний характер. Значна частина методів запозичена з психології, педагогіки, соціології і соціальної роботи. Сукупність методів, прийомів та засобів утворює методiku соціально-педагогічної діяльності.

Соціальна педагогіка неможлива без використання певних методів. Методи – це правила, за якими реалізується дослідницька діяльність. *Метод (з грец. methododos – букв. «шлях до чогось», у широкому розумінні – шлях, спосіб дослідження) – це спосіб, сукупність прийомів та процесів практичного і теоретичного пізнання дійсності, технологічний спосіб вивчення об'єкта.* Теорія і практика соціальної педагогіки дозволяє виокремити такі методи [75, с. 77]:

вивчення потенціалу соціальних інститутів – це способи вивчення ресурсів і можливостей різних соціальних інститутів, значущих для проблем соціалізації та діяльності особистості;

рекомендації – використовується у спрямуванні діяльності об'єкта впливу, проявляється у вигляді рекомендацій. Суть його полягає у викладі суб'єктом педагогічного впливу належної позиції, дій індивіда в конкретній ситуації;

діагностики – полягає в аналізі можливостей, ресурсів як соціуму, так і особистості, необхідних для вирішення її проблем;

консультування – полягає у наданні інформації про можливість, ресурси соціуму і особистості, а також форми та методи їх використання для вирішення проблем;

підтримки – полягає у наданні об'єкту впливу можливостей, ресурсів для розв'язання тимчасових проблем;

супроводу – полягає в наданні об'єкту впливу можливостей, ресурсів для вирішення його проблем у більш тривалий період, що вимагає формування здібностей до самореалізації;

корекції – передбачає створення умов для прийняття особистістю рішення щодо власної адекватної зміни поведінки або дій;

включення в діяльність – полягає в залученні об'єкта впливу до соціально значущої активності, забезпеченні впливу на неї всіх факторів цієї діяльності, стимулюванні соціальних мотивів особистості і на цій основі вироблення адекватної поведінки і дій;

успіху – полягає у створенні для особистості спеціальних умов для досягнення нею позитивного результату діяльності, спілкування з метою закріплення позитивної мотивації на повторні дії та ін.

Викладені методи соціальної педагогіки становлять основу реалізації соціально-педагогічного підходу як системи наукового розуміння і вираження досліджуваної проблеми на практиці.

Є такі функції (від лат. *funktio* – виконання, призначення) соціальної педагогіки [88]:

описова, або пояснювальна, – спрямована на розкриття передового і новаторського соціального досвіду та окреслення шляхів його використання;

діагностична – вивчення педагогічних можливостей соціуму і особистості, стану соціально-педагогічної діяльності з вирішення проблем особистості та її самореалізації;

прогностична – спрямована на розкриття сутності соціально-педагогічних явищ, знаходження глибинних явищ і наукове обґрунтування передбачуваних змін. Завдяки їй створюються теорії соціального навчання, соціального виховання і соціального розвитку, моделі соціально-педагогічних систем, випереджальних соціальну практику;

проективна – пов'язана з розробкою відповідних методичних матеріалів (навчальних планів, програм, підручників і навчальних посібників, методик, технік, педагогічних рекомендацій), що втілюють теоретичні концепції і визначають «нормативний, або регулятивний» план соціально-педагогічної діяльності, її зміст і характер;

просвітницька – полягає у впровадженні досягнень соціальної педагогіки в життєдіяльність особистості з метою її вдосконалення та саморозвитку.

оцінно-корекційна – припускає оцінку впливу результатів наукових досліджень на соціальну практику навчання і виховання і подальшу корекцію у взаємодії наукової теорії та практичної діяльності.

Кожна функція, маючи свою специфіку та призначення, безпосередньо пов'язана і взаємозалежна з іншими. Реалізація цих функцій зумовлює реалізацію соціального призначення соціальної педагогіки як сфери діяльності, її розвиток як галузі наукового знання, посилення ефективності і вагомості соціально-педагогічних досліджень.

Отже, соціально-педагогічна технологія – це способи взаємодії фахівця з особистістю, спрямовані на досягнення ефективної її соціалізації і створення умов для цього. Сутність соціально-педагогічної технології полягає у поопераційному здійсненні діяльності. Операції (етапи) розробляються попередньо, свідомо і планомірно. У розробці враховуються специфіка потреб клієнта, його психолого-вікові особливості й соціальні запити.

Соціальна педагогіка функціонує і розвивається відповідно до принципів як загальних керівних положень; здійснює теоретико-практичну діяльність, застосовуючи відповідні способи, прийоми, методи та технології соціально-педагогічної діяльності. Соціальна педагогіка є наукою, що вивчає: закономірності та механізми розвитку особистості в процесі освіти та виховання в різних соціальних інститутах; педагогічні умови середовища життєдіяльності особистості та його вплив на соціальне становлення людини.

Контрольні запитання

1. Ідеї якого вченого стали підґрунтям для розвитку соціальної педагогіки?
2. Запропонуйте визначення соціальної педагогіки.
3. Укажіть об'єкт і предмет соціальної педагогіки.
4. Які завдання постають перед соціальною педагогікою як галуззю педагогічної науки?
5. Поясніть, чому соціальна педагогіка є інтегративною галуззю педагогічної науки.
6. Які групи понять виокремлюють у соціальній педагогіці?
7. Доберіть кілька визначень соціальної педагогіки з різних навчальних посібників та зробіть їх порівняльний аналіз.
8. Розкрийте взаємозв'язок соціальної педагогіки із психологією, соціологією, правом, спеціальною педагогікою.

9. Які етапи виокремлюють у розвитку парадигм соціальної педагогіки?

10. З'ясуйте, на які парадигми спирається соціальна педагогіка.

11. Укажіть, якими теоріями послуговується соціальна педагогіка?

12. Визначіть структуру та категорії соціальної педагогіки.

13. Розкрийте виховний потенціал соціуму.

14. Розкрийте теоретичні основи соціально-педагогічних технологій.

15. Охарактеризуйте принципи, методи і функції соціальної педагогіки.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Методологічні основи соціальної педагогіки.
2. Теоретичні основи соціально-педагогічних технологій.
3. Принципи, методи і функції соціальної педагогіки.

Теми рефератів

1. П. Ноторп як основоположник соціальної педагогіки.
2. Соціальність людини як результат соціально-педагогічної діяльності.
3. Теоретичні основи соціальної педагогіки.
4. Розвиток соціальної педагогіки в Україні.

Рекомендована література

1. Богданова І. М. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 343 с.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посібник. Київ, 2009. 208 с.
3. Жигайло Н. І. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Львів : Новий світ, 2007. 256 с.
4. Заверико Н. В. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Київ : Слово, 2001. 240 с.
5. Зверева І. Д. Соціальна педагогіка: теорія і технології. Київ : Центр навчальної літератури, 2011. 314 с.
6. Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка : навч. посібник. Київ : Вид-во ІЗМН, 2010. 390 с.

7. Капська А. Й. Соціальна педагогіка : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2012. 487 с.
8. Методика соціально-виховної роботи : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / авт.-упоряд. К. В. Педь. Полтава : ПДПУ, 2009. 254 с.
9. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка: досвід та перспективи. Запоріжжя, 2009. 248 с.
10. Наторп П. Социальная педагогика. Теория воспитания воли на основе общности; пер. А. А. Громбаха. СПб. : [б. и.], 1911. 360 с.
11. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2005. 560 с.
12. Сейко Н. А. Соціальна педагогіка : курс лекцій. Житомир : Житомир. держ. пед. ун-тет, 2002. 260 с.
13. Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Соціально-педагогічні технології : навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів. Луганськ : Альма-матер, 2005. 552 с.
14. Чубук Р. В. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 348 с.
15. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2012. 248 с.
16. Якса Н. В. Соціально-педагогічний тезаурус : словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 154 с.

Тести

1. Соціальна педагогіка – це:

- а) особлива сфера суспільної діяльності з виховання людини, складовими якої є освіта та навчання;
- б) наука про виховання людини;
- в) цілеспрямований та організований процес формування особистості.
- г) наука про особливості соціального виховання, виховні можливості соціального середовища, закономірності взаємодії особистості і суспільства.

2. Що визначило виникнення і розвиток соціальної педагогіки як науки?

- а) біологічний закон збереження роду;
- б) турбота батьків про щастя дітей;
- в) об'єктивна необхідність у спеціальній підготовці людини до життя і праці;

г) створення умов для розвитку особистості, гуманізація міжособистісних стосунків, взаємозв'язків людини і суспільства.

3. Об'єктом соціальної педагогіки є:

- а) підготовка підростаючого покоління до життя;
- б) розробка правил, рекомендацій щодо реалізації виховання;
- в) процес цілеспрямованого розвитку і формування людської особистості в умовах її навчання, виховання й освіти;
- г) конкретна особа чи група, яка має соціальні чи особистісні проблеми чи потреби, що вимагають вирішення і задоволення.

4. Предметом соціальної педагогіки є:

- а) передання людині знання, вміння, навички;
- б) вивчення проблем виховання та навчання людей;
- в) визначення мети та завдань виховання;
- г) соціальне виховання особистості у різних сферах суспільного життя.

5. Сукупність теоретичних, методологічних тощо установок, прийнятих науковою педагогічною спільнотою як зразок, модель, стандарт у розв'язанні педагогічних проблем, – це:

- а) теорія;
- б) парадигма;
- в) концепція;
- г) наукова думка.

6. У якій із наведених теорій соціальний розвиток людини розглядається як набуття нею нових форм реакцій шляхом наслідування поведінки інших людей або спостереження за ними:

- а) теорії соціального научіння;
- б) теорія прив'язаностей;
- в) когнітивній теорії стресу та допінгу;
- г) теорії потреб.

7. Педагогічний вплив, спрямованість і активність соціальних контактів, взаємозв'язків, значущих для вирішення проблем соціалізації людини, – це:

- а) педагогічний потенціал індивіда;
- б) педагогічний потенціал соціальної діяльності;
- в) педагогічний потенціал соціальних відносин;
- г) педагогічний потенціал соціальних інститутів.

8. Принципи соціальної педагогіки – це:

- а) загальні вихідні положення, які зумовлюють взаємодію соціального педагога з соціально-педагогічними реаліями;
- б) цілеспрямований процес формування необхідних знань, навиків і умінь;

в) зв'язок соціальної педагогіки з суспільними вимогами, між завданнями, методами і формами соціального виховання;

г) процес становлення людини як соціальної істоти, яке проходить в результаті розвитку і виховання.

9. Створення умов для прийняття особистістю рішення щодо власної адекватної зміни поведінки або дій – це призначення:

а) методу корекції;

б) методу включення в діяльність;

в) методу успіху;

г) методу реалізації потенціалу соціальних відносин.

10. Під функціями соціальної педагогіки розуміють:

а) зв'язок соціальної педагогіки з іншими науками;

б) мету і завдання соціальної педагогіки;

в) суспільне призначення, роль соціальної педагогіки у суспільстві;

г) ефективність упровадження результатів соціально-педагогічних досліджень.

Розділ 2

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити суть і зміст соціально-педагогічної діяльності;
- визначити особливості і завдання соціально-педагогічної діяльності;
- розкрити ознаки і структуру соціально-педагогічної діяльності;
- пояснити основні категорії і види соціально-педагогічної діяльності;
- охарактеризувати основні суб'єктів та ресурси соціально-педагогічної діяльності;
- проаналізувати основні напрями і завдання соціально-педагогічної діяльності центрів соціальних служб для дітей, молоді та сім'ї;
- охарактеризувати форми соціально-педагогічної діяльності неурядових і громадських організацій.

2.1. Соціально-педагогічна діяльність як педагогічний феномен

2.2. Суб'єкти соціально-педагогічної діяльності

Гуманістична спрямованість сучасного світу детермінує значущість соціальної інтеграції кожної людини незалежно від стану її здоров'я та можливостей здобуття освіти й професійного розвитку, актуалізує розвиток її соціальності – здатності до взаємодії з соціальним світом як умови повноцінного входження у суспільство. Особливо актуальним це питання є для дітей та молоді, оскільки кожна молода людина на етапі формування і становлення потребує підтримки та допомоги з боку спеціалістів.

2.1. Соціально-педагогічна діяльність як педагогічний феномен

Діяльність – це специфічно людська форма активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої становить його доцільна зміна та перетворення на основі освоєння і розвитку наявних форм культури. В Українському педагогічному словнику зазначено [18]: «Діяльність – це спосіб буття людини у світі, здатність її вносити в дійсність зміни. Основні компоненти діяльності: суб'єкт з його потребами; мета, відповідно до якої перетворюється предмет в об'єкт, на який спрямовано діяльність; засіб реалізації мети; результат діяльності». Вона охоплює такі компоненти: потреби людини, на задоволення яких вона спрямовує свою діяльність; предмет діяльності; засоби діяльності; дії з предметом; результат діяльності.

Є різноманітні підходи до класифікації форм і типів діяльності. За способом виконання виокремлюється фізична та розумова, теоретична і практична діяльність, залежно від масштабів розрізняють суспільну, колективну та індивідуальну діяльність, а за сферою прояву – економічну, політичну, правову, соціальну діяльність та ін.

Метою соціальної діяльності насамперед є оптимізація шляхів реалізації суб'єктної ролі людей у всіх сферах життя суспільства в процесі задоволення потреб щодо підтримки життєзабезпечення та діяльнісного існування особистості.

Є такі підходи до визначення *суті соціально-педагогічної діяльності*, яка полягає [5, с. 77]:

- у перетворенні, гуманізації, педагогізації соціального середовища;

- створенні гуманних виховних міжособистісних взаємовідносин, пошуку механізмів педагогічно компетентного «втручання» у кризові особистісні ситуації;

- гармонізації взаємин людини, групи та середовища на основі задоволення потреби в соціокультурній адаптації і самореалізації;

- наданні соціально-педагогічної допомоги щодо запобігання та нейтралізації негативних відхилень у діяльності та поведінці;

- формуванні особистості через її взаємозв'язки, взаємовідносини з суспільством, оптимальне використання його матеріальних і соціальних ресурсів;

- вирішенні завдань соціального виховання, створенні сприятливих умов для соціалізації індивіда;
- сприянні найбільш повному, ефективному та скоординованому виявленню і використанню внутрішніх можливостей людини, реалізації її життєвих звершень і досягнення обраних цілей;
- діяльність, що спрямована на формування соціальної компетентності особистості.

Отже, соціально-педагогічною є діяльність, що спрямована на створення сприятливих умов соціалізації, всебічний розвиток, задоволення соціокультурних потреб і відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини.

У соціально-педагогічній діяльності є дві складові: педагогічна та соціальна [135].

Педагогічна складова полягає у передачі соціокультурного досвіду засобами навчання та виховання, створенні умов для особистісного зростання людини. Це особливий вид суспільно корисної діяльності, свідомо спрямований на підготовку молодого покоління до самостійної життєдіяльності відповідно до економічних, політичних, моральних, естетичних тощо умов. Передбачає наслідування накопичених людством культури і досвіду, створення умов для особистісного розвитку людей та їх підготовки до виконання певних соціальних ролей у суспільстві.

Соціальна складова соціально-педагогічної діяльності визначає соціальну мету, соціальне замовлення на певну уособлену модель сучасної особистості, яка має відповідати запитам соціального середовища стосовно її інтелектуального, фізичного, морально-психологічного розвитку, здатної до самостійного життя, розв'язування актуальних проблем соціального розвитку, творчого перетворення суспільства.

До основних ознак соціально-педагогічної діяльності належать [133]:

- *цілеспрямованість* – полягає у підпорядкованості соціально-педагогічної діяльності її загальній меті та конкретним завданням, їх усвідомленні і сприйнятті соціальними педагогами та вихованцями, нетерпимості до стихійності, забезпечення конкретності та прогнозованості;

– *перетворювальний і творчий характер* соціально-педагогічної діяльності, що виявляється у особистісно орієнтованій, розвивальній та перетворювальній взаємодії суб'єктів соціально-педагогічного процесу, що зумовлена специфічною психолого-педагогічних взаємин між ними і спрямована на формування соціалізованої особистості;

– *демократичність* – полягає в наданні соціально-педагогічної допомоги людині (можливості вибору варіанта власного розвитку людині і засобів педагогічної взаємодії соціальному педагогу);

– соціально-педагогічна робота тісно пов'язана з соціалізацією людини – має *відповідати реальним вимогам соціального середовища* при збереженні її самостійності в проходженні власного життєвого шляху;

– *здійснюється, зважаючи на з логіку вікових та індивідуальних особливостей людини;*

– *рівноправність взаємодії суб'єкта і об'єкта* соціально-педагогічної діяльності.

Соціально-педагогічна діяльність як багатовимірне і багаторівневе соціальне явище має складну цілісну структуру, яка загалом охоплює мету, суб'єкт, об'єкт, предмет, завдання, ознаки, інфраструктуру, види, форми, методи та ін. [2, 5, 48]:

а) *мета соціально-педагогічної діяльності* полягає у створенні сприятливих умов для соціалізації особистості;

б) *суб'єкти соціально-педагогічної діяльності*. До них належать органи влади, соціальні інститути, державні і недержавні організації, фізичні особи, що забезпечують умови для успішної соціалізації особистості;

в) *об'єкти соціально-педагогічної діяльності*, серед яких можна виокремити найважливіші:

– різні категорії дітей і підлітків (дошкільнята, старші підлітки, підлітки групи «ризик», підлітки з залежностями різної етимології, девіантні підлітки, діти та підлітки, які зазнали насильства, соціально дезадаптовані діти і підлітки, діти та підлітки з обмеженими можливостями здоров'я та ін.);

– різні категорії малих соціальних груп – сім'ї (молоді, багатодітні, неповні, змішані, складні, дистантні, різнорідні, міжнаціональні тощо); виробничі колективи (педагогічний ко-

лектив, учнівський колектив, колектив або група (асоціація, об'єднання) конкретних фахівців тощо);

г) *завдання соціально-педагогічної діяльності*, що полягають у:

- зміцненні та активізації адаптаційного потенціалу особистості;

- збереженні та покращенні фізичного, психічного і соціального здоров'я особистості;

- створенні сприятливих умов для розвитку здібностей та самореалізації особистості;

- наданні соціальної, психологічної, педагогічної підтримки та допомоги особистості;

- попередженні та локалізації негативних впливів на особистість факторів соціального середовища.

г) *мішені соціально-педагогічного впливу*:

- збуджувачі активності людини: потреби, інтереси, схильності;

- регулятори активності людини: групові норми; самооцінка (відчуття власної гідності, самоповага, гордість); суб'єктивні відносини; світогляд; переконання; вірування; смислові, цільові, операційні установки тощо;

- когнітивні (інформаційні) структури (зокрема інформаційно-орієнтовна основа поведінки людини в цілому) – знання про навколишній світ, людей та інші різноманітні відомості, які є інформаційним забезпеченням активності людини;

- операційний склад діяльності: спосіб мислення, стиль поведінки та спілкування, звички, уміння, навички й т. д.;

- психічні стани: фонові, функціональні, емоційні.

д) *принципи, що лежать в основі соціально-педагогічної діяльності*: *соціально-політичні*, – права людини, державний підхід до організації діяльності, зв'язок з конкретними умовами життєдіяльності особистості чи соціальної групи; *психолого-педагогічні* – сприяння самореалізації особистості в усіх сферах життєдіяльності, диференційованого та індивідуального підходу, цілеспрямованості, системності; *організаційні* – компетентності, інтеграції, контролю та перевірки виконання; *специфічні* – гуманізму, демократизму, незалежності, клієнтоцентризму, опори на потенційні можливості людини,

конфіденційності, толерантності, максимізації соціальних ресурсів;

е) *сфери соціально-педагогічної діяльності* (соціальні інститути різних сфер життя суспільства: установи освіти і науки – школи, коледжі, вузи, науково-дослідні інститути; установи соціального захисту населення – центри соціального забезпечення, центри соціальної реабілітації неповнолітніх, центри підтримки сім'ї та дітей, інтернати, хоспіси та ін.; медичні установи – лікарні, поліклініки, наркологічні диспансери, оздоровчі центри тощо; установи культури та спорту – спортивні клуби, театри, музеї, спортивні школи та ін.; установи правопорядку – суди, комісії у справах неповнолітніх і захисту їх прав, установи виконання покарань; молодіжні громадські організації, рухи та ін.);

є) *функції соціально-педагогічної діяльності* (комунікативна, організаторська, діагностична, прогностична, охоронно-захисна, попереджувально-профілактична, соціально-терапевтична корекційно-реабілітаційна та ін.);

ж) *напрями соціально-педагогічної діяльності* (профілактика, адаптація, корекція, реабілітація, ресоціалізація, супровід, патронаж, обслуговування тощо);

з) *форми, технології та методи соціально-педагогічної діяльності*;

и) *етапи соціально-педагогічної діяльності* (діагностичний, моделювання та проектування, процесуальний, результативний).

Наведений комплекс взаємопов'язаних компонентів утворює структуру соціально-педагогічної діяльності, яка може змінюватись, удосконалюватись, набувати специфічності й конкретизації відповідно до обраних суб'єктів і об'єктів діяльності.

Соціально-педагогічна діяльність стосується різних аспектів життя людей. Вона багатоаспектна і, залежно від об'єктивних обставин, може мати різну спрямованість. Досвід соціально-педагогічної діяльності дає змогу виокремити такі її основні напрями: *психосоціальний, соціально-правовий, медико-соціальний, культурно-дозвільний, інформаційно-виховний та ін.* [53, с. 136].

Зміст *психосоціальної роботи* утворюють діагностичні, інформаційно-аналітичні, супровідні, реабілітаційні та прогностичні заходи, спрямовані на формування та підтримку психологічної стійкості до впливу різних чинників, надання психологічної допомоги з питань навчання, виховання, розвитку та самовдосконалення особистості в умовах конкретного соціуму.

Основним змістом *соціально-правової роботи* є реалізація організаційно-правових та гуманітарних можливостей щодо охорони дитинства, захисту прав і свобод особистості, забезпечення дієвості права.

Медико-соціальна робота призначена для підтримки і розвитку фізіологічних, інтелектуальних та інших здібностей людини, значущих для її взаємодії з соціальним середовищем і професійною діяльністю на основі широкого використання медико-оздоровчих ресурсів та можливостей соціуму. Результат цього виду соціально-педагогічної діяльності полягає у формуванні здорового способу життя і фізіологічної активності, стійкості до впливу несприятливих факторів соціального середовища.

У сфері *культурно-дозвільної роботи* здійснюється різнобічна діяльність соціокультурного жанру, що спрямована на формування соціальної активності учасників на основі стимулювання позитивних емоційних станів засобами мистецтва та народної творчості.

Інформаційно-виховна робота полягає у формуванні такої соціальної якості, як інформаційна активність, яка становить складне соціальне утворення, що реалізує потребу особистості в соціальній інформації та прагнення її сприймати, засвоювати та реалізовувати.

Наведені напрями соціально-педагогічної діяльності становлять основу її багатопрофільності. У реальному житті її зміст можуть доповнити: спортивно-виховний або спортивно-оздоровчий, консультативно-посередницький, профілактичний та ін.

У соціально-педагогічній діяльності можна вокремити кілька етапів процесу досягнення мети: діагностика, консультування, профілактика, підтримка, супровід, корекція, реабілітація, проектування, посередництво, медико-психолого-

педагогічний консиліум і як узагальнювальний етап – допомога особистості в реалізації педагогічного потенціалу соціуму.

На цих підставах стосовно до соціально-педагогічної діяльності *можна вирізнити такі її форми* [77, с. 136]: соціально-педагогічна допомога, соціально-педагогічна діагностика, соціально-педагогічна підтримка, соціально-педагогічна профілактика, соціально-педагогічне консультування, соціально-педагогічний супровід, соціально-педагогічна корекція, соціально-педагогічна реабілітація, соціально-педагогічне проектування, посередництво між особистістю і потенціалом соціуму, соціально-педагогічний моніторинг, медико-психолого-педагогічний консиліум.

Соціально-педагогічна допомога – це комплекс заходів педагогічного, психологічного, правового, медико-соціального та культурно-дозвільного характеру, спрямованих на використання ресурсів та можливостей соціуму в інтересах життєздатності дітей і дорослих у процесі їх соціалізації з метою якісної зміни їх особи й розвитку здатності самостійно вирішувати власні проблеми, а також надавати допомогу іншим людям, які опинилися в подібній ситуації.

Соціально-педагогічна діагностика – це процедура збору інформації відповідними методами її отримання, обробки та узагальнення про соціально-виховний потенціал суспільства. Цілі соціально-педагогічної діагностики досягаються застосуванням: методів збору педагогічної інформації – соціологічних, психологічних; методів обробки даних – математичних; методів узагальнення та перевірки отриманих висновків – власне соціально-педагогічних. Соціально-педагогічна діагностика проводиться в рамках і інтересах конкретного виду, форми або напряму соціально-педагогічної діяльності для використання освітнього потенціалу соціуму з метою розв'язання проблем особистості.

Результатом соціально-педагогічної діагностики є характеристика педагогічного (освітнього) потенціалу соціуму, всіх його складових: навчального, виховного і розвиваючого потенціалів, а також форм його існування, значущості для вирішення цілей соціально-педагогічної діяльності та доступності для фахівців та самої особистості. Як форма соціально-педагогічної діяльності, соціально-педагогічна

діагностика, вся її структура спрямована на кінцевий її результат – соціальну активність особистості, а отже, вона знаходить не просто інформацію про потенціал соціуму, а дані про її складові, які можуть бути задіяні для формування, розвитку або вдосконалення соціальної активності особистості.

Соціально-педагогічне консультування – процедура інформування особистості про наявність та стан необхідного педагогічного (освітнього) потенціалу, умови доступності та форми його використання. Як складова соціально-педагогічної діяльності, орієнтується на кінцеву мету – якісну зміну самої особистості, тобто розвиток у неї соціальної активності. На це спрямовані всі зусилля фахівця соціально-педагогічного консультування. Таким чином, соціально-педагогічне консультування має активний характер.

Соціально-педагогічна підтримка полягає у наданні необхідних ресурсів, послуг, можливостей тощо особистості, що опинилася в складній соціальній ситуації, яка несе загрозу її життю, статусу, процесу діяльності або середовищу та перешкоджає нормальному розвитку, реалізації потреб.

Соціально-педагогічний супровід – відображає сукупність суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних взаємодій з метою вирішення проблем особистості.

Соціально-педагогічний супровід – це тривалий, змістовний процес, основними етапами якого є:

– підготовчий, що охоплює соціально-педагогічну діагностику потенціалу соціуму і соціальних потреб, соціальних здібностей особистості, сутність та складність соціально-педагогічних проблем, інформаційний пошук методів, служб і фахівців, здатних допомогти вирішити проблему;

– етап вибору варіанта соціально-педагогічної допомоги, соціально-педагогічних технологій та шляхів вирішення проблеми;

– етап встановлення фахівцем взаємодії між особистістю і потенціалом соціуму для реалізації обраного варіанту допомоги;

– етап стимулювання особистості щодо організації власної освітньої діяльності, що містить три стадії: а) стадія надання первинної допомоги на початку реалізації плану дій; б) стадія активної участі особистості в самореалізації своїх освітніх

потреб; в) стадія вдосконалення власного особистісного досвіду освіти на основі потенціалу соціуму;

- етап самостійної діяльності особистості, самостійного вирішення власних проблем і внесення коректив у власну освітню діяльність;

- контрольньо-оцінний, або аналітичний, що охоплює оцінку результатів соціально-педагогічного супроводу та внесення коректив у його процес.

Соціально-педагогічний супровід може трансформуватися в інші форми соціально-педагогічної діяльності і проявляється як соціально-педагогічна допомога, що надається фахівцем клієнту у вигляді соціально-педагогічної освіти, соціально-педагогічної консультації, соціально-педагогічної профілактики, соціально-педагогічної корекції, соціально-педагогічної реабілітації.

Соціально-педагогічна профілактика – це комплекс превентивних заходів, що стимулюють педагогічний потенціал соціуму, власний потенціал особистості щодо запобігання важкій для неї соціальній ситуації, негативним змінам в психологічній структурі індивіда.

Основу соціально-педагогічної профілактики як системи утворюють: клієнт з його проблемами (об'єкт); фахівець, який виконує роль помічника, радника, посередника (суб'єкт); ресурси і можливості соціуму, значущі для вирішення проблеми клієнта; технології їх реалізації в інтересах клієнта; сукупність критеріїв оцінки ефективності соціально-педагогічної профілактики як системи та ін.

Соціально-педагогічна корекція – це відновлення, закріплення та підтримка у дітей і дорослих втрачених соціальних зв'язків, відносин та функцій, зумовлених впливом негативних факторів або недоліками соціалізації на основі використання педагогічних ресурсів й можливостей суспільства.

Залежно від суб'єкта впливу, соціально-педагогічна корекція може бути індивідуальною і груповою.

Соціально-педагогічна корекція передбачає зміну системи соціальних цінностей, соціальних потреб та установок, уявлень про соціальне середовище, своєї діяльності як в окремих членів групи, так і в малій соціальній групі, формування позитивного ставлення до взаємодії з педагогічним потенціалом соціуму.

Соціально-педагогічна реабілітація – система заходів, спрямованих на усунення або послаблення впливу несприятливих факторів, відновлення статусу особистості, надання допомоги в освоєнні соціальних ролей, зміна поведінки, інтелектуальної діяльності, здобуття освіти на основі використання педагогічного потенціалу соціуму.

Соціально-педагогічне проектування – конструювання індивідом, групою або організацією алгоритму дій з вивчення та використання педагогічних можливостей соціуму щодо досягнення соціально значущої мети.

Соціально-педагогічне проектування може підрозділятися на види: а) соціально-педагогічне проектування нових відносин; б) соціально-педагогічне проектування нових соціальних інститутів; в) соціально-педагогічне проектування нових видів соціальної діяльності.

Соціально-педагогічне посередництво – це форма соціально-педагогічної діяльності з вирішення проблем клієнта на основі пошуку педагогічних можливостей, ресурсів соціуму, встановлення взаємодії з ними.

Свої специфічні особливості мають і інші форми соціально-педагогічної діяльності, значущими з яких є:

– *соціально-педагогічна освіта* полягає в поширенні знань, значущої інформації про можливості та ресурси соціуму, необхідні для вирішення проблем особистості або групи й успішної соціалізації дітей, підлітків і дорослих, сприяє формуванню соціальної активності особистості;

– *соціально-педагогічний моніторинг* – відображає оціночні параметри впливу педагогічного потенціалу соціуму при вирішенні проблем соціалізації особистості і сприяє формуванню її соціальної активності;

– *медико-психолого-педагогічний консиліум* – відображає взаємодію фахівців різного профілю з метою обговорення результатів різнобічної діагностики соціально дезадаптованої особи і розроблення спільної позиції щодо шляхів її соціальної реабілітації.

Отже, соціально-педагогічна діяльність уходить до педагогічної діяльності. Вона вирішує проблему допомоги через соціальне навчання, соціальне виховання і соціальний розвиток, використовуючи весь арсенал педагогічних засобів, форм і методів досягнення кінцевого результату.

Основні види і форми соціальної діяльності виражають її структуру, формують свій специфічний результат, що становить на загальному рівні лише частковий результат діяльності, але в сукупності спрямовані на кінцевий результат – на формування соціальної активності особистості, тим самим вносячи свою децицію в цю шляхетну справу.

2.2. Суб'єкти соціально-педагогічної діяльності

Соціальну політику держави, нормалізацію соціально-психологічних взаємовідносин, розвиток самостійності членів суспільства, участь у соціальному вихованні дітей та молоді, створення сприятливих умов для соціалізації особистості здійснюють суб'єкти соціально-педагогічної діяльності. Фахівці, які проводять соціально-педагогічну роботу з клієнтами та взаємодіють з об'єктами, належать до певного соціально-виховного інституту або соціальної служби, які спеціалізуються у наданні того або іншого виду допомоги, організовуючи свою діяльність на основі законів і законодавчих актів, визнаних державою.

З огляду на специфіку сфер соціально-педагогічної діяльності, численна група суб'єктів організовують, підтримують, реабілітують, корегують, допомагають різним людям, групам та громадам. До них належать [77, с. 135]:

- 1) *організації, установи, соціальні інститути суспільства:*
 - *державні структури у вигляді законодавчої, виконавчої та судової влади* різного рівня – особливу роль у цій структурі відіграють Міністерство освіти і науки, Міністерство у справах сім'ї, дітей та молоді, Міністерство праці і соціальної політики, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, а також виконавчі органи управління соціальною та соціально-виховною роботою на регіональному рівні (органи соціального захисту, управління (відділи) освіти й науки, у справах сім'ї та молоді) місцевих адміністрацій, які працюють під юрисдикцією держави;
 - *соціальні служби та заклади соціального спрямування* відомчої підпорядкованості – центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді зі спеціалізованими формуваннями (служба соціальної підтримки сім'ї, робота зі споживача-

ми ін'єкційних наркотиків, «Телефону довіри», школи волонтерів тощо; служби у справах неповнолітніх органів місцевої виконавчої влади; центри соціальної роботи та практичної психології, територіальні центри соціального обслуговування різних категорій населення; соціально-реабілітаційні центри для неповнолітніх; центри соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями; соціальні притулки для дітей та підлітків; соціальні гуртожитки; центри соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які опинилися в складних життєвих обставинах; соціальні центри матері та дитини; центри екстреної психологічної телефонної допомоги, дружні клініки для молоді, центри для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді тощо [33, с. 40];

– *соціально-виховні інститути* – загальноосвітні школи, дошкільні дитячі заклади, школи-інтернати, спеціалізовані школи-інтернати для дітей з різними видами захворювань і для дітей, які мають труднощі в навчанні, заклади державної системи опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дитячі оздоровчі табори, навчально-реабілітаційні центри; професійно-технічні навчальні заклади, вищі навчальні заклади різних рівнів акредитації, позашкільні заклади, клуби тощо;

– *зклади та установи соціально-педагогічної корекції, реабілітації та профілактики правопорушень* – виправно-виховні колонії для неповнолітніх, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, спеціалізовані приймальники-розподільники для неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх;

2) *неприбуткові та неурядові організації та об'єднання*: благодійні фонди, спілки й товариства, громадські організації соціального спрямування всеукраїнського, регіонального та місцевого рівнів, зокрема волонтерські організації – Дитячий фонд України, Товариство Червоного Хреста України та їхні регіональні підрозділи, представництва міжнародних організацій (ПРООН, ЮНІСЕФ, ЮНЕЙДС, «Надія і житло для дітей» та інші);

3) *фізичні особи, що здійснюють практичну соціально-педагогічну роботу професійно або на громадських засадах* –

фактично є представниками двох зазначених суб'єктів соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності. Водночас, їх можна розділити на декілька груп: організатори-керівники та виконавці, практичні соціальні педагоги та працівники, психологи, реабілітологи, волонтери, що здійснюють безпосередню допомогу, підтримку, забезпечують соціальний захист клієнтів, представників об'єктів соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності;

4) *педагогічний склад, а також особи, що сприяють закріпленню знань, умінь, навичок*: керівники практики студентів, наставники, практичні соціальні працівники, педагоги та інші фахівці, що сприяють проходженню практики студентів у різних організаціях, установах, підприємствах соціальної сфери;

5) *дослідники соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи* – науковці, що аналізують стан соціальної практики, соціальної сфери, використовуючи різні методи, розробляють наукові програми, фіксують існуючі факти й тенденції, що зароджуються в цій сфері, публікують наукові звіти, книги, статті з проблематики соціальної педагогіки.

Значна роль у цьому процесі належить кафедрам провідних вищих навчальних закладів України, науково-дослідним лабораторіям, науковим установам, вченим радам із захисту докторських і кандидатських дисертацій з соціально-педагогічної проблематики.

За критерієм конкретного впливу на життєву соціальну ситуацію об'єкта (клієнта) можна також виокремити три рівні установ, фахівців, які виконують завдання соціального виховання та соціально-педагогічного захисту:

– *першочергові, провідні* (соціальні педагоги, соціальні працівники, що працюють з дітьми, молоддю, різними категоріями сімей у соціальних службах, соціально-виховних інститутах різної відомчої підпорядкованості);

– *супутні* (установи, організації та фахівці систем охорони здоров'я, культури, спорту, соціального захисту, внутрішніх справ тощо);

– *ті, хто опосередковано впливають* на реалізацію іншими установами, організаціями та фахівцями зазначених завдань (установи та організації фінансово-економічної сфери,

харчової та легкої промисловості, паливно-енергетичного комплексу).

Об'єктами соціально-педагогічної діяльності є конкретні особи (діти, підлітки, молодь, дорослі) або соціальні групи (сім'я, дитяча та молодіжна група чи колектив, неформальне об'єднання), професійні та інші колективи з різними соціально-педагогічними проблемами, в різних життєвих ситуаціях і різних соціальних середовищах, які потребують допомоги або підтримки в процесі їхньої соціалізації, соціального становлення та розвитку, інтеграції в суспільство яким адресовані цілеспрямовані або стихійні соціально-педагогічні впливи, щодо яких здійснюється соціальна робота.

Разом з поняттям «об'єкт» у теорії та практиці соціально-педагогічної діяльності вживають термін «клієнт». Це близькі за змістом, але не тотожні поняття. *Клієнт – це особа, яка звернулася з проханням про допомогу до відповідної соціальної служби чи спеціаліста.* Клієнтами також називають групи людей, їхніх родичів, сім'ї, громади, які є адресатами соціальної роботи. Вони не можуть самостійно подолати свої проблеми, вийти з життєвої кризи, функціонувати самостійно, тому потребують сторонньої допомоги. Основна відмінність між ними полягає в тому, що соціально-педагогічна робота з клієнтом не може здійснюватися без його згоди, на відміну від об'єкта, який не завжди ініціює спеціальну роботу фахівця чи соціальної служби з ним.

Об'єкти соціально-педагогічної діяльності класифікують з урахуванням «універсальних» та «специфічних» ознак [131]. *До «універсальних» ознак належать такі, що притаманні всім клієнтам: стать, вік, соціальний статус тощо.*

За статтю клієнтів поділяють на чоловіків і жінок, за віком – на дітей, молодь, дорослих, людей похилого віку.

За ступенем добровільності – клієнти, які приходять за власною ініціативою, а є такі, яких приводять рідні або направляють працівники соціальних служб.

Більш узагальнену класифікацію здійснено за критерієм масштабності об'єкта. У цьому розумінні – це індивіди, сім'ї, групи та спільноти, які потребують відповідних соціокультурних умов для соціалізації чи перебувають у складній життєвій ситуації.

Як «специфічні» ознаки об'єкта/клієнта можна розглядати типові проблеми, які стають причиною психологічного та соціального дискомфорту особистості:

1) *проблеми зі здоров'ям*, що ускладнюють або не дозволяють самостійно вирішувати життєві ситуації. До них належать такі групи населення: люди з обмеженими функціональними можливостями (як дорослі, так і діти); люди, що мають соматичні чи психічні захворювання або інвалідність; сім'ї, які мають дітей-інвалідів; дорослі та діти, що страдають від психологічних стресів; ВІЛ-інфіковані люди та їхні родини; особи, які зазнали радіаційного впливу або постраждали від радіації тощо;

2) *девіантна поведінка* у різних формах і видах – до цієї категорії належать: діти, що мають проблеми, пов'язані з навчанням у школі, та їхні родини; педагогічно занедбані діти та діти, які поводять себе зухвало, агресивно; діти та підлітки, схильні до правопорушень; діти, які зазнали жорстокого ставлення і потерпіли від насильства; діти, які опинилися в умовах, що загрожують здоров'ю та розвитку; неповнолітні засуджені та особи, що повернулися з місць позбавлення волі, спеціальних виправно-виховних установ; люди, які залежні від психоактивних речовин; родини, у яких є особи, що зловживають алкоголем та наркотиками; особи, схильні до суїцидальних спроб тощо;

3) *важке, неблагополучне становище різних категорій сімей* – до цієї групи населення входять: прийомні сім'ї, батьки-вихователі та діти у дитячих будинках сімейного типу; сім'ї, що мають на піклуванні дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків; родини з низьким рівнем доходів та які перебувають у важкому матеріальному становищі; багатодітні родини; неповні родини; родини, у яких батьки не досягли повноліття; родини, у яких дитину виховує лише один із батьків; молоді родини; родини, що розлучаються; подружні пари, що мають серйозні сімейні конфлікти; родини з несприятливим психологічним мікрокліматом, конфліктними стосунками, агресією, педагогічною неспроможністю батьків;

4) *особливе становище дітей* – діти, які з різних причин опинилися у складних, критичних ситуаціях чи відчують відсутність батьківської турботи. На цій підставі до-

цільно виокремити такі групи: випускники дитячих будинків і шкіл-інтернатів (до досягнення ними матеріальної незалежності і соціальної зрілості), які проживають самотійно; сиротілі діти чи діти, що залишилися без піклування батьків; бездоглядні діти та підлітки; діти, які дезінтегровані та дезадаптовані до норм соціального життя в колективі, в результаті чого відчувають самотність і дефіцит спілкування;

5) *насильство* – до цієї категорії належать: діти та молодь, які стали жертвами фізичного, психічного та сексуального насильства; особи, яких змусили займатися проституцією; жертви торгівлі людьми;

6) *працевлаштування* – до цієї групи належать безробітні, випускники навчальних закладів різних рівнів акредитації, які не в змозі знайти роботу за фахом; молоді люди, які повернулися з місць позбавлення волі та інші.

Перелік цих проблем не є постійним, вони можуть змінюватися як під впливом соціально-економічних умов, соціальної політики держави, так і посиленням соціально-профілактичної чи соціально-правової роботи з різними групами населення.

Соціально-педагогічна діяльність залежить від відповідних *ресурсів* – це джерела та передумови отримання необхідних людям матеріальних і духовних благ, які можна використати за існуючих технологій та соціально-економічних відносин [135]. У широкому розумінні ресурси розглядають як запаси чого-небудь, які можна використовувати в разі потреби; джерело та арсенал засобів і можливостей, до яких можна вдаватися у міру необхідності з метою виконання певних завдань або вдосконалення діяльності. Процес пошуку та залучення ресурсів називають фандрейзингом. Для здійснення соціально-педагогічної роботи необхідні внутрішні та зовнішні ресурси.

До внутрішніх ресурсів належать: соціально-психологічна характеристика людини, з якою безпосередньо працює фахівець (соціальний педагог, соціальний працівник, психолог); особливості психічних пізнавальних процесів особистості (сприймання, уваги, пам'яті, мислення, мови, уяви); прояви емоційно-вольових процесів та психічних станів; особистісні характеристики (особливості характеру, темпераменту, потреби, інтереси, цінності, мотиви); показники освітнього рівня

людини; професійні та соціальні уміння й навички, якими вона володіє. Оскільки соціально-педагогічна робота пов'язана з використанням психологічних, соціологічних, педагогічних, управлінських методів та прийомів, зовнішні ресурси розглядають як сукупність можливостей для розв'язання індивідуальних та соціальних проблем, які можуть бути залучені як спеціалістом, так і клієнтом.

До зовнішніх ресурсів належать матеріальні, людські, інституційні, інформаційні, технологічні. Фінансові та нефінансові, офіційні та неофіційні ресурси утворюють групу матеріальних ресурсів. Зокрема, до фінансових ресурсів належать всі види грошових надходжень для організації з метою здійснення соціально-педагогічної роботи: бюджетні асигнування для забезпечення діяльності різних соціальних служб, пенсії та інші види виплат, передбачені чинним законодавством для різних категорій населення. Прикладом неофіційних фінансових ресурсів можуть бути: гранти або спонсорські грошові надходження від громадських організацій, фізичних осіб, грошова допомога друзів, колег по роботі, меценатів, яку безпосередньо передають людині, що потребує підтримки, або її близьким. У тих випадках, коли для здійснення соціально-педагогічної діяльності передаються приміщення (зокрема у довгострокову оренду або в користування), обладнання, книги, речі, ліки тощо, – ці матеріальні ресурси називаються нефінансовими.

Основними *людськими ресурсами* соціально-педагогічної роботи є фахівці: соціальні педагоги, соціальні працівники, психологи, реабілітологи, інші спеціалісти соціальних інститутів, волонтери.

Інформаційні ресурси соціально-педагогічної роботи становлять окремі документи та масиви документів, результати інтелектуальної, творчої та інформаційної діяльності, бази та банки даних, бібліотечні, музейні фонди, всі види архівів, що містять відомості та знання, зафіксовані на відповідних носіях інформації.

Виокремлюють такі види інформаційних ресурсів: спеціальну літературу; рекламну продукцію (плакати, стенди); буклети, брошури, листівки, прес-релізи, інформацію в

засобах масової інформації про благодійні заходи неурядових структур і соціальні програми органів влади та місцевого самоврядування; інформаційну мережу Інтернет (сторінки донорів, інформаційно-пошукові сервери, спеціалізовані сторінки з фандрейзingu тощо); усну інформацію спеціалістів та волонтерів.

Технологічні ресурси соціально-педагогічної роботи – це сукупність форм, методів та прийомів, що застосовують соціальні служби, заклади соціального обслуговування, соціальні педагоги та соціальні працівники, громадські організації, спеціалісти різних соціальних служб, волонтери з метою досягнення успіху соціально-педагогічної роботи, для задоволення потреб, вирішення проблем окремих громадян або соціальних груп. Поширеними технологічними ресурсами є: організаційні форми, діагностичні техніки, психотерапевтичні методи, індивідуальне консультування, тренінги тощо. У практичній соціально-педагогічній роботі часто застосовують прикладні технології соціальної профілактики, соціально-правового захисту, соціального обслуговування, соціальної реабілітації, соціального опікунства, патронажу, супроводу, рекламно-інформаційні технології.

Здійснення соціально-педагогічної діяльності має відповідати завданням *Положення про Національну соціальну службу України*, які полягають у [97]:

– реалізації державної політики у сфері соціального захисту населення; сім'ї; захисту прав дітей; бездомних осіб; осіб, які відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарання; проведення соціальної роботи та надання соціальних послуг; у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; встановленні статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми; захисті прав депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну; внутрішньо переміщених осіб; соціальному захисті осіб з інвалідністю, осіб, постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи, ветеранів праці, ветеранів військової служби, жертв нацистських переслідувань, дітей війни та жертв політичних репресій; соціальній та професійній

адаптації військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених з військової служби; волонтерської діяльності; з питань активного та здорового довголіття, подоланні негативних наслідків старіння;

- здійсненні державного контролю за додержанням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки (державні допомоги, пільги, житлові субсидії та інші виплати, що здійснюються за рахунок коштів державного бюджету, соціальні послуги);

- проведенні державного контролю за використанням бюджетних коштів, спрямованих на надання соціальної підтримки;

- виявленні порушень, що призводять до перерахунку розміру виплаченої або наданої з порушенням законодавства соціальної підтримки;

- реалізації контролю за діяльністю служб у справах дітей;

- методичному забезпеченні та в межах повноважень, визначених законом, координації здійснення органами місцевого самоврядування повноважень щодо створення відповідно до потреби системи соціальних послуг і соціальної роботи.

Важливим структурним підрозділом державної соціальної служби є *центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді*, діяльність яких спрямована на забезпечення соціального захисту різних цільових груп у складних ситуаціях їх життя, створення умов для формування безпечного соціального середовища особистості.

Соціальна робота у центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді здійснюється за такими напрямками [20, с. 32].

1. Профілактика соціального сирітства:

- соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей;

- запобігання відмовам від новонароджених дітей;

- реінтеграція дітей із будинків дитини в сімейне середовище;

- соціальна підтримка дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;

- підтримка вихованців інтернатних закладів під час їх підготовки до самостійного життя.

2. Профілактика бездоглядності та безпритульності, правопорушень і злочинності:

– соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах,

– соціальна підтримка неповнолітніх, які перебувають у місцях позбавлення волі або умовно засуджені;

– соціальний патронаж неповнолітніх, які повернулися з місць позбавлення волі;

– здійснення профілактично-просвітницької роботи серед дітей, молоді та різних категорій сімей;

– комплексна допомога дітям, молоді та різним категоріям сімей при виході з кризової ситуації;

– соціальна робота щодо запобігання насильству в сім'ї та жорсткому поводженню з дітьми.

3. Соціальна підтримка людей, які живуть із ВІЛ, та молоді, що вживає наркотики:

– соціальна підтримка сімей та дітей, які живуть із ВІЛ;

– упровадження стратегії «зменшення шкоди» серед молоді, яка вживає наркотики ін'єкційним шляхом;

– розширення мережі послуг, дружніх до молоді.

4. Соціальна реабілітація дітей та молоді з функціональними обмеженнями: соціально-психологічна, фізична реабілітація дітей та молоді з функціональними обмеженнями.

5. Соціальна освіта та виховання:

– розвиток волонтерського руху;

– розбудова студентських соціальних служб;

– виробництво та поширення соціальної реклами;

– розробка методичних матеріалів.

Соціальні послуги в системі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді надаються також через мережу спеціалізованих формувань, які мають визначену цільову соціальну групу, розроблені технології та методики соціальної роботи.

Наразі в системі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді функціонують такі спеціалізовані формування:

– служба соціальної підтримки сімей;

– служба роботи з ін'єкційними споживачами наркотиків;

– мобільний консультаційний пункт соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях, віддалених районах міст;

- школа волонтерів центру соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді;
- студентська соціальна служба;
- служба «Телефон довіри»;
- інформаційно-ресурсний центр центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- консультаційний пункт центру соціальних служб для молоді у пологових стаціонарах, будинках дитини.

Окрім цього, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді здійснюють організаційно-методичне забезпечення діяльності закладів соціального спрямування, які створюються місцевим органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування у разі їх необхідності для територіальної громади.

До таких закладів соціального спрямування належать [97]:

- центр соціально-психологічної допомоги; соціальний гуртожиток;
- соціальний центр матері та дитини; центр соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями; центр для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді.

Соціально-педагогічна діяльність інтегрованих соціальних служб. Система державної опіки в Україні створювалася за умов старої політичної системи. В її основу були покладені ідеї колективного виховання дітей. Відповідно, Україна успадкувала систему великих інтернатних закладів, де діти не повною мірою можуть реалізувати свій потенціал. Такі установи не в змозі забезпечити індивідуальний підхід до кожної дитини й часто ізолюють дітей від місцевої громади. Якщо дитина потрапляє до закладу інтернатного типу в ранньому віці, вона, як правило, проходить усі форми інституції залежно від віку й залишається в інтернаті до повноліття. Наявна система інтернатних закладів побудована за віковим принципом перебування в них дитини, тому до досягнення повноліття дитина змінює 2–3 типи закладів (будинки дитини, дитячий будинок, школа-інтернат), що змушує дітей щоразу пристосовуватися до нового педагогічного та дитячого колективу.

Досвід розвинених європейських країн, які вже відійшли від системи великих інтернатних закладів, переконує,

що створити передумови для поступового реформування цих закладів можна шляхом пошуку превентивних механізмів, що допоможуть запобігти інституалізації дітей.

Наразі важливої значущості набуває розвиток інтегрованого підходу до відпрацювання мінімальних гарантованих державою, стандартів надання соціальних послуг уразливим сім'ям і дітям для забезпечення права дитини на сімейне виховання повною мірою.

Зараз уже напрацьований певний досвід створення спеціалізованих (інтегрованих) соціальних служб у рамках діяльності державних центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді. Так, у Київській області реалізується проект ЄС «Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей і дітей», що має на меті зменшити загальну кількість дітей, які виховуються в інтернатних закладах, шляхом надання допомоги в розробці та запровадженні спеціалізованих (інтегрованих) соціальних служб, здатних забезпечувати ефективну підтримку та соціальний супровід соціально незахищених сімей з дітьми, які перебувають у кризі, складних життєвих обставинах.

Спеціалізовані (інтегровані) соціальні служби створюються і працюють у структурі районних, міських центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в Київській області. Саме вони мають стати основою попередження бездоглядності, соціального сирітства, активізації усиновлення та розвитку сімейних форм виховання в територіальній громаді, становити першочергову складову стратегії деінституалізації.

Інтегровані соціальні служби – це комплекс соціальних послуг щодо захисту соціальних прав громадян і координація діяльності всіх інших служб, причетних до захисту прав людини.

Інтеграція не означає злиття систем соціальних служб, вона спрямована лише на покращання співпраці між ними – партнерство, за якого різні установи мають змогу розвиватися, досягати спільних цілей.

Основні принципи та критерії, що закріплюють розвиток моделі інтегрованих соціальних служб:

- пріоритетність проблем та інтересів дітей в роботі служб;
- ефективне розв'язання індивідуальних справ;

- максимальне використання необхідних ресурсів;
- краще інтегрування відповідних служб;
- використання простих систем і практик;
- оперативна та своєчасна інформація;
- більша увага кадровому потенціалу.

Послуги, які надаватимуться в інтегрованих соціальних службах, охоплюватимуть широкий спектр соціальних послуг.

Сюди входять такі послуги:

- надання інформації (консультацій), координація звернень громадян за допомогою;
- підтримка сімей;
- раннє втручання (втручання в ситуацію початкової фази кризи);
- прийомна опіка та усиновлення;
- захист дитини; захист прав неповнолітніх правопорушників;
- соціальний супровід випускників;
- реінтеграція (деінституалізація);
- підтримка молодих батьків (запобігання відмовам батьків від дітей);
- матеріальна та фінансова допомога, а також інші послуги, наприклад, послуги волонтерів.

Базовий набір соціальних послуг надається різними типами інтегрованих соціальних служб. Ними можуть бути:

1. Превентивна соціальна служба підтримки сім'ї.

Головні напрями діяльності служби:

- надання соціальних послуг вразливим категоріям сімей з дітьми щодо запобігання передачі дітей на виховання в інтернатні державні заклади опіки,
- робота з пологовими будинками, будинками дитини, дитячими будинками та інтернатами щодо запобігання намаганням батьків передати дитину до цих закладів, повернення її у рідну сім'ю або альтернативні форми опіки.
- вивчення та оцінка ситуації в сім'ях потенційних клієнтів;
- здійснення соціального супроводу і погодження його з сім'єю та зацікавленими структурами. Мета соціального супроводу – вивести сім'ю з кризи і надати їй можливість досягнути такого стану, коли вона буде здатна самостійно

розв'язувати свої проблеми і повноцінно піклуватися про дитину.

Служба має допомагати розв'язувати питання щодо надання матеріальної допомоги клієнтам з метою подолання фінансових проблем невідкладного характеру і сприяння економічній незалежності сім'ї.

2. Соціальна служба супроводу сімейних форм виховання, опіки та сприяння усиновленню. Основні напрями роботи цієї служби:

– пошук і залучення потенційних прийомних батьків, батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу, усиновителів шляхом проведення Службою спільно з місцевою адміністрацією інформаційної кампанії серед населення;

– пошук дітей, які потребують сімейних форм опіки, що здійснюється у тісній співпраці з відділом опіки та піклування, опікунськими радами, службою у справах неповнолітніх шляхом вивчення особових справ дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;

– здійснення соціального супроводу прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, зокрема, допомога дитині в адаптації в новому середовищі, вирішення соціальних, побутових і психологічних проблем батьків і дітей;

– сприяння у пошуку і підготовці українських сімей, що бажають усиновити дітей.

3. Соціальна служба реінтеграції та підтримки випускників інтернатних закладів. Сфера дії служби:

– реінтеграція, виконання індивідуального плану опіки для дітей, що перебувають в інтернатних закладах,

– підготовка і підтримка випускників інтернатів. Молоді люди, які покидають інтернатні заклади у віці від 16 до 18 років, дуже часто не здобувають навичок, необхідних для самостійного життя. Вони не отримують підтримки з боку сім'ї та друзів, їм також часто досить важко створювати власні сім'ї, знаходити друзів. Служба супроводу випускників забезпечує всебічну підтримку дітей та молодих людей у процесі їх підготовки до самостійного життя. Така підтримка охоплює забезпечення інформацією про розпорядження власним бюджетом, про юридичні права та соціальні пільги, статеве виховання та запобігання СНІД, кулінарні навички тощо, а також надання допомоги в пошуках помешкання та роботи.

4. Служба раннього втручання (термінового реагування) при отриманні фактів жорстокого поводження з дітьми та порушенні їхніх прав.

Головна мета діяльності служби – попередження раннього соціального сирітства шляхом надання соціальної, соціально-педагогічної, соціально-психологічної підтримки батькам. Першочерговими завданнями служби є: здійснення заходів щодо виведення сім'ї з кризи, надання різних видів допомоги, спрямованої на задоволення нагальних потреб дитини та її сім'ї.

Служба вивчає отриману від установ, закладів, зацікавлених осіб інформацію про дитину та її родину, зокрема про загрозу недогляду, насилля над дитиною, відмови від новонароджених, спільно з працівниками відповідних структур здійснює комплексну оцінку ситуації з виїздом на місце та визначає перелік і види необхідних послуг, яких потребує сім'я.

5. Соціальна служба супроводу та реабілітації дітей, що перебувають у конфлікті з законом, та осіб, що повертаються з місць позбавлення волі. Призначення служби – працювати над запобіганням злочинів і реабілітацією неповнолітніх й співпрацювати з кримінальною міліцією з метою надання підтримки під час роботи з молодими людьми, використовуючи методи соціальної роботи, що випробовувалися в службах підтримки сім'ї.

Важливою умовою забезпечення ефективної діяльності інтегрованих соціальних служб є розташування базових соціальних служб в одному приміщенні. Це дозволяє клієнтам не розгубитися, відвідуючи різні кабінети.

Основа діяльності органів місцевої виконавчої влади та самоврядування (що виступають головними партнерами в організації діяльності спеціалізованих інтегрованих соціальних служб), у структурі яких діятимуть інтегровані соціальні служби для забезпечення права дитини на сімейне виховання, є такою: втручання державних органів у справи сім'ї з питань виховання дітей має обмежуватися необхідністю ефективного захисту прав і законних інтересів дитини.

Роль неурядових організацій у вирішенні соціальних проблем.

Останніми роками неурядові організації в Україні почали виконувати активну роль у реалізації соціальної політики дер-

жави щодо захисту різних категорій населення. За участі неурядових організацій вирішуються такі важливі для суспільства питання, як підтримка дітей групи ризику, обстоювання їх права на сприятливе навколишнє середовище, профілактика негативних явищ серед неповнолітніх, організація дозвілля, розробка та впровадження нових освітніх технологій тощо.

Згідно з чинним законодавством, в Україні функціонує достатньо розгалужена система неурядових організацій, об'єднаних за різними цілями та функціями:

- *громадські організації* – це об'єднання громадян, створені для задоволення, представлення і захисту законних соціальних, економічних, культурних, національних, вікових, творчих та інших інтересів своїх членів;

- *благодійні фонди* – недержавні організації, головною метою діяльності яких є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб;

- *спілки (асоціації)* – добровільні об'єднання юридичних осіб, що створені для представлення інтересів засновників та утримуються за рахунок їх внесків.

Формально неурядові організації відрізняються від державних установ і бізнесових структур тим, що вони створюються не для отримання чи розподілу певних прибутків; вони мають бути створені на основі самостійної добровільної ініціативи людей для реалізації спільних інтересів і цілей; започатковані на основі приватної ініціативи, вони не підконтрольні державним органам; в умовах будь-якого законодавства вони мають бути офіційно зареєстровані, хоча організують свою діяльність самостійно; їх реєстрація означає, що засновники цих організацій хочуть отримати суспільне визнання, а це вимагає певної міри формалізації та звітності перед суспільством.

Неурядові організації є різноманітними за принципами діяльності, джерелами фінансування, за завданнями, які вони перед собою ставлять. Тому критеріїв класифікації неурядових організацій може бути багато, враховуючи їх чисельність і різноманітність.

Класифікація неурядових організацій:

- 1) *за суб'єктом громадської діяльності:* дитячі, молодіжні, жіночі, ветеранські та інші організації;

2) *за метою, яку ставить перед собою неурядова організація*: об'єднання, що спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних із аварією на Чорнобильській АЕС; організації, які ведуть боротьбу проти СНІДу, або фонди підтримки культури тощо;

3) *за видом і спрямованістю діяльності стосовно суб'єкта та об'єктів діяльності*: благодійні фонди та організації, діяльність яких спрямована на інших, на те, щоб допомогти людям; спілки та об'єднання, діяльність яких спрямована на захист власних групових інтересів (об'єднання інвалідів, спілки багатодітних сімей тощо);

4) *за сферою діяльності*: організації культурно-освітні, економічні, соціальні, спортивні тощо;

5) *за територіальним розташуванням*: представництва міжнародних організацій, всеукраїнські, регіональні, області, районні, місцеві;

6) *за стабільністю діяльності*: постійні, тимчасові, ситуативні;

7) *за гендерною ознакою*: жіночі, чоловічі, змішані;

8) *за віковим складом*: дитячі, молодіжні, різновікові, організації дорослих;

9) *за напрямом діяльності*: політичні, соціальної спрямованості, спортивні, культурологічні, екологічні тощо;

10) *за юридичним складом*: дитячі громадські організації, молодіжні громадські організації, благодійні фонди, асоціації, спілки тощо;

11) *за чисельністю*: масові, середні, малі.

Очевидно, що запропонована класифікація не формує уявлення про всю палітру неурядових організацій, а лише деякою мірою впорядковує відомості про них.

За роки незалежності в Україні створені та активно функціонують сотні дитячих громадських об'єднань. Своєрідним каталізатором цього процесу стало прийняття у 1998 році Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [42], в якому визначено, що діти мають реалізувати діяльність, спрямовану на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, брати участь у соціальному становленні як повноправні члени суспільства.

Зараз діяльність дитячих громадських організацій спрямована, переважно, на залучення дітей до суспільно корисних справ; формування активної життєвої позиції особистості; виховання гуманного, свідомого громадянина України; збереження природного середовища, історико-культурної спадщини; забезпечення гармонії фізичного, духовного, інтелектуального розвитку підростаючого покоління; захист прав і свобод дітей; створення умов для їх самореалізації; організація змістовного дозвілля, формування здорового способу життя дітей; профілактика негативних явищ у дитячому середовищі.

У соціальному значенні дитячі та молодіжні організації, залежно від об'єкта впливу, виконують низку завдань:

– *орієнтованих на особистість*: забезпечують для підростаючого покоління, що перебуває на етапі соціального становлення, входження в дорослий світ та адаптацію до його умов, можливість освоєння нових соціальних ролей;

– *орієнтованих на групу учасників*: є певним каналом необхідної інформації, яку діти та молоді люди не завжди можуть отримати іншим способом, сприяють набуттю в процесі міжособистісних стосунків і спільної діяльності досвіду соціальної взаємодії, формуванню вміння узгоджувати особистісні інтереси з інтересами групи;

– *орієнтованих на громаду*: стимулюють дітей та учнівську молодь до соціальних ініціатив, добродійної та суспільно корисної діяльності в інтересах своєї громади, посилюють усвідомлення приналежності підростаючого покоління до певної спільноти.

Помітну роль у реалізації завдань соціальної політики виконують неурядові організації соціальної спрямованості (їх ще називають сервісними організаціями).

Можна виокремити кілька груп сервісних неурядових організацій, які працюють в інтересах дітей та молоді.

До першої групи організацій соціальної спрямованості можна віднести такі, які пріоритетною метою своєї діяльності вважають *соціальну підтримку та допомогу різним категоріям дітей*, що відображається у назві цих організацій. За цією ознакою можна виокремити два типи таких організацій:

– представництва міжнародних організацій (до них можна віднести: Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Християнський

дитячий фонд, міжнародна благодійна організація «Надія і житло для дітей», міжнародна благодійна організація «Кожній дитині», благодійна організація «Приятелі дітей» та інші);

– вітчизняні громадські організації: (наприклад: «Союз Чорнобиль України», «Матері Чорнобиля», Харківська громадська організація «Спорт і діти», Чернівецький обласний благодійний фонд «Діти Буковини», громадська організація «Дитинство» (м. Харків), Дитячий фонд «Манго» (м. Дніпропетровськ), Благодійний фонд «Діти Макіївки», Кіровоградська обласна організація «За майбутнє дітей України» та інші).

До другої групи організацій соціальної спрямованості входять організації, *створені на підтримку дітей з функціональними обмеженнями та їхніх сімей*. Серед них можна також виокремити організації двох типів:

– *громадські організації, створені батьками дітей-інвалідів як організації самопомоги* (об'єднання сімей, в яких виховуються діти-інваліди, «Надія» (м. Прилуки), громадська організація «Школа життя» (м. Київ), Тернопільське обласне об'єднання «Товариство батьків дітей хворих на цукровий діабет, «Буратіно», громадська організація родин дітей-інвалідів «Дитина» (м. Тернопіль) та інші);

– *громадські організації, які створені для соціального захисту осіб із функціональними обмеженнями* (серед них: Коростенський благодійний фонд «Діти-інваліди Чорнобиля за виживання», благодійне товариство «Джерела» (м. Київ), Всеукраїнський фонд дітей-інвалідів «Квіти полину», обласний благодійний фонд «Діти-інваліди» (м. Одеса) та інші).

Третю групу утворюють *організації, діяльність яких спрямована на профілактику негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі* (громадська організація «Вікторія» (м. Павлоград), благодійний фонд «Сподівання» (м. Запоріжжя), громадська організація «Порятунок» (м. Кременчук), асоціація сприяння вирішенню проблем наркоманії та СНІДу «Вікторія» (м. Хмельницький) та інші).

До четвертої групи громадських організацій соціального спрямування можна віднести *організації, створені на підтримку сім'ї та дітей, позбавлених батьківського піклування* (благодійний дитячий фонд «Сирітська доля» (м. Львів), обласна громадська організація «Школа мам» (м. Рівне), Хмель-

ницький обласний благодійний фонд «Сім'я і дитина», громадська організація «Екологія сім'ї» (м. Київ), Полтавське міське товариство одиноких матерів «Мальва» та інші).

П'ята група представлена громадськими організаціями та благодійними фондами, які створені та працюють під патронатом релігійних конфесій (Асоціація християнської молоді, Українська молодь Христові, Молодіжна християнська організація «Родина», благодійна організація «Мальтійська служба допомоги», Міжнародний благодійний фонд «Карітас України» та інші).

Зараз більшість сервісних неурядових організацій зосереджена переважно у великих містах та обласних центрах. На жаль, у малих містах наявні лише поодинокі приклади активної діяльності громадських організацій, а в селищах і селах їх майже немає.

Ефективність діяльності неурядових організацій значною мірою залежить від поінформованості населення про існування організації та спектр соціальних послуг, які вона надає. Тому громадська організація має бути відомим і потрібним для населення об'єктом, що стає можливим завдяки реалізації нею інформаційно-рекламної функції. Традиційними формами втілення цієї функції в реальне життя є публікації про громадські організації в засобах масової інформації, проведення круглих столів і прес-конференцій, виготовлення та розповсюдження друкованої рекламної продукції.

Узагальнюючи досвід діяльності неурядових організацій в інтересах дітей та молоді в Україні, можна констатувати, що вони переважно працюють за такими напрямками:

- соціальний супровід дітей та молоді, які перебувають у важкій життєвій ситуації; гуманітарна допомога (безкоштовний одяг, ліки, продукти харчування, подарунки до свят тощо);
- організація профілактичної роботи щодо попередження та локалізації негативних явищ у молодіжному середовищі;
- реалізація соціальних програм у партнерстві з державними організаціями; гурткова і культурно-масова робота з дітьми та молоддю;
- оздоровлення дітей та учнівської молоді в канікулярний період; підтримка дитячих і молодіжних ініціатив;

– проведення навчальних тренінгів і семінарів для фахівців соціальної сфери; залучення громадськості до вирішення проблем дітей та молоді з використанням різних інформаційно-реklamних технологій.

Підсумовуючи, зазначимо, що суб'єктами соціально-педагогічної діяльності виступають організації, установи, соціальні інститути суспільства, неприбуткові та неурядові організації та об'єднання, фізичні особи, що здійснюють практичну соціально-педагогічну роботу професійно або на громадських засадах. Їх діяльність спрямована на реалізацію соціальної політики, сприяння нормалізації соціально-психологічних взаємовідносин, розвиток самостійності членів суспільства, участь у соціальному вихованні дітей та молоді, забезпеченні сприятливих умов для соціалізації особистості.

Контрольні запитання

1. Визначте поняття соціально-педагогічної діяльності.
2. Розкрийте основні завдання соціально-педагогічної діяльності.
3. Охарактеризуйте основні компоненти соціально-педагогічної діяльності.
4. Опишіть основні об'єкти соціально-педагогічної діяльності.
5. Розкрийте принципи соціально-педагогічної діяльності.
6. Охарактеризуйте основні види соціально-педагогічної діяльності.
7. Проаналізуйте основні функції Державної соціальної служби України.
8. Розкрийте основні напрями соціальної роботи у центрах соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді.
9. Охарактеризуйте основні нормативно-правові акти, що регулюють діяльність Державної служби та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
10. Розкрийте соціально-педагогічну роль спеціальних підрозділів у системі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
11. Охарактеризуйте соціальні послуги, що надаються інтегрованими соціальними службами.
12. Розкрийте роль неурядових організацій у вирішенні соціальних проблем.
13. Охарактеризуйте сервісні неурядові організації, що працюють в інтересах дітей та молоді.

14. Розкрийте основні напрями соціально-педагогічної роботи в соціальному гуртожитку.

15. Охарактеризуйте напрями соціально-педагогічної діяльності неурядових організацій.

16. Визначіть суть і завдання соціально-педагогічної роботи в соціальному центрі матері і дитини.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Соціально-педагогічна діяльність як система.
2. Основні види соціально-педагогічної діяльності.
3. Суб'єкти соціально-педагогічної діяльності.
4. Ресурси соціально-педагогічної діяльності.

Теми рефератів

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної діяльності.
2. Соціальна політика як чинник ефективної соціально-педагогічної діяльності.
3. Соціально-педагогічна діяльність інтегрованих соціальних служб.
4. Роль неурядових організацій у вирішенні проблем соціалізації особистості.

Рекомендована література

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посібник. Київ, 2009. 208 с.
2. Загальне положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді: затверджено постановою КМУ від 27 серпня 2004 р. № 1126. // Урядовий кур'єр. 10 вересня 2004 р. № 170.
3. Зверева І. Д. Соціальна педагогіка: теорія і технології. Київ : Центр навчальної літератури, 2011. 314 с.
4. Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка : навч. посібник. Київ : Вид-во ІЗМН, 2010. 390 с.
5. Капська А. Й. Соціальна педагогіка : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2012. 487 с.
6. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка : досвід та перспективи. Запоріжжя, 2009. 248 с.

7. Соціально-педагогічна діяльність в умовах трансформації суспільства: теоретичні та прикладні проблеми : монографія / С. П. Архипова, Т. М. Десятов, І. І. Курляк та ін.; за заг. ред. С. П. Архипової. Черкаси : ПП Гордієнко, 2014. 234 с.
8. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2005. 560 с.
9. Про соціальні послуги : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 966-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
10. Положення про Національну соціальну сервісну службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. № 783. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-nacionalnoyi-socialnoyi-servisnoyi-sluzhbi-ukrayini-260820>
11. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21 черв. 2001 р. № 2558-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>
12. Про затвердження Загального положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді : постанова Кабінету Міністрів України від 01 серп. 2013 р. № 573 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/573-2013-p>
13. Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : наказ Міністерства соціальної політики від 31 берез. 2016 р. № 318. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16?test=XX7-MfyrCSgkykcJIZiakQoEzHI4Qws80msh8le6>
14. Соціально-педагогічні технології : навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Л. П. Харченко. Луганськ : Альма-матер, 2005. 552 с.
15. Чубук Р. В. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 348 с.
16. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2012. 248 с.

Тести

1. Яка із наведених відповідей найбільш повно розкриває поняття соціально-педагогічна діяльність. Це:

- а) діяльність щодо створення соціально-педагогічних умов для соціалізації та самореалізації особистості;
- б) діяльність, спрямована на посилення факторів соціалізації;
- в) діяльність, яка має соціально-педагогічну мету, засоби та враховує соціальні умови;
- г) діяльність щодо здійснення соціального патронажу.

2. Яке із наведених положень не входить до цілей соціально-педагогічного впливу:

- а) потреби, інтереси, схильності;
- б) самооцінка, переконання, установки;
- в) знання, звички, уміння, навички та ін.;
- г) соціальне походження.

3. Яка із наведених категорій не належить до суб'єктів соціально-педагогічної діяльності:

- а) організації, установи, соціальні інститути суспільства;
- б) неприбуткові та неурядові організації та об'єднання;
- в) фізичні особи, що здійснюють соціально-педагогічну діяльність професійно або на громадських засадах;
- г) викладачі навчальних закладів.

4. Діяльність щодо формування та підтримки психологічної стійкості, надання психологічної допомоги з питань навчання, виховання, розвитку та самовдосконалення особистості в умовах конкретного соціуму є призначенням:

- а) соціально-правової роботи;
- б) медико-соціальна роботи;
- в) психосоціальної роботи;
- г) культурно-дозвільної роботи.

5. Соціально-педагогічна діяльність, що спрямована на використання ресурсів та можливостей соціуму в інтересах життєздатності людини в процесі їх соціалізації, – це:

- а) соціально-педагогічна допомога;
- б) соціально-педагогічна діагностика;
- в) соціально-педагогічне консультування;
- г) соціально-педагогічна підтримка.

6. Соціально-педагогічна діяльність, що спрямована на відновлення, закріплення та підтримку у людей втрачених соціальних зв'язків, відносин і функцій, – це:

- а) соціально-педагогічна корекція;
- б) соціально-педагогічний супровід;
- в) соціально-педагогічна профілактика;
- г) соціально-педагогічна корекція.

7. Робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей з метою подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення їх соціального статусу, – це:

- а) соціальний патронаж;
- б) соціальна робота;

- в) соціальний супровід;
- г) соціальне виховання.

8. *Волонтер – це:*

а) фізична або юридична особа, яка потребує і отримує благодійну допомогу;

б) фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно корисний характер;

в) фізична особа, яка безкорисно підтримує благодійну діяльність, яка їй особисто цікава;

г) фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану, неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги.

9. *Визначте положення, яке не стосується волонтерської діяльності:*

а) неприбутковість;

б) вигода для організацій, на базі яких працюють волонтери;

в) добровільність;

г) суспільна корисність.

10. *Соціальні послуги – це:*

а) комплекс дій державних і громадських організацій, спрямованих на забезпечення та покращення умов життєдіяльності сім'ї;

б) комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом чи сім'єю суспільних зв'язків;

в) матеріальна допомога різним типам сімей;

г) емоційна підтримка різних типів сімей.

Розділ 3

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити суть і зміст нормативно-методичних документів, що регулюють професійну діяльність соціального педагога в системі освіти;
- визначити мету і основні завдання соціального педагога загальноосвітнього закладу;
- пояснити основні принципи соціально-педагогічної діяльності в школі;
- охарактеризувати соціальні послуги, що надаються соціальним педагогом;
- проаналізувати напрями, сфери і функції діяльності соціального педагога загальноосвітнього закладу;
- охарактеризувати зміст діяльності соціального педагога в умовах інклюзивного навчання.

3.1. Соціально-педагогічна діяльність у системі освіти України

3.2. Діяльність соціального педагога загальноосвітнього закладу

Одним із наукових напрямів соціальної педагогіки є аналіз соціально-педагогічної місії закладів освіти як провідних інститутів соціального виховання. У сучасних умовах вони не можуть функціонувати як автономні організації, оскільки як самі навчальні заклади, так і їх учні та члени педагогічних колективів, знаходяться під очевидним впливом політико-економічних, соціально-культурних тощо чинників, що характеризує освітні заклади як установи щодо становлення, розвитку та соціалізації особистості в сучасній суспільній реальності.

3.1. Соціально-педагогічна діяльність у системі освіти України

Соціально-педагогічна діяльність в системі освіти України визначається Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», іншими законами України, постановами Верховної Ради України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України, а також Положенням про психологічну службу у системі освіти України, введеним наказом МОН України 22 травня 2018 року № 509 та ін. [42, 43, 93].

Нормативно-правовими документами визначено мету, структуру, організацію управління, основні завдання, принципи, функції, зміст та порядок діяльності соціальних педагогів, що забезпечує своєчасне і систематичне вивчення психофізичного розвитку здобувачів освіти, мотивів їх поведінки й діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, гендерних та інших індивідуальних особливостей, сприяє створенню умов для виконання освітніх та виховних завдань закладів освіти [42, с. 93].

Метою соціально-педагогічної діяльності є сприяння створенню умов для соціального та інтелектуального розвитку здобувачів освіти, охорони психічного здоров'я, надання психологічної та соціально-педагогічної підтримки всім учасникам освітнього процесу відповідно до цілей та завдань системи освіти.

Соціально-педагогічна діяльність здійснюється в межах психологічної служби, яка співпрацює з органами охорони здоров'я, соціальної політики, молоді та спорту, внутрішніх справ, іншими органами виконавчої влади, а також комунальними закладами соціального захисту дітей, підтримки сімей, дітей та молоді, фахівцями із соціальної роботи об'єднаних територіальних громад, громадськими організаціями.

Соціальні педагоги, практичні психологи закладів освіти міст, районів, ОТГ, керівники (директори), методисти навчально-методичних центрів/кабінетів/лабораторій психологічної служби обласних, міських, працівники психологічної

служби департаментів, управлінь, відділів освіти входять до складу психологічної служби.

Соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх навчальних закладах спрямована на забезпечення потреб, прав дітей та їхніх сімей, створення сприятливих умов для формування їх безпечної поведінки, розвитку соціальної активності.

Відповідно до закону «Про повну загальну середню освіту», здобуття повної загальної середньої освіти на певному рівні забезпечують [93]:

- початкова школа, що забезпечує здобуття початкової освіти;
- гімназія, що забезпечує здобуття базової середньої освіти;
- ліцей, що забезпечує здобуття профільної середньої освіти.

Законом визначено такі типи закладів спеціалізованої освіти:

- мистецький ліцей;
- спортивний ліцей;
- військовий (військово-морський, військово-спортивний) ліцей, ліцей із посиленою військово-фізичною підготовкою;
- науковий ліцей – заклад спеціалізованої освіти, що забезпечує здобуття базової та\або профільної середньої освіти наукового профілю;
- професійний коледж (коледж) спортивного профілю – заклад спеціалізованої освіти спортивного профілю;
- мистецький коледж – заклад спеціалізованої освіти, що забезпечує здобуття фахової передвищої мистецької освіти одночасно із здобуттям базової та профільної середньої освіти.

Постановою Кабінету міністрів України від 14 червня 2000 року № 963 посада «соціальний педагог» включена до переліку посад педагогічних працівників [99], у 2002 році – до кваліфікаційного переліку спеціальностей України. Регламентує діяльність соціальних педагогів у школі Закон України «Про освіту» [42]. За статусом соціальні педагоги належать до педагогічних працівників. Наказом Міністерства освіти і науки України від 03.07.2017 № 948 [49] визначені нормативи чисельності соціальних педагогів у навчальних закладах.

Ним передбачено, що посади соціальних педагогів вводяться у штати загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти незалежно від наявності там посад практичних психологів. Ці фахівці, як і передбачено посадовими інструкціями, мають співпрацювати, оскільки їхні функції в навчальному закладі є взаємодоповнювальними.

Дотримуючись вимог положення про психологічну службу у системі освіти України та інших нормативних документів, *організація соціально-педагогічної діяльності* спрямована на [93]:

- ефективний захист дитинства й соціально відповідальне введення підлітка в соціально значущу діяльність і поведінку;

- забезпечення доступної і своєчасної кваліфікованої соціально-психологічної допомоги дітям, батькам і педагогічному колективу;

- орієнтацію на особистість, індивідуальність, розкриття сутнісних сил дитини, надання їй комплексної соціально-психологічно-педагогічної допомоги у розв'язанні особистісних проблем, в усвідомленні себе суб'єктом власного життя;

- забезпечення в умовах освітнього закладу розв'язання проблем соціалізації дитини, її соціальних, соціально-педагогічних та психологічних проблем у межах її законних прав.

Відповідно до положень нормативно-методичних документів деталізуються завдання соціального педагога загальноосвітнього навчального закладу, який [78]:

- вивчає та оцінює особливості діяльності та розвитку вихованців та учнів, колективу класу, шкільного колективу, молодіжних та дитячих громадських організацій;

- досліджує спрямованість впливу мікросередовища, особливості сім'ї та сімейного виховання, виховного потенціалу соціального середовища та джерела негативного впливу на вихованців та учнів;

- прогнозує на основі спостережень та досліджень посилення негативних чи позитивних сторін соціальної ситуації, що впливає на розвиток особистості вихованця, учня чи групи; прогнозує результати навчально-виховного процесу з урахуванням найважливіших факторів становлення особистості;

– надає рекомендації вихованцям, учням, батькам або особам, які їх замінюють, вчителям та іншим особам з питань соціальної педагогіки.

– надає необхідну консультативну соціально-педагогічну допомогу дитячим і молодіжним громадським організаціям, вихованцям, учням, які потребують піклування чи перебувають у складних життєвих обставинах;

– сприяє захисту прав вихованців і учнів, представляє їхні інтереси у службі у справах дітей, у правоохоронних та судових органах;

– бере участь у формуванні навичок дотримання норм та правил поведінки, ведення здорового способу життя, сприяє попередженню негативних явищ серед вихованців, учнів;

– надає соціальні послуги, спрямовані на задоволення соціальних потреб вихованців і учнів;

– здійснює соціально-педагогічний супровід навчально-виховного процесу, соціально-педагогічний патронаж соціально незахищених категорій вихованців і учнів;

– сприяє соціальному та професійному визначенню особистості, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію молоді.

Окрім цього, соціальний педагог [46, с. 117]:

– здійснює посередництво між загальноосвітніми установами, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю, організовує їх взаємодію з метою створення умов для всебічного розвитку дітей і підлітків;

– сприяє участі вихованців у науковій, технічній, художній творчості, спортивній, суспільно корисній діяльності, виявленню задатків, обдарувань, розкриттю здібностей, талантів, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію учнівської молоді;

– залучає до культурно-освітньої, профілактично-виховної, спортивно-оздоровчої, творчої роботи різні установи, громадські організації, творчі спілки, окремих громадян;

– впливає на подолання особистісних, міжособистісних, внутрішньосімейних конфліктів, надає потрібну консультативну психолого-педагогічну допомогу дітям і підліткам, групам соціального ризику, особам, які потребують піклування, тощо;

- здійснює функціонально-рольову взаємодію з членами педагогічного колективу;
- організовує професійну взаємодію з фахівцями різних соціальних служб;
- сприяє гармонізації взаємовідносин у педагогічному колективі.

Коло осіб, з якими взаємодіє соціальний педагог, залежить від характеру об'єкта допомоги та певної проблеми. Ними можуть бути: представник адміністрації з соціальних питань; співробітники відділень освіти, інспектори; працівники відділу соціального захисту; фахівці позашкільних закладів; співробітники соціальних служб; працівники відділу культури і спорту.

Аналіз науково-педагогічних джерел і практики соціально-педагогічної діяльності дозволяє виокремити основні принципи соціально-педагогічної діяльності в загально-освітніх закладах, а саме [93]:

- *науковість* – полягає в тому, що соціально-педагогічна діяльність має здійснюватися відповідно до новітніх досягнень сучасної науки стосовно людини, механізмів і проблем її соціалізації, входження в суспільство як повноправного, дієвого індивіда; цей принцип передбачає опанування способів наукової організації праці суб'єктами соціально-педагогічного впливу;

- *цілісність* – характеризує соціально-педагогічний процес через підпорядкування всіх складових єдиної мети. Складна система відносин між ними полягає у: єдності і самостійності процесів, що його утворюють; цілісності та співвідпорядкованості відокремлених систем щодо нього входять; наявності елементів загального і збереженні специфічного кожного з них;

- *наступність* – передбачає організацію соціально-педагогічної діяльності, за якої кожна дія є продовженням попередньої, це проходження ряду етапів, протягом яких поступово ускладнюються й урізноманітнюються зміст та напрями розвитку тих утворень, які загалом складають цілісну систему характеристик особистості, передбачає розробку системи послідовних соціально-педагогічних заходів і виключає їх випадковий, епізодичний характер;

– *професійна компетентність*, як інтегративна характеристика ділових і особистісних якостей фахівця з соціально-педагогічної діяльності, відображає рівень знань, умінь, досвіду достатніх для досягнення мети соціально-педагогічної діяльності та правильно діяти в конкретній ситуації;

– *відповідальність* – інтегральна якість фахівця, що характеризується: усвідомленням і переживанням ним своїх обов'язків, загальних та професійних етичних норм; розумінням й прийняттям їх особистісної, групової та суспільної необхідності; правильною орієнтацією в умовах вільного вибору засобів досягнення професійної мети, передбаченням результатів своєї праці; готовністю діяти відповідно до професійних обов'язків та відповідати за свої вчинки перед самим собою, іншими людьми (клієнтами), суспільством;

– *індивідуальний підхід* – полягає в тому, що життєві проблеми та потреби клієнта необхідно віддеференціювати до певної групи подібних явищ і, базуючись на цьому, обирати технології, засоби, методи і прийоми соціально-педагогічної роботи з урахуванням індивідуальних особливостей особистості;

– *доступність соціально-педагогічних та психологічних послуг (допомоги)*, забезпечується наданням їх допомогу кожному, хто звертається за захистом, підтримкою, консультацією або порадою, без будь-якої дискримінації на підставі статі, віку, фізичних або розумових обмежень, соціальної чи расової приналежності, віросповідання, мови, політичних поглядів, сексуальної орієнтації;

– *міждисциплінарність* – передбачає опанування і використання в соціально-педагогічній діяльності новітніх досягнень наукових галузей, які забезпечують або є дотичними до навчання та виховання, соціалізації й соціального становлення особистості;

– *принцип комплексності* – забезпечує координацію діяльності державних, громадських та інших організацій стосовно комплексного розв'язання соціально-педагогічних проблем із залученням усіх ресурсів, технологій та методик для досягнення позитивних результатів;

– *принцип системності* – вимагає єдності форм, засобів, прийомів вирішення різних соціально-педагогічних завдань, забезпечується послідовністю та варіативністю

технологій, які мають бути тісно пов'язані між собою, заперечує епізодичність, фрагментарність, хаотичність під час вирішення індивідуально-групових і суспільних проблем;

– *принцип добровільності* – полягає в тому, що соціально-педагогічна діяльність здійснюється з дотриманням прав і свобод громадянина, реалізується з особою (клієнтом), який за власною волею приймає участь у відповідних заходах, прагне розв'язати свої проблеми за допомогою відповідного фахівця;

– *людиноцентризм* – виступає основним принципом державної політики у сфері освіти. Це означає, що освіта як суспільне благо має служити, перш за все, кожній конкретній людині, її доля, її особистий успіх і щастя є первинною цінністю, і від цього залежить благополуччя держави. Саме тому соціально-педагогічна діяльність має забезпечувати для людей відкритий і рівний доступ до освіти. Розуміння людини як найвищої цінності здатної до свідомого ефективного функціонування;

– *принцип партнерства* ґрунтується на повазі особистості, доброзичливому і позитивному ставленні, довірі у відносинах, стосунках, передбачає діалог, взаємодію та взаємоповагу учасників соціально-педагогічного процесу; рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей;

– *конфіденційність* – відображає норми професійної етики, відповідно до яких соціальний педагог або інший представник цієї професії не мають права розкривати інформацію про особистості або окремих її сторонах життєдіяльності без її згоди. Принцип конфіденційності (вимогою є збереження в таємниці інформації про все, що стосується клієнта: даних про хвороби, шкідливі звички, психічні захворювання, сімейні конфлікти, кримінальне минуле тощо) дозволяється використовувати тільки з професійною метою;

– *дотримання норм професійної етики* – орієнтує на дотримання таких моральних принципів соціально-педагогічної діяльності, як повага до гідності кожної людини, пріоритетність інтересів клієнта, толерантність, довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнта, доступність послуг, конфіденційність та ін.

У своїй діяльності соціально-педагогічні працівники застосовують відповідні методи, використання яких залежить від конкретної ситуації.

Є такі групи методів [2]:

- *загальнонаукові*: аналіз, синтез, індукція, дедукція, спостереження, опитування, моделювання, експеримент та ін.;

- *педагогічні*: формування досвіду поведінки, формування свідомості, стимулювання і корекція поведінки;

- *соціально-педагогічні*: позитивний приклад, інформування, перенавчання, переключення, реконструкція характеру, ігри, змагання, аналіз ситуацій, заохочення, ситуація вибору, ситуація успіху, навіювання, переконання тощо;

- *методи соціальної роботи*: безпосередній вплив, релаксація, підтримування, рефлексія тощо;

- *організаційні*: регламентування (розробка й уведення у дію організаційних положень, обов'язків для виконання в органах управління соціально-педагогічною діяльністю); нормування (установлення нормативів з обмеженнями, що виступають орієнтирами в діяльності соціального педагога; інструктування (роз'яснення, консультування та інформування).

Діяльність соціального педагога у загальноосвітньому закладі безпосередньо пов'язана із взаємодією з усіма членами педагогічного колективу.

З огляду на завдання соціально-педагогічної діяльності в загальноосвітніх закладах, *працівники психологічної служби можуть надавати такі соціальні послуги* [38, с. 83]:

- *педагогічні* (консультування батьків і учнів, з організації дозвілля, просвітницькі послуги для батьків, формування батьківської компетенції, послуги щодо організації домашнього навчання дітей з інвалідністю, соціальний патронаж проблемних сімей, посередництво між школярами і батьками, школярами та педагогами тощо;

- *психологічні* – консультації з питань подолання психологічних проблем; психотерапевтичні послуги, послуги з психодіагностики та психокорекції, соціально-психологічні тренінги, послуги з профорієнтації тощо;

- *соціально-медичні*, а саме: інформування учнів щодо дотримання ними гігієнічних правил, організації раціонального

харчування, попередження хвороб, які передаються статевим шляхом, шляхів передачі ВІЛ, наслідків уживання наркотичних речовин, алкоголю; інтернет-залежності, сприяння у лікуванні дітей, які цього потребують тощо;

– *юридичні* – допомога в оформленні відповідних документів для визначення соціального статусу дітей, позбавлених батьківського піклування; послуг щодо отримання відповідних пільг для різних категорій дітей;

– *представлення інтересів учнів* у правоохоронних органах, надання послуг з правової освіти неповнолітніх та ін.

Отже, соціально-педагогічна діяльність в закладах освіти – це різновид професійної діяльності, що має за мету створення належних умов для успішної соціалізації здобувачів освіти у соціально-виховному середовищі закладів освіти, засвоєння ними соціокультурного досвіду задля підготовки до самореалізації в суспільстві, надання допомоги дітям та їхнім сім'ям у випадках негативного впливу соціально-педагогічних чинників.

3.2. Діяльність соціального педагога загальноосвітнього закладу

Головне призначення соціально-педагогічної служби в школі – загальна гуманізація навчально-виховного процесу у дотриманні принципу педагогічної екології – взаємодія педагогів і батьків із дитиною, яка базується на безоцінному ставленні до дитини незалежно від наявності в неї сильних та слабких сторін, на довірі, любові та емпатії до дитини, повазі до її особистості, прав та свобод.

Перед практичними психологами та соціальними педагогами загальноосвітніх навчальних закладів визначено такі напрями діяльності [43, 55, 137]:

1. *Здійснювати психологічний супровід розвитку дітей та учнівської молоді.* До змісту цього напрямку входить:

– *визначення психологічної готовності дітей до навчання в школі* (діагностика і методичне забезпечення корекційно-розвивальної роботи з дітьми, які виявились не підготовленими до шкільного життя);

– *первинне обстеження при комплектуванні перших класів* (виявлення дітей з низьким рівнем розвитку пізнавальних процесів, затримкою у психічному розвитку, вадами розумового розвитку; що потребують корекційно-відновлювальної або розвивальної роботи, визначення рівня індивідуальних вимог до дитини, доцільних на початку навчання);

– *психологічний супровід процесу пристосування першокласників до шкільного життя* (виявлення дітей, які мають труднощі в адаптаційний період; індивідуальна психодіагностика для визначення причин важкої адаптації: консультування вчителів, батьків з питань індивідуального підходу в роботі з такою категорією дітей; проведення психогігієнічних занять у класах з окремими групами дітей);

– *профілактика дезадаптації учнів під час переходу від початкової до середньої школи* (виявлення можливої «групи ризику» учнів, які стикаються з труднощами в навчанні, поведінці, ознак емоційних розладів; визначення причин труднощів, що виникли; розробка шляхів їх подолання);

– *робота з обдарованими дітьми та дітьми, що мають творчі здібності* (психодіагностика дітей з високим інтелектуальним потенціалом; виявлення обдарованих і талановитих дітей; індивідуальні психологічні консультації для таких дітей та їх батьків; групова робота з розвитку комунікативних навичок, креативності);

– *психологічний супровід розвитку підлітків* (діагностика особистісних рис та якостей, особливостей характеру; стимулювання саморозвитку, самовиховання; консультування з особистісних проблем; тематичні бесіди, навчальні заняття, тренінги; психологічна допомога в кризових ситуаціях);

– *допомога у професійному самовизначенні старшокласників* (групова діагностика професійних нахилів, здібностей; профорієнтаційні бесіди та ігри; індивідуальні психологічні консультації з проблем професійного вибору);

– *робота з учнями старшого шкільного віку* (виявлення психологічної готовності до «дорослого» життя; діагностика варіантів особистісного самовизначення; допомога у вирішенні існуючих проблем; індивідуальна і групова робота з педагогами, батьками з проблем неблагополуччя старшокласників, пошуку розуміння у спілкуванні, проведення виховних заходів).

2. *Брати участь у виховній діяльності загальноосвітнього навчального закладу. До змісту цього напрямку входять:*

– *допомога у налагодженні шкільної дисципліни* (консультування педагогів щодо використання ефективних методів стимулювання відповідної поведінки учнів; групова психокорекційна робота з формування навичок саморегуляції; психологічна просвіта з питань індивідуального підходу до дитини);

– *запобігання конфліктам в учнівських колективах* (соціометричні дослідження в класах, визначення структури взаємовідносин, розподіл ролей; консультування класних керівників (кураторів) за результатами дослідження; спеціальні заняття з учнями для розвитку навичок конструктивно розв'язання конфліктів);

– *виявлення дітей «групи ризику» у початковій школі*, психодіагностичні обстеження з метою виявлення дітей, які мають труднощі у навчанні, поведінці, емоційні розлади; індивідуальна психодіагностика з визначення причин труднощів, які виникли; координація дій учителя, батьків, вихователів груп продовженого дня; індивідуальна психокорекційна робота; своєчасне направлення дітей до логопеда, психіатра, психотерапевта, на психолого-медико-педагогічну консультацію тощо);

– *допомога вихователям груп продовженого дня у створенні стабільної ситуації розвитку дитини* (доброзичливе ставлення, формування певних почуттів і навичок, індивідуальний підхід, організація дитячого колективу, фізичний, розумовий, духовний розвиток особистості);

– *робота з підлітками «групи ризику»* (психологічна діагностика важковиховуваності та акцентуацій характеру; розробка програми педагогічної і психологічної корекції неадекватної поведінки підлітків; індивідуальна психокорекція емоційно-вольової сфери, допомога у розв'язанні психотравмуючих ситуацій; розробка конструктивних поведінкових стратегій щодо подолання труднощів; соціально-педагогічний патронат);

– *профілактика правопорушень серед неповнолітніх* (з'ясування мотивів девіантної поведінки; індивідуальні бесіди, обговорення ситуації в групі чи класному колективі; психокорекція; проведення консультацій з педагогами і батьками щодо вибору відповідних виховних заходів);

– *орієнтація учнів на здоровий спосіб життя* (профілактика тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії, віл-інфекції, СНІДу; застосування психокорекційних програм; тренінги з розвитку навичок щодо прийняття відповідних рішень, захисту від тиску з боку однолітків);

– *попередження суїцидальної поведінки дітей та підлітків* (соціометричні дослідження в дитячих колективах; попередня діагностика факторів ризику; перша психологічна допомога при загрозі суїциду; корекційно-відновлювальна робота; формування позитивного психологічного клімату в учнівському колективі; психологічне консультування педагогів, класних керівників (кураторів), батьків тощо).

3. Проводити роботу з оптимізації навчально-виховного процесу. Реалізація цього завдання передбачає:

– *виявлення дітей, які потребують спеціального корекційного навчання* (виявлення серед стійко невстигаючих учнів з вадами розвитку, оформлення документів і направлення їх на обстеження до відповідної ПМГ; методичне забезпечення корекційно-відновлювальної та розвиваючої роботи з цією категорією дітей та відстеження динаміки їх розвитку);

– *психологічне забезпечення диференційованого навчання учнів* (психологічна діагностика успішності навчання, емоційного ставлення учнів до навчального закладу, нервово-психічного стану, рівня інтелектуального потенціалу, здібностей; допомога вчителям у визначенні індивідуального підходу до навчання і виховання учнів; проведення групових психокорекційних занять у класі);

– *пошук шляхів оптимізації навчально-виховного процесу* (психологічний аналіз уроків; допомога педагогам у підготовці розвиваючих завдань для розвитку пам'яті, уваги, мислення, уяви, творчих здібностей учнів; психологічна просвіта: навчальна мотивація і методи підвищення пізнавальної активності учнів, введення розвиваючого компонента в навчальну діяльність);

– *психологічну підтримку вчителя* (психологічне консультування з приводу особистих проблем, взаємовідносин у сім'ї та колективі; психологічна підтримка у складних життєвих ситуаціях; організація і проведення сеансів психологічної релаксації, навчання прийомам саморегуляції та аутотренінгу;

психологічні тренінги з особистісного розвитку, позитивного мислення, подолання конфліктів);

– *участь у прийнятті ефективних управлінських рішень* (вивчення структури комунікацій та інформаційних каналів; допомога адміністрації навчального закладу в попередженні та урегулюванні конфліктів; психологічна експертиза педагогічних новацій; учнівське самоврядування); гуманізація та демократизація навчально-виховного процесу (просвіта педагогів з питань гуманістичної психології: «ситуація очима дитини», комунікативна компетентність, попередження психологічного насильства; методи підтримки дисципліни, навички переговорів; участь у розробці навчальних програм).

Перелічені напрями діяльності соціального педагога можуть бути доповнені пріоритетними для певного загальноосвітнього навчального закладу, а також специфічними завданнями з урахуванням конкретних запитів педагогічного колективу (наприклад, робота з хворими дітьми, тими, що потерпіли внаслідок аварії на ЧАЕС, зазнали насильства або є схильними до суїцидальної поведінки тощо).

Ці напрями діяльності соціального педагога реалізуються в конкретних *сферах його роботи* [137].

1. Участь в управлінні навчально-вихованим закладом передбачає:

– проведення соціологічних і соціально-педагогічних досліджень в педагогічному, учнівському, батьківському колективах, які забезпечують прийняття адекватних управлінських рішень;

– участь від імені навчального закладу в діяльності місцевих органів влади і самоуправління з питань соціального розвитку і вирішення соціально-педагогічних проблем, а також участь у розробці та обговоренні регіональних і місцевих соціальних програм і проектів;

– взаємодію з органами управління освітою, соціального захисту, охорони здоров'я, комісіями у справах неповнолітніх тощо для вирішення соціально-педагогічних проблем загальноосвітнього закладу;

– консультування адміністрації з питань розв'язання конфліктів, визначення соціальних причин, що призводять до напруженості, визначення рівня конфліктності у взаємо-

дії адміністрації навчально-виховного закладу з учнями та батьками;

- навчання прийомом соціометричного контролю за між-особистісною атмосферою в педагогічному колективі, класі, групі; надання допомоги в діагностиці факторів ризику (відчужені, бойкотовані учні);

- сприяння ефективному розподілу ролей в учнівському колективі з метою компенсації негативного впливу соціуму тощо;

- участь у роботі педагогічної ради, батьківських зборів, педагогічних консилиумів;

- співпраця з громадськими та іншими організаціями, які можуть впливати на розв'язання тих чи інших соціально-педагогічних проблем загальноосвітнього закладу.

2. Діяльність у сфері організації сприятливого виховного середовища [107] охоплює:

- супровід дитини в сім'ї. Взаємодія з сім'єю потребує від соціального педагога надзвичайної делікатності й такту. Соціальний педагог має брати на себе відповідальну ініціативу для вирішення внутрішньосімейних соціально-педагогічних проблем із метою захисту інтересів і прав дитини;

- робота із соціальним середовищем учня, що передбачає вивчення і роботу з різноманітними неформальними об'єднаннями та групами дітей та молоді в мікрорайоні, куди входить загальноосвітній заклад, що діє у населеному пункті. Знання проблем неформального життя учнів значною мірою допомагає керувати процесом виховання і запобігати можливим конфліктам;

- участь у роботі батьківського комітету. Взаємодія з громадськими органами самоврядування школи – батьківським комітетом, опікунською радою також є завданням соціального педагога. Ці об'єднання можуть бути використані для формування виховних завдань щодо розв'язання конфліктних ситуацій між учнями і вчителями, створення здорового соціально-педагогічного клімату в навчальній установі;

- моніторинг загальноосвітнього закладу, який забезпечує виявлення і діагностування соціально-педагогічних проблем та охоплює поточне спостереження за загальним етапом справ у закладі, класних колективах і групах, визначає

взаємовідносини між учителями, учнями, батьками тощо. Моніторинг забезпечує аналіз і прогнозування конкретних соціально-педагогічних проблем;

– соціально-педагогічну реабілітацію, що визначає індивідуальну роботу з конкретним учнем (соціально-педагогічна підтримка, соціальний контроль, психопрофілактика).

3. Діяльність щодо надання учням та їхнім батькам соціальних послуг:

– допомагає дітям адаптуватися до школи на початковому етапі, при переході з одного ступеня навчального закладу до іншого та під час випуску з навчальної установи;

– запобігає конфліктам, які можуть виникнути в учнівському колективі; бере участь у розв'язанні конфліктних ситуацій та запобігає розвитку більш складних проблем; допомагає учням у формуванні навичок щодо подолання кризових станів; навчає соціальним навичкам;

– виступає посередником між загальноосвітнім закладом і сім'єю, допомагає батькам і вчителям зрозуміти інтереси і потребу дітей в отриманні освіти і віднайти способи їх задоволення в навчальному закладі; бере участь у визначенні індивідуальних навчальних програм для дітей, які цього потребують;

– виступає посередником між батьками і вчительським колективом, спонукає батьків до активної участі в житті навчального закладу; доводить до відома адміністрації й педагогічного колективу необхідну інформацію про становище в сім'ях учнів, які потребують соціально-педагогічної підтримки;

– стежить за відвідуванням учнями навчального закладу, допомагає їм у подоланні причин, що призводять до пропусків занять;

– попереджає і знижує негативний вплив факторів ризику на дітей.

Разом з педагогічним колективом навчального закладу соціальний педагог:

– бере участь у педагогічних радах, батьківських зборах та інших нарадах, що стосуються соціально-педагогічного життя навчального закладу;

– проводить консультації з учителями та іншими працівниками навчального закладу з різних соціально-педагогічних

проблем з метою сприяння покращанню умов життя та навчання учнів;

- організовує співробітництво з учителями та іншими фахівцями школи (психолог, дефектолог, лікар) при розробці індивідуальної стратегії і тактики допомоги дезадаптованим учням;

- надає допомогу при оцінці та аналізі дисциплінарних порушень учнів тощо.

4. Важливою сферою діяльності є соціально-педагогічна діяльність з дітьми, які за певних причин не відвідують школу [56, с. 67]:

- надання допомоги та підтримки батькам у переведенні дитини в інший навчальний заклад;

- захист прав дітей, які є представниками національних меншин; виявлення дітей, які незаконно зайняті на роботі в навчальний час, і розв'язання питання щодо їх освіти;

- сприяння дітям і батькам в отриманні ними відповідних пільг; організація різноманітних благодійних акцій тощо.

Положенням про психологічну службу у системі освіти України визначено, що соціальний педагог дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію молоді. Сьогоднішні учні стикаються з безліччю соціальних, економічних, особистісних проблем, які часто негативно впливають на процес їх соціального і громадянського становлення. Тому такою важливою стає роль соціального педагога у наданні допомоги учням в розв'язанні їхніх проблем.

Основні функції соціального педагога в загальноосвітніх закладах [42, с. 93]:

- *діагностична* – вивчення та оцінювання особливостей діяльності особистості, мікроколективу (класу чи референтної групи), шкільного колективу в цілому, неформальних молодіжних об'єднань, впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивних факторів впливу у мікрорайоні та джерел негативного впливу на дітей і підлітків;

- *організаторська* – забезпечення змістовного дозвілля дітей і підлітків у школі та соціальному середовищі, залучення сім'ї, представників громадськості до соціально-педагогічного процесу в загальноосвітньому закладі;

– *консультативна* – надання порад, рекомендацій учням, батькам, учителям та іншим особам, які звертаються до соціального педагога;

– *захисна* – забезпечення дотримання норм охорони та захисті прав дітей і підлітків, представлення їхніх інтересів у різноманітних інстанціях (службі у справах неповнолітніх, міліції, суді тощо);

– *прогностична* – прогнозування на основі спостережень і досліджень посилення негативних чи позитивних сторін соціальної ситуації, що впливають на розвиток особистості чи групи; прогнозування та програмування процесу соціального розвитку мікрорайону і конкретного мікросоціуму, діяльності тих інститутів, які беруть участь у соціальному формуванні особистості;

– *правозахисна* – забезпечення дотримання норм охорони та захисту прав дітей і підлітків, представлення їхніх інтересів у різноманітних інстанціях (службі у справах дітей, міліції, органах соціального захисту тощо);

– *координаційно-посередницька* – налагодження взаємодії між закладом освіти та різними соціальними інституціями (медичними, позашкільними, культурними, спортивними закладами, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, службами у справах дітей, кримінальної поліції у справах неповнолітніх, неурядовими організаціями тощо), колективом педагогів та учнів з метою спільного вирішення проблем соціального становлення та розвитку особистості;

– *попереджувально-профілактична та соціально-терапевтична* – передбачення і активізація механізмів запобігання й подолання негативних впливів у соціально-правовому, юридичному та психологічному значенні; організація соціотерапевтичної допомоги, забезпечення захисту прав учня у суспільстві, допомога підліткам і молоді в період соціального професійного визначення.

– *функція фандрейзингу* – пошук додаткових ресурсів для вирішення соціально-педагогічних завдань.

На основі зазначених функцій виокремимо *основні види професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітньому закладі, зокрема: консультативний, профорієнтаційний, культурно-дозвіллевий, соціально-профілактичний, соціально-патронажний та організаційно-методичний* [83].

Консультативну діяльність соціального педагога в школі можна визначити як вид соціальної послуги, організований процес комунікативної взаємодії, де соціальний педагог здійснює інформування, психолого-педагогічну підтримку для задоволення запиту чи вирішення проблеми звернення учнів, батьків, класних керівників, вчителів. Проблематикою звернень є консультування:

- з проблем готовності дитини до школи;
- учнів груп ризику з проблем подолання соціально-педагогічних труднощів;
- старшокласників із питань професійного самовизначення;
- з питань захисту прав, інтересів дітей;
- батьків із проблем навчання, виховання, підтримки дітей, організації позанавчальної діяльності, дозвілля;
- вчителів і представників адміністрації школи з соціально-педагогічних проблем з метою сприяння покращення умов життя учнів у школі;
- з метою соціально-психологічної підтримки учнів, що перебувають у кризовій ситуації;
- з проблем підвищення валеологічної культури педагогів, учнів та їх батьків, з питань формування здорового способу життя.

Профорієнтаційна діяльність соціального педагога в школі спрямована на допомогу учням у виборі професії відповідно до здібностей, нахилів і ринку праці. Соціальний педагог, реалізуючи цей напрям, здійснює інформування школярів, батьків про світ професій, їх зміст, вимоги до спеціаліста та потреби в кадрах за тією чи іншою професією; ознайомлює старшокласників з умовами отримання професійної освіти в навчальних закладах різних типів; організовує і проводить професіографічні екскурсії у навчальні заклади різного профілю, установи, підприємства; проводить професіографічні зустрічі учнів з представниками різних професій; застосовує психодіагностичні методики для вивчення індивідуально-психологічних особливостей старшокласників, важливих при виборі професії; проводить професійно орієнтовані консультації.

Культурно-дозвілєва діяльність передбачає створення соціальним педагогом умов для задоволення потреб у відпочинку, творчому розвитку учнів за допомогою заходів

розважального характеру та організації змістовного дозвілля. Наприклад, організація тематичних заходів, присвячених різним подіям (наприклад, «Свято букваря», «Свято останнього дзвоника»), культурно-мистецьких (конкурсів, виставок), спортивно-оздоровчих (змагань, туристичних подорожей тощо).

Соціально-профілактична діяльність – це система превентивних дій, спрямована на розвиток умінь і формування навичок орієнтації у складній системі соціальних взаємовідносин. Це попередження соціальної відокремленості (ізоляваності) дитини, асоціальної поведінки. Відповідно до цього пряму діяльність соціального педагога полягає в інформуванні учнів про негативні наслідки асоціальних дій, організації і проведенні заходів з формування здорового способу життя, розробці та впровадженні програм зі створення сприятливого соціально-психологічного клімату в класному колективі, попередженні конфліктних ситуацій тощо.

Соціально-патронажна діяльність передбачає здійснення соціальним педагогом соціальної підтримки, опіки і патронажу дітей (вразливих категорій) з метою подолання життєвих труднощів, забезпечення належних умов їх розвитку. До вразливих категорій дітей належать учні з малозабезпечених, багатодітних, неповних, опікунських сімей; діти з особливими потребами; учні, батьки яких недостатньо виконують виховну функцію, зловживають алкогольними напоями, характеризуються конфліктністю взаємостосунків; учні, що проявляють різні форми соціальної дезадаптації, та інші.

Відповідно до цього виду діяльність соціального педагога спрямована на:

- соціальне інспектування (відвідування сім'ї, дослідження умов життя);
- встановлення зв'язків з соціальними службами та представлення інтересів щодо надання пільг, компенсацій;
- здійснення комплексу заходів (психолого-педагогічних, правових, інформаційних та інших), спрямованих на забезпечення належних умов;
- організацію заходів, спрямованих на підвищення адаптивних можливостей дитини (створення умов для забезпечення психологічного і фізичного комфорту);

- формування ціннісних установок, нових знань умінь і навичок;
- допомога у комунікації, організації міжособистісних стосунків; попередження соціальної ізоляції;
- виявлення і розвиток творчого потенціалу, залучення до суспільно корисної діяльності;
- захист прав та інтересів, взаємодія з органами соціального захисту, соціальними службами;
- супроводження учнів у навчально-виховному процесі (здійснення контролю за їх успішністю, сприяння в налагодженні та корекції взаємостосунків, залучення до суспільно корисної діяльності);
- встановлення контактів з сім'єю, направлення в тренінгові (корекційні) групи, консультативні центри;
- розробку і впровадження корекційних програм (на відновлення особистісних, моральних і вольових якостей, формування активної життєвої позиції, інтересів, допомоги у набутті навичок спілкування, попередження і подолання конфліктних ситуацій).

Організаційно-методична діяльність орієнтована на участь соціального педагога в методичних семінарах-практикумах, конференціях з проблем виховання і соціалізації дітей та підлітків, накопичення банку даних результатів педагогічних досліджень, виступ на методичних педагогічних радах, підбір спеціальної методичної літератури тощо.

На відміну від звичайного вчителя, що працює у навчальному закладі, в роботі соціального педагога значущу роль виконує не навчальна, а насамперед виховна функція, функція соціальної допомоги і захисту. Соціальні педагоги покликані сприяти саморозвиткові особистості.

Специфіка професійної діяльності соціального педагога в інклюзивному середовищі закладу загальної середньої освіти, зумовлена тим, що, згідно з чинним Законом України «Про освіту», особам з особливими освітніми потребами освіта надається нарівні з іншими особами, зокрема шляхом створення належного фінансового, кадрового, матеріально-технічного забезпечення, з урахуванням індивідуальних потреб [42].

З огляду на це, заклади освіти за потреби створюють інклюзивні класи зі спеціальними умовами для навчання учнів

з особливими освітніми потребами, надають їм психолого-педагогічні та корекційно-розвивальні послуги. Інклюзивні класи забезпечують інклюзивну освіту через систему освітніх послуг, зокрема: адаптують навчальні програми та плани, фізичне середовище, методи та форми навчання, використовують існуючі в громаді ресурси, залучають батьків, співпрацюють з фахівцями для надання спеціальних послуг відповідно до різних освітніх потреб дітей, створюють позитивний клімат у шкільному середовищі [64].

Є такі принципи роботи інклюзивних класів:

- усі діти мають навчатися разом у всіх випадках, коли це можливо, не зважаючи на певні труднощі чи відмінності;
- школи мають визнавати і враховувати різноманітні потреби своїх учнів шляхом узгодження різних видів і темпів навчання;
- забезпечення якісної освіти для всіх шляхом розроблення відповідних навчальних планів, ужиття організаційних заходів, розроблення стратегії викладання, використання ресурсів і партнерських зв'язків зі своїми громадами;
- діти з особливими освітніми потребами мають отримувати будь-яку додаткову допомогу, яка може знадобитися їм для забезпечення успішності процесу навчання;
- соціальний педагог гарантує солідарність, співучасть, взаємоповагу, розуміння між дітьми з особливими потребами та їхніми ровесниками.

Віднедавна поширюється тенденція *навчання учнів з особливими освітніми потребами у звичайних шкільних колективах*. На соціального педагога покладається особлива відповідальність за подолання труднощів, що виникають з появою в дитячому колективі учня з особливими потребами. Можна визначити основні напрямки професійної діяльності соціального педагога в цих умовах [6]:

1. *Організаційно-методична* робота передбачає облік учнів з особливими потребами; визначення методів і форм діагностичної, адаптаційної та корекційно-відновлювальної роботи; розроблення методичних програм; ознайомлення з найновішою інформацією про соціальну роботу, досвідом колег; підвищення особистої та професійної компетентності.

2. *Діагностична* робота спрямована на визначення особистісних рис, що впливають на реакцію у впровадженні освітньо-виховних компонентів; вивчення специфіки стосунків у родині та їх вплив на успішність дитини; фіксацію особливостей молодших школярів для конструктивної побудови адаптаційних і корекційних програм.

3. *Консультаційна* робота полягає в організації спілкування з педагогами про підготовку, організацію, реалізацію освітнього процесу, про результати діагностичної та корекційної роботи; бесіди з батьками про виховання дітей, охорону дитинства, нормативно-правову базу; обговоренні з учнями стосунків з однолітками, дорослими, захисту їхніх прав.

4. *Профілактична* робота, тобто здійснення просвіти педагогів, профілактики появи деяких видів залежностей; просвітницької робота для батьків.

5. *Зв'язки з громадськістю*, а саме – зустрічі з батьками за місцем проживання, відвідування їхніх місць роботи; листування з підприємствами та установами.

З уваги на зазначені напрями, можна вирізнити відповідні *функції професійної діяльності соціального педагога в закладі освіти з інклюзивним навчанням* [55]:

- організаторська, що передбачає організацію в освітньому процесі спільної діяльності дітей з особливими потребами та учнів зі звичайним розвитком, а також вплив на зміст дозвілля;

- психолого-соціально-педагогічна – спрямована на проведення різнопланових консультацій та корекція між-особистісних взаємин учнів класу, надання допомоги в соціальній реабілітації дітей, визначення та подолання психологічних труднощів;

- діагностично-прогностична – передбачає виявлення та вивчення ознак, що характеризують стан розвитку учня та визначення можливих перспектив їх розвитку за умови збереження сукупності соціальних впливів;

- соціально-медико-реабілітаційна – полягає у проведенні роботи з профілактики проблем здоров'я серед учнів, наданні медичної допомоги, організації реабілітаційних заходів із дитиною-інвалідом;

– попереджувально-профілактична та соціально-терапевтична – реалізуються через визначення способів попередження та подолання негативних впливів на учнів, забезпечення захисту прав дітей з особливими освітніми потребами, корекція міжособистісних стосунків у класі, допомога в соціальній реабілітації;

– комунікативна функція означає встановлення контакту з учнями, що потребують допомоги, організацію обміну інформацією, налагодження взаємодії між різними соціальними інститутами.

Важливим є особистісний компонент підготовленості фахівця, адже в умовах інклюзивної освіти соціальний педагог повинен бути носієм відповідних цінностей. Особистісні цінності є головним чинником, який регулює взаємовідносини дітей, педагогів, батьків, допомагає побудувати взаємини у шкільному середовищі. Особистісний компонент є головним чинником у формуванні професійної культури соціального педагога інклюзивного середовища, оскільки спонукає до толерантного та гуманного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами та їх родин, педагогічного такту, культури поведінки, формує належну суб'єктивну позицію педагога, що є вагомим прикладом для учнів.

Значущим аспектом діяльності соціального педагога в загальноосвітньому закладі інклюзивної орієнтації є здійснення ним соціально-педагогічного та соціально-оздоровчого супроводу учнів з особливими потребами: їхня соціальна адаптація серед ровесників, реабілітація, відновлювальне лікування, оздоровлення, організація відпочинку. Соціально-педагогічний супровід учнів з особливими потребами передбачає також індивідуальні заняття з соціальним педагогом. Оздоровленню дітей з особливими потребами сприяє організація фахівцем цікавого та змістовного дозвілля: творчі конкурси, свята, виставки, вечори, дискотеки, організація відпочинку в оздоровчих таборах тощо [56].

Отож, специфіка діяльності фахівців соціально-педагогічної сфери в загальноосвітніх закладах інклюзивної орієнтації потребує від них безперервного самовдосконалення, широкої поінформованості, обізнаності, ерудиції, глибоких спеціальних знань і практичних умінь. Робота соціального

педагога повинна сприяти педагогізації навчально-виховного середовища, активізації соціально-культурних та соціально-педагогічних функцій суспільства, сім'ї, шкільних спеціалістів, кожної конкретної особистості з особливими потребами.

Окресливши основні напрями, сфери та функції діяльності соціального педагога, зазначимо, що мета діяльності цього спеціаліста полягає у забезпеченні доступної та своєчасної кваліфікованої соціально-педагогічної допомоги дітям, батькам і педагогічному колективу загальноосвітнього навчального закладу. Організація роботи соціального педагога з учнями з особливими потребами на означених аспектах його і діяльності спеціалістів освітніх закладів інклюзивної орієнтації є чільною умовою успішної інтеграції цієї категорії учнівської молоді не лише в освітнє середовище, але й у суспільство загалом.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте положення про психологічну службу у системі освіти України
2. Проаналізуйте нормативно-правові документи, що регулюють діяльність соціального педагога в загальноосвітніх закладах.
3. Розкрийте основні завдання діяльності соціального педагога у загальноосвітніх закладах.
4. Охарактеризуйте основні напрями діяльності соціального педагога у загальноосвітніх закладах.
5. Проаналізуйте основні сфери діяльності соціального педагога у загальноосвітніх закладах.
6. Розкрийте функції діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах.
7. Охарактеризуйте основні напрями професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітньому закладі.
8. Проаналізуйте методи соціально-педагогічної діяльності в загальноосвітньому закладі.
9. Розкрийте особливості і зміст діяльності соціального педагога з учнями з особливими потребами.
10. Охарактеризуйте функції соціального педагога закладу освіти з інклюзивним навчанням.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Нормативно-правове врегулювання діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах.
2. Основні завдання діяльності соціального педагога у загальноосвітньому закладі.
3. Основні напрями, сфери роботи та функції соціального педагога.
4. Технології діяльності соціального педагога в загальноосвітній школі.

Теми рефератів

1. Зміст та напрями професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах.
2. Технології діяльності соціального педагога в загальноосвітній школі.
3. Організація соціально-педагогічної діяльності на досвіді зарубіжних країн.
4. Особливості діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах з інклюзивною освітою.

Рекомендована література

1. Безпалько О. В. Зміст та напрями професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах. *Проблеми педагогічних технологій*. Луцьк, 2002. Вип. 2. С. 74–79.
2. Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». Програма «Інклюзивна освіта». URL: <http://www.ussf.kiev.ua/index.php>
3. Закон України Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей (Назва Закону із змінами, внесеними згідно із Законом № 609-V (609-16) від 07.02.2007). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1995, № 6, ст. 35. Вводиться в дію Постановою ВР № 21/95-ВР від 24.01.95, ВВР. 1995. № 6. Ст. 36.
4. Закон України Про повну загальну середню освіту. 16. 01.2020. № 463-IX. *Голос України*. № 50 (7307). Вівторок, 17 березня 2020 р.
5. Зміни до деяких наказів міністерства освіти і науки України і міністерства освіти і науки, молоді та спорту України : наказ Міністерства освіти і науки України від 03.07.2017 № 948. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0930-17>

6. Капська А. Й. Соціальна педагогіка : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 256 с.
7. Краснова Н. П. Напрями та типові технології діяльності соціального педагога в загальноосвітній школі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2011. № 1. С. 71–81.
8. Моїсеєнко К. Професійна діяльність соціального педагога : метод. посіб. Київ : Шк. світ, 2009. 120 с.
9. Никитина Л. Е. Социальный педагог в школе. 2-е изд. М. : Академический проект: Гаудеамус, 2003. 112 с.
10. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога. М. : ТЦ «Сфера», 2001. 480 с.
11. Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників : постанова Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. № 963. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2000-%D0%BF>
12. Положення про психологічну службу у системі освіти України : наказ Міністерства освіти і науки України 22 травня 2018 року № 509. <https://imzo.gov.ua/2018/05/25/nakaz-mon-vid-21-05-2018-509-pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-psycholohichnu-sluzhbu-u-systemi-osvity-ukrajiny/>
13. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання : постанова Кабінету міністрів України від 01 жовтня 2010 року № 912. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189
14. Червінська І. Роль школи як сучасного соціокультурного центру у формуванні підростаючої особистості. *Гірська школа Українських Карпат*. 2015. № 12–13. С. 172–176.
15. Соціально-педагогічні технології : навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Л. П. Харченко. Луганськ : Альма-матер, 2005. 552 с.
16. Шульга В. В. Соціальний педагог у загальноосвітньому навчальному закладі: метод. реком. Київ : Ніка-Центр, 2004. 124 с.

Тести

1. Який професійний статус соціального педагога згідно із Законом України «Про освіту»?
- а) педагогічний працівник;
 - б) соціальний працівник;
 - в) фахівець із соціальної роботи.

2. У якій структурі закладу освіти працює соціальний педагог?

- а) у складі методичної служби;
- б) у складі психологічної служби;
- в) у складі соціально-педагогічної служби.

3. Як визначаються посади соціальних педагогів у загальноосвітніх закладах?

- а) залежно від виду закладу;
- б) залежно від кількості учнів;
- в) залежно від місцевості (міська, сільська).

4. Яка функція діяльності соціального педагога забезпечує налагодження взаємодії особистості, соціальної групи та державних і недержавних організацій, що виступають клієнтами, волонтерами, спонсорами та партнерами соціального педагога?

- а) прогностична;
- б) організаторська;
- в) комунікативна.

5. Який вид допомоги соціального педагога полягає в сприянні отримання допомоги, компенсацій, виплат, адресної допомоги дітям-сиротам?

- а) соціально-побутова;
- б) соціально-економічна;
- в) соціально-інформаційна.

6. У чому полягає соціально-правова допомога, яку надає соціальний педагог у процесі виконання своїх посадових обов'язків?

- а) сприяння поліпшенню побутових умов дітей, що живуть у сім'ях соціального ризику;
- б) дотримання прав людини і прав дитини, сприяння в реалізації правових гарантій різних категорій населення, правове виховання дітей і молоді;
- в) надання реабілітаційних послуг у різних центрах, комплексах, службах щодо відновлення психологічного, морального, емоційного стану і здоров'я клієнтів.

7. Робота соціального педагога з пристосування освітнього середовища до потреб дитини з особливими освітніми потребами спрямована на реалізацію вимог:

- а) гуманістичної освіти;
- б) інклюзивної освіти;
- в) соціально-педагогічного супроводу.

8. Спеціальний заклад, що забезпечує організацію та проведення у відповідній територіальній громаді соціальної роботи із соціально незахищеними категоріями сімей, дітей та молоді, які перебу-

вають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, – це:

- а) центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- б) інтегрована соціальна служба;
- в) служба в справах дітей і молоді.

9. *Служби підтримки сім'ї, служби раннього втручання, служби супроводу сімейних форм виховання, служби підтримки випускників інтернатних закладів тощо – це:*

- а) центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- б) інтегровані соціальні служби;
- в) комплексні соціальні служби.

10. *Соціальні гуртожитки – це:*

а) заклади для тимчасового проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 15 до 18 років, а також осіб серед дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування віком від 18 до 23 років;

б) спеціалізовані формування, діяльність яких спрямована на надання кваліфікованої інформаційно-консультаційної, просвітницької, методичної та посередницької допомоги спеціалістам соціальної сфери;

в) спеціальні установи органів внутрішніх справ, призначені для тимчасового утримання дітей віком від 11 років.

Розділ 4

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗ ОСОБАМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- здійснити класифікацію відхилень у здоров'ї людини;
- визначити поняття «людина з інвалідністю» та класифікувати громадян з інвалідністю;
- розкрити основні моделі розуміння інвалідності;
- охарактеризувати напрями підтримки та методи реабілітації дітей з інвалідністю;
- проаналізувати основні проблеми дітей і молоді з інвалідністю;
- охарактеризувати цілі, етапи і напрями соціальної реабілітації дітей з інвалідністю;
- розкрити принципи соціальної реабілітації дітей з інвалідністю.

4.1. Інвалідність як соціально-психологічне явище

4.2. Соціально-педагогічна діяльність з дітьми і молоддю з інвалідністю

На сучасному етапі розвитку суспільства посилюється увага до проблеми навчання, виховання та адаптації в соціумі людей з вадами розвитку. У світовій практиці простежується поворот від культури корисності до культури гідності. В сьогоденні умовах людина з вродженими чи набутими органічними ушкодженнями, незалежно від своєї дієздатності і корисності для суспільства, розглядається як об'єкт особливої соціальної допомоги та турботи, спрямованих на створення умов для максимально повної її самоактуалізації, реалізації наявних можливостей інтеграції в суспільство.

4.1. Інвалідність як соціально-психологічне явище

Кількість осіб із особливими потребами постійно зростає, причини і наслідки інвалідності можуть бути різними: зумовленими як неоднаковими соціально-економічними обставинами, так і різним ступенем забезпечення державами добробуту своїх громадян. Нині можна говорити про глобальний характер проблеми інвалідності, ті чи інші можливості обмежено приблизно у кожній десятої людини.

Нещодавно відбулися суттєві зміни щодо ставлення до осіб з інвалідністю. Основою цих змін є визнання рівності прав людей з інвалідністю на повноцінне життя в суспільстві та створення державами реальних умов для їх реабілітації та соціальної інтеграції. Якщо раніше ставлення до них визначалося здебільшого мотивами милосердя, то нині – дотриманням їхніх прав.

Інвалідність розглядається як обмеження в можливостях, зумовлених фізичними, психічними, сенсорними, соціальними, культурними, законодавчими та іншими бар'єрами, які не дають змогу людині бути інтегрованою у суспільство та брати участь у житті сім'ї і соціуму на тих умовах, як і інші індивіди.

Особистість з обмеженими функціональними можливостями розвивається відповідно до загальних закономірностей розвитку, а дефект, стан чи хвороба визначають вторинні симптоми, що виникають опосередковано впродовж аномального соціального розвитку. Хвороба, яка спричинює насамперед порушення у біологічній сфері людини, створює перешкоду для її соціально-психічного розвитку.

Є такі *підходи до розуміння інвалідності* [5, с. 108].

Біомедичний – інвалідність прирівнюється до хвороби або вади, що безпосередньо пов'язана зі станом здоров'я і вказує, що саме негаразд із особою.

Філантропічний – розглядає інвалідність як людську трагедію, біль, страждання. Людина з інвалідністю є об'єктом співчуття і доброчинності, її стан є підґрунтям для виникнення соціально-психологічних проблем як у неї, так і в родині (горе, знецінення, ізоляція, відчуження та ін.).

Соціологічний – характеризує інвалідність як її невідповідність соціальним нормам, як відсутність рівних можливостей

щодо участі у суспільному житті, трудовій діяльності, само-реалізації, особистому житті людини.

Економічний – розглядає інвалідність як чинник соціально-економічних витрат та збитків. Люди з інвалідністю стають причиною збільшення витрат у зв'язку з певними потребами (лікування, реабілітація, матеріальна допомога) та через їхню обмежену трудову продуктивність (менше навантаження, добір робочих операцій), порівняно зі здоровими людьми.

Соціально-політичний – інвалідність неможливо розглядати ізольовано від соціального і природного середовища, яке є причиною їх обмежень. Тому інвалідність – це наслідок ставлення до людини соціального світу з архаїчними, консервативними устоями, що не відповідають сучасним гуманістичним уявленням про неї.

На відміну від них, соціально-політичне визначення кардинально змінює уявлення про інвалідність і інтерпретацію цього поняття, а саме – у виведенні інвалідності з індивідуальної сфери та перенесенні її у сферу соціального середовища.

З прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН Конвенції ООН про права інвалідів (2006 р.) було визнано єдиний підхід до трактування цього поняття: «Інвалідність є результатом взаємодії, яка відбувається між людьми з інвалідністю, та перешкодами у стосунках і середовищі. Інвалідність – поняття, що еволюціонує» [66].

Як науковий термін *«людина з інвалідністю»* використовується у соціальній педагогіці і характеризує особу, що через обмеження життєдіяльності з причин фізичних, сенсорних або розумових недоліків потребує соціальної допомоги, підтримки та захисту.

Залежно від міри порушення здоров'я людини зі стійким розладом функцій організму, що призводить до повної чи значної втрати професійної дієздатності чи значних труднощів у житті, визначаються три групи інвалідності [52]. При *встановленні інвалідності*, та залежно від установленної групи інвалідності, причини, а за необхідності – і часу настання, призначаються пенсії, визначаються пільги, надаються інші види соціального забезпечення і обслуговування.

Перша група інвалідності встановлюється для осіб з повною чи довготривалою втратою дієздатності, що потребують

постійного догляду (допомоги і нагляду), зокрема тим, які можуть бути пристосовані до окремих видів трудової діяльності в особливо організованих індивідуальних умовах (спеціальні цехи, робота, яку можна виконувати вдома, і ін.).

Друга група інвалідності визначається за повній чи довготривалій втраті дієздатності особами, які не потребують постійної сторонньої допомоги чи нагляду, а також у тих випадках, коли всі види праці на довгий термін протипоказані через можливість погіршення перебігу захворювання (наприклад, при тяжких хронічних захворюваннях, комбінованих значними дефектами верхніх і нижніх кінцівок і інших пошкодженнях, значній втраті зору).

Третя група інвалідності встановлюється за необхідності переведення особи за станом здоров'я на менш кваліфіковану роботу внаслідок неможливості продовження роботи за своєю спеціальністю; за необхідності за станом здоров'я значних змін умов праці своєї професії, що призводять до зменшення обсягу виробничої діяльності; за значного обмеження можливості працевлаштування осіб низької кваліфікації або осіб, які раніше не працювали; при анатомічних дефектах чи деформаціях, що значно утруднюють виконання професійних обов'язків.

Класична класифікація відхилень у здоров'ї та розвитку організму людини ґрунтується на шкалі обмежених можливостей. Це [20]:

– *недуга* – втрата чи аномалія психічних або фізіологічних функцій, елементів анатомічної структури, що утруднює певну діяльність;

– *обмежена можливість* – втрата здатності, унаслідок наявності дефекту, виконувати певну діяльність у межах того, що вважається нормою для людини;

– *недієздатність* – наслідок дефекту або обмежена можливість конкретної людини, що перешкоджає чи обмежує виконання нею певної нормативної ролі, зважаючи на вікові, статеві або соціальні фактори.

Розрізняють такі види відхилень у здоров'ї [75]:

1) *фізичні*: тимчасові або постійні відхилення у розвитку і (або) функціонуванні органу (органів) людини, хронічні соматичні захворювання, інфекційні захворювання;

2) *психічні*: тимчасові або постійні відхилення у психічному розвитку людини (порушення мови, пошкодження мозку, порушення розумового розвитку, затримка психічного розвитку, психопатії);

3) *складні*: поєднання фізичних і психічних відхилень (дитячий церебральний параліч тощо);

4) *важкі*: поєднання фізичних і психічних відхилень, за яких оволодіння освітою в обсязі державних стандартів неможливе (ідіотія, імбецильність, олігофренія, аутизм тощо).

Традиційно *при визначенні інвалідності людини враховують*:

- міру і якість первинного дефекту (стану чи хвороби);
- час настання інвалідності;
- вікові та статеві особливості психофізичного розвитку;
- міру працездатності або непрацездатності [52].

Відповідно до цього, *визначені такі групи громадян з інвалідністю*:

- *за віком* (діти з інвалідністю, молоді громадяни з інвалідністю, дорослі громадяни з інвалідністю, громадяни похилого віку з інвалідністю);

- *за походженням інвалідності* (громадяни з інвалідністю від народження або громадяни з інвалідністю з дитинства, люди з інвалідністю праці, люди з інвалідністю війни, громадяни з інвалідністю за загальним захворюванням);

- *за видами захворювання та обмежень* (особи з розумовими обмеженнями, особи з сенсорними та фізичними обмеженнями, тобто з порушенням зору та сліпі, зі слабким слухом і глухі, з обмеженнями мовлення, глухонімі, з порушеннями опорно-рухового апарату, хворі на дитячий церебральний параліч);

- *особи із внутрішніми захворюваннями*;

- *особи з нервово-психічними захворюваннями*.

До основних видів порушення функцій організму людини, які визначаються медико-соціальною експертизою, належать [75]:

- порушення психічних функцій (сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, мови, емоцій, волі);

- порушення сенсорних функцій (зору, слуху, нюху, дотику, больової, температурної та ін. видів чутливості);

– порушення статодинамічних функцій (голови, тулуба, кінцівок, рухливих функцій, статички, координації руху);

– порушення функції кровообігу, дихання, травлення, виділення, обміну речовин та енергії, внутрішньої секреції, імунітету тощо;

– мовні порушення (не обумовлені психічними розладами), порушення голосоутворення, форми мови – порушення усної (ринолалія, дизартрія, заїкання, алалія, афазія) та письмової (дисграфія, дислексія) та невербальної мови;

– порушення, які викликають спотворення (деформація обличчя, голови, тулуба, кінцівок, які призводять до зовнішнього спотворення, аномальні дефекти травного, сечовидільного, дихального трактів, порушення розмірів тулуба).

Аналіз ставлення суспільства до осіб із обмеженим фізичним станом свідчить, що є багато різних моделей інвалідності, які притаманні історії та культурі як різних країн, так і окремих країн. Оскільки у будь-якому суспільстві осіб з інвалідністю набагато менше, ніж без інвалідності, то не дивно, що норми і цінності, що превалюють у суспільстві, відображають інтереси більшості.

Способи організації суспільства для людей з інвалідністю – це моделі інвалідності. На домінуючій моделі розуміння інвалідності зазвичай ґрунтується державна політика, відповідно до неї здійснюють свою діяльність соціальні, медичні тощо заклади та установи. Є такі *моделі інвалідності* [112, с. 116].

Релігійна або моральна модель – заснована на постулатах християнської релігії та розглядає інвалідність як покарання за гріхи, з одного боку, та відносить осіб з інвалідністю до мучеників – з іншого. У деяких культурах інвалідність пов'язують із почуттями релігійного покарання, провини, соромом, низьким соціальним статусом та виключенням особи з інвалідністю і всієї її сім'ї з життя суспільства.

Благодійна модель інвалідності відображає людей з інвалідністю як жертв обставин, які заслуговують на співчуття. Ця модель, як правило, використовується людьми без інвалідності, зокрема благодійними організаціями для пояснення того, що таке «інвалідність», та для цілей фандрейзингу. Відповідно до цієї моделі, люди з інвалідністю вважаються жертвами трагедій. Вони потребують догляду, не спроможні

управляти своїми справами, а для нормального існування потребують співчуття та допомоги.

Медична модель – здійснює акцент на діагнозі органічної патології чи дисфункції, встановлюючи інвалідам статус хворих, що призводить до необхідності в ізоляції чи виправленні. У медичній моделі людина з інвалідністю розглядається як проблема. Саме вона має потребу змінитися та адаптуватися у суспільстві, але суспільство зі свого боку не завжди має потребу в аналогічній зміні людини. Цю модель інколи називають «індивідуальною», адже вона пропагує ідею, що саме інвалід самостійно повинен пристосуватися до структури та організації суспільного життя.

Реабілітаційна модель інвалідності – відгалуження, різновид медичної моделі. Вона розглядає інвалідність як потребу людини у послугах фахівця з реабілітації (медичної, фізичної, психологічної) чи іншої допоміжної професії. У руслі цієї моделі виник метод реабілітації «трудотерапія». Ця модель сформувалась після Другої світової війни, коли військові поверталися додому з інвалідністю і їм потрібно було заново адаптуватися до життя у суспільстві. Відповідно до цієї моделі розроблена сучасна система професійної реабілітації.

Економічна модель є продовженням медичної та передбачає перерозподіл прибутків між різними категоріями населення у суспільстві, у якому як методологічна основа застосовується медична модель «інвалідності». Функціонування економічної моделі «інвалідності» унаочнюється у національних концепціях соціальної політики, де «інвалідність» визначається, насамперед, як «непрацездатність» та вводяться обмеження на види праці та зайнятості людей з інвалідністю.

Соціальна модель інвалідності розглядає її як проблему, створену суспільством, і вважає соціальну дискримінацію найбільш суттєвою та визначальною. Вона є причиною багатьох соціально-побутових негараздів у житті людей з інвалідністю.

Британська модель інвалідності ґрунтується на теорії нормалізації та соціальної валоризації (ці теорії охоплюють ідеї, що перебування в установах закритого тиру небажане для людей з будь-яким видом патології, що майже всі особи, навіть зі стійкими вадами, можуть і повинні мати якомога нормальніше і повноцінне життя у спільноті, отримуючи

необхідну їм для цього індивідуальну підтримку). Ця модель суттєво вплинула на формування концепцій соціальної політики в сфері інвалідності в багатьох західних країнах, зокрема, у Великій Британії, Швеції, США. Вона відображена в офіційно обраному курсі на деінституціоналізацію – зменшення (закриття) мережі інтернатів для людей з обмеженими фізичними та психічними можливостями. Прихильники цієї моделі спрямовували свої дії на розвиток різних форм обслуговування та підтримки людей з інвалідністю безпосередньо за місцем проживання.

Модель HANDICAP. Handicap (*hand in cap* з англ. «рука в шляпі») – це гра, яку вигадали люди, намагаючись організувати своє дозвілля без ігрових матеріалів. Учасники гри виконували дії з перев'язаною рукою, що обмежувала їх можливості. Тимчасова перешкода (перев'язана рука) надавала можливість порівняти наявну ситуацію зі станом, в якому постійно перебувають люди з інвалідністю. Автор цієї концепції Ф. Вуд побудував модель на простому постулаті: «Інвалідом може стати кожна людина, перед якою з'являються перешкоди, обмеження, які заважають їй нормально діяти, в результаті чого вона потрапляє в соціально невідгідне становище». Наприкінці 1980-х років ВООЗ схвалила концепцію Handicap та прийняла її за основу під час укладання «міжнародної класифікації порушень, обмежень життєдіяльності та соціальної недостатності».

Культурна модель інвалідності. Культурна модель «інвалідності» виникла в 1990-ті роки. Відповідно до неї, «інвалідність» можна розглядати як «особливий культурний феномен». Дискусія у межах культурної моделі інвалідності спрямована на те, як соціальна ідентичність згуртовує людей; яким чином культура та мистецтво людей з інвалідністю дають їм можливість створити свій позитивний імідж у суспільстві. Популярні лозунги цієї моделі: «Я людина з інвалідністю, але я цим пишаюсь», «Прославляйте свою відмінність».

Розуміння інвалідності як правозахисної моделі. Конвенція ООН про права інвалідів (ратифікована Україною 16 грудня 2009 р.) підтримує і пропагує цю модель, розвиваючи її, визнаючи «інвалідність» як «правову проблему»: визначає осіб з інвалідністю як правовласників та суб'єктів прав людини

на рівній основі; визнає і поважає «інвалідність» людини як елемент людського розмаїття; покладає відповідальність на суспільство і уряд за забезпечення політичного, правового, соціального та фізичного середовища підтримки прав людини та повного включення та участі людей з інвалідністю.

Упродовж тривалого часу у суспільстві залежно від соціально-економічного, культурно-духовного розвитку сформувалися три основні напрями підтримки осіб з особливими потребами:

– християнсько-філантропічний, полягав у піклуванні про людей з інвалідністю; організаційна форма – притулки, будинки піклування);

– медико-педагогічний, його реалізація представлена через лікування, виховання й елементарне навчання дітей з вираженими порушеннями в розвитку; організаційна форма – спеціальні відділення при лікарнях, медико-педагогічні установи. Розвиток цього напрямку пов'язують із заснуванням 1844 р. у США Асоціації медичних американських шпиталів для божевільних. Пізніше згадане товариство змінило назву на Американську психіатричну асоціацію;

– педагогічний. Мета – освіта дітей з порушенням слуху, зору, інтелекту; організаційна форма – спеціальні класи, спеціальні школи.

Гострим соціальним явищем є проблеми дітей з інвалідністю. Зважаючи на те, наскільки серйозними є порушення в розвитку дитини та які в неї можливості в навчанні, обирається відповідний *метод реабілітації* [70]:

1. *Мейнстрімінг* (*mainstreaming* (англ.) – загальний потік) – передбачає розширення соціальних контактів між дітьми з обмеженими можливостями здоров'я та їхніми однолітками. Здебільшого це позаурочна форма спілкування: участь у спільних масових заходах, літніх таборах, клубах за інтересами тощо.

2. *Інтеграція* (*integration* (англ.) – цілий). Проблема інтеграції дітей з обмеженими можливостями здоров'я у суспільство зумовлена, з одного боку, наявністю у них відхилень у фізичному і психічному розвитку, з іншого – недосконалістю системи соціальних стосунків, яка через жорсткі вимоги до своїх потенційних суб'єктів є недоступною для дітей з обмеженнями життєдіяльності.

3. *Інклюзивне навчання* (інклюзія – *inclusion* (англ.) – включення) передбачає створення освітнього середовища, яке б відповідало потребам і можливостям кожної дитини, незалежно від особливостей її психофізичного розвитку. Інклюзивне навчання – гнучка індивідуалізована система навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в умовах масової загальноосвітньої школи за місцем проживання. Навчання відбувається за індивідуальним навчальним планом, забезпечується медико-соціальним та психолого-педагогічним супроводом.

Головним суб'єктом соціального захисту осіб з інвалідністю є держава. Діяльність держави полягає в розробці заходів, створенні відповідних інститутів, застосуванні механізмів, призначених забезпечувати життєві та соціальні потреби, реалізовувати громадянські права та свободи, створювати рівні можливості для їх інтеграції в суспільство, сприятливі умови для забезпечення соціальної, медичної, трудової реабілітації осіб з інвалідністю.

Активними партнерами держави стають інші суб'єкти соціального захисту осіб з інвалідністю, такі як недержавні громадські організації, благодійні і релігійні організації та фонди, політичні партії, юридичні особи, підприємці, небайдужі люди. Посилюється участь і осіб із інвалідністю, їхніх громадських організацій.

В Україні понад 100 чинних Всеукраїнських громадських організацій, які представляють інтереси різних категорій осіб з інвалідністю, цілеспрямовано і поступово змінюючи їх життя на краще. За допомогою громадських організацій вони мають змогу отримати певні соціальні та реабілітаційні послуги, інформацію про свої права, пільги, соціальні гарантії. Громадські об'єднання осіб з інвалідністю створюються для їх соціального захисту, культурної та спортивної роботи, професійної, трудової, медичної, психолого-педагогічної реабілітації, надання умов для повноцінного життя тощо. Функції таких громадських організацій певною мірою збігаються з функціями уповноважених державних органів з питань соціального захисту, тому держава і громадські організації осіб з інвалідністю є соціальними партнерами у вирішенні проблем осіб з обмеженими можливостями.

Отже, інвалідність – це наявність у людини певної хвороби чи вади, яка унеможлиблює виконання особою звичних і життєво необхідних для неї дій чи процесів, що спричиняє визнання людини з інвалідністю в установленому порядку та відповідне піклування про неї у вигляді соціальної допомоги і захисту. Змістовним наповненням є розуміння інвалідності як процесу, котрий складається з передумов, наслідків та причинного зв'язку між ними. До передумови можна віднести втрату здоров'я та обмеження життєдіяльності. Наслідком слід визнати надання соціальної допомоги і захисту, а причинний зв'язок проявляється в обов'язку держави надавати цю допомогу в разі визнання людини інвалідом в установленому порядку.

4.2. Особливості соціально-педагогічної діяльності з особами з інвалідністю

Соціально-педагогічна робота з особами з інвалідністю має забезпечувати гармонізацію та гуманізацію відносин особистості і суспільства через педагогізацію середовища людини та надання їй соціальних послуг. А головною метою соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю з інвалідністю є їхня інтеграція у суспільство через реалізацію певних реабілітаційних заходів. Є такі їх *різновиди* [3]:

- *медична реабілітація* – система лікувальних заходів, що спрямовані на відновлення порушених чи втрачених функцій організму особи, на виявлення та активізацію компенсаторних можливостей організму з метою забезпечення умов для повернення особи до нормальної життєдіяльності, на профілактику ускладнень та рецидивів захворювання;

- *психолого-педагогічна реабілітація* – система психологічних і педагогічних заходів, що мають метою формування способів оволодіння знаннями, уміннями і навичками, надання психологічної допомоги, зокрема щодо формування самоутвердження і належної самооцінки особою своїх можливостей, засвоєння правил суспільної поведінки;

- *професійна реабілітація* – система заходів, спрямованих на підготовку особи до професійної діяльності, відновлення чи здобуття професійної працездатності шляхом адапта-

ції, реабілітації, навчання, перенавчання чи перекваліфікації з подальшим працевлаштуванням та необхідним соціальним супроводженням з урахуванням особистих схильностей та побажань особи;

– *трудова реабілітація* – система заходів, розроблених з урахуванням схильностей, фізичних, розумових і психічних можливостей особи та спрямованих на оволодіння трудовими навичками та адаптацію до виробничих умов, зокрема шляхом створення спеціальних чи спеціально пристосованих робочих місць;

– *фізкультурно-спортивна реабілітація* – система заходів для проведення фізичних вправ щодо відновлення здоров'я, функціональних можливостей організму, покращення фізичного і психологічного стану людини;

– *фізична реабілітація* – система заходів, спрямованих на вироблення і застосування комплексів фізичних вправ на різних етапах лікування і реабілітації, що забезпечують функціональне відновлення особи, виявляють і розвивають резервні і компенсаторні можливості організму шляхом вироблення нових рухів, компенсаторних навичок, користування технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення;

– *психологічна реабілітація* – система заходів, орієнтованих на відновлення, корекцію психологічних функцій, якостей, властивостей, створення сприятливих умов для розвитку та утвердження особистості;

– *соціальна реабілітація* – система заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі у житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації, соціального обслуговування задоволення потреби у забезпеченні технічними та іншими засобами реабілітації.

Цілісний, системний підхід до проблем, що розв'язуються в процесі реабілітації осіб з інвалідністю, дозволяє сформулювати їх *багаторівневу структуру, а саме* [116]:

– *проблеми дитини*: підтримка фізичного і психічного здоров'я, формування особистості, забезпечення емоційної підтримки, навчання, задоволення соціальних потреб;

– *проблеми сім'ї*: забезпечення фінансової підтримки, покращення житлових умов, формування навичок догляду та навчання дитини, вирішення емоційних проблем, подолання соціальної ізоляції;

– *проблеми професіоналів*: медики (профілактика та підтримка здоров'я), педагоги і психологи (розробка та впровадження спеціальних методів освіти й виховання дітей та батьків), соціальні працівники (забезпечення допомоги, інформування про ресурси, сімейна і групова робота, захист інтересів дітей та сім'ї, інтеграція зусиль професіоналів), інженери й виробники (розробка та виготовлення спеціальних засобів для підтримки ефективної життєдіяльності та навчання дітей, створення спеціальних робочих місць), юристи, представники законодавчої і виконавчої влади (створення та впровадження відповідної системи захисту прав і обов'язків осіб з інвалідністю та їхніх сімей);

– *проблема суспільства* – зміна ставлення до осіб з інвалідністю та сімей;

– *проблеми фізичного середовища*: зменшення впливів, що чинять негативно впливають на здоров'я та життєдіяльність людини, створення комфортного для неї простору.

Усі ці проблеми розв'язуються державними, місцевими органами влади, відповідними територіальними установами, суб'єктами соціально-педагогічної діяльності відповідно до їх компетенції та економічних, фінансових, медичних тощо можливостей і представлені [116]:

– *проблемами реабілітації на макрорівні* – соціальні проблеми, які розв'язуються на державному рівні. Вони вирішуються зусиллями всіх державних інституцій, спрямованими на створення рівних можливостей для всіх дітей. Одна з найбільш суттєвих проблем цього рівня є ставлення суспільства і держави до людей із відхиленням у розвитку. Це ставлення проявляється: у створенні системи освіти, навчання, архітектурного середовища, доступної системи охорони здоров'я тощо;

– *проблемами реабілітації на мезорівні* – це соціальні проблеми, пов'язані з регіональними умовами, з наявністю чи відсутністю спецшкіл, спеціальних реабілітаційних центрів,

спеціалістів-дефектологів за місцем проживання сімей, в яких є дитина з інвалідністю;

– *проблемами реабілітації на мікрорівні* – це проблеми сімейного та родинного характеру, які мають дітей з інвалідністю і потребують конкретної допомоги. Інвалідність призводить до обмеження життєдіяльності людини, її соціальної дезадаптації, здатності до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю за своєю поведінкою, спілкування, майбутньої трудової діяльності.

Реабілітація осіб, що мають вади психофізичного розвитку, повною мірою можлива лише за умов розв'язання проблем на всіх цих рівнях. Особливості роботи соціального педагога з особами з інвалідністю полягають у створенні таких соціальних умов, які сприятимуть розвиткові індивіда, досягненню ним своїх цілей, реалізації соціально схвальних типів поведінки, гнучкої адаптації, реалізації індивідуальної програми реабілітації.

Відповідно до цього, завдання соціально-педагогічної діяльності з особами з інвалідністю полягають у [47, с. 112]:

- вивченні їх соціально-психологічного стану;
- проведенні соціально-педагогічних досліджень їх соціалізації;
- побутовій реабілітації дітей та молоді з інвалідністю (навчання елементам самообслуговування та нормам елементарної поведінки в різних соціальних групах та ситуаціях);
- проведенні психологічного консультування з особистісних проблем;
- здійсненні психолого-педагогічної корекційної роботи;
- організації консультування родичів молодих осіб з інвалідністю з юридичних, правових, психолого-педагогічних питань;
- розвитку потенційних творчих можливостей, якостей особистісної самодостатності засобами спеціально розроблених психотренінгів та психотренуючих ігор;
- організації культурно-дозвіллевої діяльності через проектування та впровадження різноманітних програм та форм роботи;
- реалізації профорієнтаційної роботи;

- наданні конкретних пропозицій у відповідні органи щодо поліпшення життя осіб з інвалідністю в суспільстві;
- координації роботи з різними соціальними установами, що опікуються проблемами дітей та молоді з інвалідністю у суспільстві.

Результатом роботи з громадянами з інвалідністю є набуття чи відновлення ними соціальних функцій, властивих здоровим людям. Це стосується трудової діяльності, навчання, самостійного пересування, обслуговування, умінь побутового самообслуговування та ін.

Основними функціями соціально-педагогічної діяльності з особами з інвалідністю є [75]:

- *комунікативна* – налагодження соціальним педагогом взаємодії, контактування та спілкування з особистістю, соціальною групою, державними і недержавними організаціями, які є клієнтами, волонтерами, спонсорами й партнерами соціального педагога;

- *організаційна* – структурування, планування, розподіл видів професійної діяльності і координації роботи з різними соціальними інститутами та представниками споріднених професій;

- *прогностична* – передбачення результатів соціально-педагогічної роботи, вибір технологій, засобів, методів, що зможуть забезпечити максимальну результативність за оптимальних витрат зусиль і часу;

- *охоронно-захисна* – реалізація прав та інтересів дітей і молоді з інвалідністю відповідно до державних і міжнародних документів;

- *діагностична* – виявлення соціальних можливостей, аномалій, перешкод у мікросоціумі, конкретизація проблем об'єкта/клієнта, певної групи для адекватного вирішення соціально-педагогічних завдань;

- *попереджувально-профілактична* – виявлення, запобігання та обмеження асоціальних явищ, причин соціальної дезадаптації, формування соціально-позитивної спрямованості особистості;

- *корекційно-реабілітаційна* – зміни та вдосконалення особистісних якостей об'єкта/клієнта, особливостей життєдіяльності і створення умов для розвитку потенційних можливостей дітей і молоді;

– *соціально-терапевтична* – подолання кризових ситуацій і проблем об'єкта/клієнта на основі самоусвідомленого ставлення до себе та інших.

Як засвідчує практика, процес соціально-педагогічної роботи з особами з інвалідністю поділяється на чотири етапи:

– дослідницький, полягає у виявленні особливих і соціальних потреб осіб з інвалідністю, особистісних здібностей та можливостей;

– планування системи соціально-педагогічних впливів;

– організація соціально-педагогічної допомоги;

– оцінка результатів соціально-педагогічної діяльності.

Відповідно до них, соціальний педагог досліджує проблеми у розвитку особи, складає план допомоги, реалізує процес реабілітації та передбачає його результативність.

Соціально-педагогічна допомога охоплює різноманітний спектр завдань, проблем, ситуацій, що зумовлені непередбаченими життєвими колізіями. Водночас практика соціально-педагогічної допомоги свідчить, що *пріоритетними напрямками соціально-педагогічної допомоги особам з інвалідністю є [35]:*

– *надання матеріальної підтримки* (гуманітарна допомога; допомога в оформленні необхідної документації, репрезентація інтересів перед органами місцевої та державної влади; юридичне консультування; адвокація); розв'язання проблем, зумовлених різницею між реальним прожитковим мінімумом і встановленими виплатами по інвалідності, неповною реалізацією визначених законодавством пільг, недостатністю безкоштовного забезпечення технічними та медичними засобами лікування, реабілітації та ін.;

– *забезпечення належного медичного обслуговування* (допомога з медикаментами; забезпечення здорових та безпечних умов проживання; купівля спеціального обладнання для догляду за людиною з обмеженими можливостями чи її пересування; влаштування на оздоровлення; організація медичного обстеження, догляду (лікарського або сестринського); реабілітаційні програми); проблеми виникають через недостатню кількість і якість послуг безкоштовного лікування, профілактики, реабілітації та ранньої діагностики, брак спеціалізованих закладів і кваліфікованих фахівців, особливо

в обласних і районних містах та селах, недостатню забезпеченість заходами і засобами оздоровлення та санаторного лікування, зокрема брак путівок для дітей із батьками;

– *організацію психологічної допомоги дітям і батькам* (психологічне консультування з питань внутрішньосімейних стосунків, потреб дитини; навчанням батьків навичкам догляду за дитиною; залучення батьків до груп взаємодопомоги); проблеми виникають через нестачу відповідних осередків і фахівців, матеріально-технічного та інформаційно-методичного забезпечення, відсутність впровадження інноваційних методів роботи;

– *організацію освіти й професійного навчання* (влаштування дитини з інвалідністю в дитячий садок; організація інтегрованого-інклюзивного навчання; сприяння у професійному навчанні; проведення корекційних та реабілітаційних занять; організація дозвілля; формування трудових навичок; підтримка незалежного життя); проблеми виникають через недостатню кількість спеціальних груп у дитячих садках і спеціальних класів у загальноосвітніх школах, спеціальних шкіл, невисока якість надомного навчання і спеціальної підготовки педагогів, недостатність закладів професійного навчання і можливостей безкоштовного продовження освіти;

– *створення умов для працевлаштування дітей і батьків* (консультування щодо працевлаштування та шляхів заробітку; сприяння працевлаштуванню); проблеми виникають через невиконання законодавчих квот щодо працевлаштування, нестачу спеціальних робочих місць, прийняттого режиму і умов праці, брак можливостей надомної праці, спеціалізованих підприємств;

– *спілкування, заняття улюбленими справами* (створення клубів за інтересами, сайтів знайомств, організація системи наставництва, патронажу); проблеми виникають через нестачу осередків – клубів, денних центрів соціальної адаптації, центрів соціально/ психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, творчих майстерень, інноваційних форм роботи – груп взаємодопомоги, спеціальних змін у таборах відпочинку.

– *підготовку дітей та молоді до самостійного життя* (створення груп взаємодопомоги, профспілок інвалідів, орга-

нізація курсів за певними професійними спрямуваннями, організація служб знайомств); проблеми виникають через нестачу центрів соціальної адаптації, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, закладів професійної орієнтації та навчання, незадовільної діяльності щодо сприяння працевлаштуванню, створення спеціалізованих служб знайомств;

– *вільне пересування* (моніторинг за дотриманням умов безбар'єрності середовища, відповідного облаштування місць проживання); проблеми виникають через невиконання вимог законодавства щодо відповідності будівельних споруд і транспорту для потреб людей з функціональними обмеженнями, певна нестача транспортних пільг.

Тобто спектр соціально-педагогічної допомоги, комплекс соціальних проблем, які розв'язуються, дає змогу людям із обмеженими можливостями отримувати необхідну матеріальну та моральну підтримку та здійснювати повноцінну життєдіяльність.

У соціально-реабілітаційній діяльності з дітьми з інвалідністю можна вирізнити такі основні принципи [20]:

– *максимального використання можливостей особи з інвалідністю.* Кожна людина здатна покращувати рівень своєї життєдіяльності, що є процесом особистісного зростання і змін навіть у випадку важкої інвалідності. Тому завданням фахівців із реабілітації є підвищення рівня очікувань пацієнта від себе самого, формування у нього готовності до прогресивних змін;

– *формування вмінь і навичок.* Успіх реабілітації залежить не стільки від зникнення симптомів захворювання, скільки від наявності тих чи інших соціальних чи інструментальних навичок і вмінь. Метою реабілітаційного супроводу клієнта є формування чи відновлення елементарних вмінь і навичок, необхідних для існування в соціальному середовищі;

– *самовизначення.* Індивід має право брати участь у прийнятті рішень, які стосуються його життя. Завданням реабілітації – не вирішувати проблеми замість об'єкта/клієнта, але навчити його самостійно приймати рішення й усвідомлювати наслідки цих рішень;

– *нормалізації.* У цьому випадку йдеться про необхідність забезпечити особі з інвалідністю максимально набли-

жені до звичайних умови життєдіяльності (житлові, освітні, дозвілєві, трудові). Цей принцип виключає сегрегаційний підхід. Ідеальною метою реабілітації стає незалежне проживання об'єкта/клієнта в соціумі за мінімальної професійної підтримки;

- *індивідуалізації потреб і послуг;*
- *відданого ставлення фахівців;*
- *професіоналізації допомоги.* Йдеться насамперед про пріоритетність гуманного, особистісного ставлення до клієнта як до людини, а не як до об'єкта професійної допомоги;

- *раннього втручання.* Цей принцип акцентує увагу на необхідності якомога більш раннього професійного втручання на стадії появи перших ознак розладу чи рецидиву захворювання;

- *організації найближчого середовища* – сім'ї, соціальних зв'язків, трудового та життєвого середовища – з метою забезпечення максимальної підтримки людини;

- *зміни віддаленого середовища*, яке в перспективі сприятиме соціальній адаптації індивіда (просвітницька робота з громадськістю, покращення медичних послуг тощо);

- *відсутності перешкод* для втручання, пов'язаних, насамперед, із часовими обмеженнями, для надання допомоги;

- *цінності докладених фахівцем зусиль;*

- *пріоритетності соціального над медичним аспектом роботи.* Такий принцип прагне подолати традиційну медичну модель надання допомоги, яка охоплює діагностику хвороби, зменшення її симптоматики шляхом медикаментозного лікування тощо. Пріоритетним завданням при цьому стає формування соціальних навичок і мобілізація соціального середовища клієнта.

На цих принципах організації і безпосередньої реалізації реабілітації розроблено *правила реабілітаційного процесу з дитиною з інвалідністю* [109]:

1. Ставитися до дитини з обмеженими функціональними можливостями як до такої, що вимагає спеціального навчання, виховання та догляду.

2. На основі спеціальних рекомендацій, порад та методик поступово і цілеспрямовано: навчати дитину альтернативним

способам спілкування; основним правилам поведінки; прищеплювати навички самообслуговування; розвивати зорове, слухове, тактильне сприйняття; виявляти та розвивати творчі здібності.

3. Створювати середовище фізичної та емоційної безпеки: а) позбавити небезпечних речей та предметів; б) вилучити предмети, що викликають у дитини страх та інші негативні емоційні реакції; в) не з'ясовувати у присутності дитини стосунки, особливо з приводу її інвалідності та проблем, пов'язаних з нею.

4. Рідним та людям, що знаходяться в безпосередньому контакті з дитиною з інвалідністю, потрібно: сприймати її такою, якою вона є; підтримувати і заохочувати її до пізнання нового; стимулювати до дії через гру; більше розмовляти з дитиною, слухати; надавати дитині можливості вибору: в їжі, одязі, іграшках, засобах масової інформації тощо; не виконувати всі примхи, вимоги дитини; не вимагати від неї того, чого вона не здатна зробити; не боятися щохвилини за життя дитини.

Головне завдання усіх осіб, що працюють з дитиною з інвалідністю, полягає у тому, щоб забезпечити позитивні зміни у розвитку її особистості.

Основою для організації і проведення соціальної реабілітації є програма реабілітації дітей з обмеженими можливостями. *Програма реабілітації дітей з інвалідністю* – це система заходів, які сприяють розвитку можливостей дитини і всієї сім'ї [126]. Вона розробляється командою фахівців (лікарі, соціальні педагоги, психологи) разом з батьками.

Програма може розроблятися на півроку, на рік, все залежить від віку та умов розвитку дитини. Спеціаліст обговорює періодично з батьками досягнуті результати, успіхи і невдачі, разом аналізують всі незаплановані події, які відбулися за період реалізації програми. Лише після цього команда спеціалістів розробляє програму реабілітації на наступний період.

Програма реабілітації передбачає не лише сприяння розвитку дитини, але й набуття батьками спеціальних знань, психологічну підтримку сім'ї, допомогу сім'ї щодо можливості відпочити, відновлення сил тощо. Під час реалізації програми

періодично проводиться моніторинг, регулярне відстеження ходу подій, у разі потреби куратор сприяє батькам у подоланні труднощів, ведучи переговори з потрібними спеціалістами, представникам установ, роз'яснюючи права дитини і сім'ї. Серед важливих особливостей реабілітаційної програми має бути:

- 1) наявність міждисциплінарної команди спеціалістів;
- 2) участь батьків у процесі реабілітації, що є найбільш складною проблемою;
- 3) увага спеціалістів спрямовується як на дітей, так і на батьків;
- 4) налагодження партнерства у реабілітації дітей-інвалідів.

У систему ранньої соціальної реабілітації дітей з інвалідністю входять такі державні та недержавні організації: центри ранньої соціальної реабілітації дітей; групи ранньої соціальної реабілітації дітей у різноманітних центрах надання допомоги; центри (відділення) професійної, медичної та соціальної реабілітації; центри дитячої ортопедії та реабілітації; центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; навчально-реабілітаційні центри; віртуальні реабілітаційні центри; Інститут раннього втручання; центри ранньої, загальної соціально-педагогічної та трудової реабілітації; консультаційно-освітні центри для батьків, які виховують дітей з інвалідністю ін.

За місцем проживання (перебування) всіх осіб з інвалідністю можна розділити на дві категорії: 1) ті, що знаходяться в будинках-інтернатах; 2) ті, що проживають у родинах. Зазначений критерій, місце проживання, не слід сприймати як формальний. Він пов'язаний з морально-психологічним фактором, з перспективою їх подальшої долі.

Відомо, що в будинках-інтернатах знаходяться найбільш важкі в соматичному розумінні особи з інвалідністю. Залежно від патології, діти утримуються у будинках-інтернатах для румово відсталих і з фізичними недоліками.

Діяльність соціального педагога також визначається характером патології у особи з інвалідністю і співвідноситься з її реабілітаційним потенціалом. Для здійснення адекватної діяльності соціального педагога в будинках-інтернатах, необхідне знання особливостей структури і функцій цих установ.

Завданнями цього будинку-інтернату є: а) створення сприятливих умов життя, наближених до домашніх; б) організація догляду за проживаючими, надання їм медичної допомоги й організація змістовного дозвілля; в) організація трудової зайнятості осіб з інвалідністю [3].

Відповідно до основних завдань, будинок-інтернат здійснює: активне сприяння в адаптації осіб з інвалідністю до нових умов; побутовий комфорт, забезпечуючи упорядкованим житлом, інвентарем і меблями, постільними засобами, одягом і взуттям; організацію харчування з урахуванням віку і стану здоров'я; диспансеризацію і лікування, організацію консультативної медичної допомоги, а також госпіталізацію тих, кому треба, у лікувальні установи; забезпечення слуховими апаратами, окулярами, протезно-ортопедичними виробами і кріслами-колясками; відповідно до медичних рекомендацій організацію трудової зайнятості, що сприяє підтримці активного способу життя.

Роль соціального педагога полягає в тому, щоб створити сприятливе середовище в будинку-інтернаті. Терапія середовищем посідає провідне місце в організації способу життя осіб з інвалідністю. Основним напрямом активного середовища є перебування, що спонукає їх на самодіяльність, самозабезпечення, відхід від утриманських настроїв і гіперопіки.

У здійсненні реабілітації дітей з інвалідністю, що знаходяться в родинах, важливої ролі набуває морально-психологічна підтримка цієї категорії осіб. Крах життєвих планів, розлад у родині, втрата улюбленої роботи, розрив звичних зв'язків, погіршення матеріального становища – ось далеко неповний перелік проблем, що можуть дезадаптувати інваліда, викликати в нього депресивну реакцію і стати фактором, що ускладнює, власне, весь процес реабілітації.

Соціально-педагогічна роботи з сім'єю, що виховує дитину з інвалідністю, передбачає кілька етапів [116].

На діагностико-конструктивному етапі відбувається діагностика мікросоціуму і виховного потенціалу родини, він полягає в аналізі основних проблем і проектуванні соціально-педагогічного процесу в сім'ї, доборі специфічних засобів і методів реабілітації відповідно до характеристик сім'ї як групи і як соціального інституту.

Важливими є такі структурні характеристики сім'ї: наявність шлюбного партнерства (повна, формальна повна, неповна); стадія життєвого циклу сім'ї (молода, зріла, похилого віку); порядок вступу у шлюб (первинний, вторинний); кількість дітей (багатодітна, малодітна). Серед функціональних характеристик сімей, які мають дітей з особливими потребами, найбільш істотними для соціального педагога є такі: матеріальний стан (забезпечення); психологічний клімат; загальна культура; реабілітаційна культура; реабілітаційна активність; ставлення до патології дитини.

Вивчаються індивідуальні особливості її членів. До них належать соціально-демографічні, фізіологічні, психологічні особливості і звички дорослих членів сім'ї, а також характеристики дитини: вік, рівень фізичного, психічного, мовленнєвого розвитку, інтереси, здібності, освітній заклад, в якому вона навчається, успіхи у спілкуванні, наявність поведінкових відхилень, патологічні звички, мовленнєві, психічні порушення.

Основна мета діяльності соціального педагога на цьому етапі – формування у батьків адекватних уявлень про структуру порушень психофізичного розвитку дитини і про можливості її освіти та соціалізації. Для вирішення цього завдання виконуються такі види діяльності: індивідуальна співбесіда (інтерв'ювання) з кожним дорослим членом родини, визначення члена родини, здатного здійснювати головну функцію при організації реабілітаційного процесу; участь члена родини – організатора реабілітаційного процесу в всіх видах діагностичного обстеження, що проведеться на базі психолого-медико-педагогічної консультації, психолого-педагогічного, медико-соціального центру чи в умовах родини; аналіз разом із усіма членами родини результатів обстеження, виявлення основних проблем, специфічних особливостей дитини; складання індивідуальної програми корекційно-педагогічної роботи з дитиною в умовах родини.

Організаційний етап полягає в конструктивній діяльності, що охоплює різноманітні форми педагогічної анімації в організації сімейно-побутової праці, освітніх заходів, дозволяючи і передбачаючи проектування корекційно-педагогічного процесу в умовах родини, добір засобів і методів роботи, організацію педагогічного середовища в родині, конструювання сис-

теми навчальної взаємодії дорослого і дитини. На цьому етапі вирішуються такі завдання: навчання батьків специфічним способам і прийомам роботи з дитиною на основі індивідуальної програми; активізація участі одного з членів родини як організатора реабілітації; добір дидактичного матеріалу для спеціальних занять, виготовлення наочних приладів, пристосувань; відпрацьовування організаційних форм роботи, умов навчання; налагодження стилю сімейного спілкування.

На організаційному етапі проводяться спеціальні заняття, ігри, відпрацьовуються різноманітні режимні моменти, побутова праця, дозвілля тощо. Через усі види цих заходів проходять такі форми спільної з дитиною діяльності, які згодом допоможуть сформувати основні навички й уміння, що розширюють діапазон можливостей, доступних дітям різного віку. Це навички спілкування, загальної і тонкої моторики, сенсорного (почуттєвого) пізнання світу, культурно-гігієнічні, самообслуговування, мовні і соціальні навички.

Робота соціального педагога на організаційному етапі охоплює добір матеріалу, спільне з батьками вивчення методик тестування відповідно до основних напрямів індивідуальної програми розвитку дитини, демонстрацію батькам основних прийомів.

Найважливішою особливістю цього етапу є спільне планування різних сімейних заходів відповідно до індивідуальної програми дитини і позначених у ній завдань розвитку на визначений період. Після оцінювання і коригування досягнутого здійснюється перехід до більш складних завдань, обговорюється роль батьків при проведенні того чи іншого виду діяльності з урахуванням підвищення самостійності й активності дитини.

Заключний комунікативний етап соціально-педагогічної діяльності полягає у встановленні оптимальних взаємин між батьками, батьками і дітьми, іншими членами родини. Цей етап має вирішальне значення для нормалізації психологічного клімату в родині, послаблення емоційної напруженості, реконструкції батьківських позицій у процесі педагогічної діяльності. Він сприяє становленню нових форм взаємодії з дитиною, що має відхилення в розвитку, засвоєнню специфічних засобів спілкування. Робота фахівця в родині

в цей період має яскраво виражену корекційну і психотерапевтичну спрямованість. Адже саме родина є головним джерелом формування всієї системи спілкування та розвитку соціально значущих навичок у дитини, яка має відхилення в розвитку. Це пояснюється високим ступенем залежності нетипової дитини від членів родини й особливою роллю родини у формуванні соціальних стереотипів її поведінки.

Основними завданнями комунікативного етапу є: розширення арсеналу засобів при здійсненні комунікативної діяльності завдяки використанню специфічних способів спілкування (емпатії, жестової мови тощо); формування інноваційних форм взаємодії з дитиною (сеанси емоційно-розвивальної предметно-ігрової взаємодії тощо); формування виховних навичок у батьків.

У реалізації комунікативного етапу ефективно застосування таких методів, як індивідуальні бесіди з дорослими членами родини, ґрунтуються на емоційних контактах, спільному вирішенні проблемних ситуацій. У результаті індивідуальної роботи з батьками необхідно сформувати загальну позицію в нормалізації сімейних відносин, визначити причини порушень батьківської поведінки, знайти оптимальні шляхи подолання проблемних ситуацій.

Основними критеріями ефективності соціально-педагогічної роботи на комунікативному етапі можна вважати стійкість психоемоційного стану дитини і батьків; рівень сформованості спільної діяльності; рівень розвитку навичок спілкування.

Соціальна реабілітація дітей з інвалідністю, що знаходяться в сім'ях, як підтверджує практика, здійснюється відповідно до таких етапів [116].

Перший етап соціальної реабілітації дитини з обмеженими можливостями – допомогти батькам змінити своє життя так, щоб зберегти свою активність у соціумі. Для цього у пологових будинках створюються комісії, групи фахівців, котрі вирішуватимуть надзвичайну ситуацію: народження дитини з патологією. Завданням цієї комісії є первинна психотерапевтична і просвітницька робота з матір'ю, членами родини (особливо з батьком) і перші поради-рекомендації. Зі свого боку в центрах соціально-психологічної підтримки матерів

таку жінку приймають як фахівці, так і матері, які вже виховують дітей-інвалідів.

Другий етап – входження у життя сім'ї дитини з інвалідністю. На жаль, далеко не кожний батько сприймає дитину з інвалідністю. Поки що немає загальної статистики, проте факт, що більшість сімей дітей з інвалідністю – без батька, безперечний. Чимало батьків залишалися у сім'ях і краще ставилися до своєї хворої дитини і до життя, якщо б мали можливість спілкуватися, бачитися з іншими сім'ями, що мають дітей з інвалідністю, іншими батьками, щоб усвідомити: хворої дитини не треба соромитися, їй потрібна любов батька. Отже, завдання другого етапу – створення групової взаємодії та взаємодопомоги батькам та родинам, що виховують осіб з обмеженими можливостями.

Третій етап. Згідно із положенням Комісії захисту прав дитини ООН, *брати і сестри дітей з інвалідністю – це діти, які потребують захисту і реабілітації.* Відомо, наскільки важко їм не відвернутися від хворого брата або сестри, котрі стали для них джерелом страждань. Брати і сестри дітей з інвалідністю – особливі діти. Залежно від взаємин у сім'ї вони можуть бути опорою і захистом не тільки своїм рідним, але й багатьом хворим людям, оскільки здатність до співчуття вихована у них із дитинства. З них можуть бути прекрасні лікарі, вчителі, справжні, а не випадкові соціальні працівники. Проте може статися й навпаки – не отримавши підтримки в добрих починаннях, вони можуть «зламатися» і відмовитися від хворого брата або сестри. Ось чому в своїй діяльності соціальний педагог повинен працювати не тільки з дітьми з інвалідністю, а й обов'язково з їхніми братами, сестрами, друзями, однолітками. Тому підхід до реабілітації лише дитини з інвалідністю, незважаючи на її середовище, не може дати відповідного результату.

Дітям з обмеженими можливостями необхідно середовище зі здоровими дітьми для швидкої соціальної адаптації, підтримки і спілкування, а здоровим дітям – хворі, щоб у них виховувалося живе співчуття. Важко виховувати здатність до співчуття в умовах, коли здорові діти практично ізольовані від хворих однолітків.

Четвертий етап соціальної реабілітації – інтегроване виховання дітей. Практичний досвід такого навчання вже є у багатьох школах нашої країни. Узагальнюючи результати, можна сказати: це дуже важко, але цілком можливо, а результати інтегрованого навчання складно переоцінити, оскільки змінюється ставлення до хворих не тільки у дітей, котрі навчаються з ними в одному класі, а й у багатьох учнів школи.

Організація соціально-педагогічної допомоги людям, які позбавлені можливості вести повноцінне життя внаслідок фізичного або психологічного розвитку, потребує зміни ставлення суспільства до цієї категорії осіб та проблеми інвалідності в Україні. Соціально-педагогічний вплив на особистість з інвалідністю є інструментом вирішення однієї з основних проблем у суспільній та державній політиці щодо осіб з інвалідністю – їх соціальної реабілітації, адаптації та інтеграції у суспільство.

Отож, соціальна реабілітація організовується з метою найбільш повного розвитку у дитини з обмеженими можливостями духовних і фізичних сил шляхом використання її збережених функцій, потреб та інтересів, її особистісної активності та створення відповідних внутрішніх та зовнішніх умов, в яких вони можуть найбільш повно проявлятися та розкриватися. Така організація соціально-педагогічної роботи ґрунтується на низці викладених принципів, яких мають дотримуватись усі суб'єкти соціально-педагогічної роботи з дітьми-інвалідами, і на їх основі має формуватися державна допомога таким дітям та їхнім родинам.

Контрольні запитання

1. Запропонуйте визначення поняття «інвалідність».
2. Здійсніть класифікацію відхилень у здоров'ї людей.
3. Охарактеризуйте основні компоненти процесу визначення інвалідності.
4. Опишіть основні групи інвалідів.
5. Розкрийте моделі розгляду інвалідності.
6. Охарактеризуйте історичні напрямки підтримки дітей з особливими потребами.
7. Проаналізуйте методи реабілітації осіб з інвалідністю.
8. Розкрийте зміст роботи соціального педагога з особами з інвалідністю.

9. Проаналізуйте етапи процесу соціально-педагогічної допомоги особам з інвалідністю.

10. Охарактеризуйте основні проблеми осіб з інвалідністю.

11. Розкрийте основні напрями соціально-педагогічної допомоги особам з інвалідністю.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Інвалідність як соціальна проблема.
2. Основні проблеми осіб з інвалідністю.
3. Основні види соціально-педагогічної допомоги особам з інвалідністю.
4. Психосоціальна реабілітація осіб з інвалідністю.

Теми рефератів

1. Інвалідність як соціально-педагогічна проблема.
2. Сучасні педагогічні підходи до розв'язання проблем осіб з обмеженими можливостями.
3. Зарубіжний досвід педагогічної діяльності щодо проблем осіб з інвалідністю.
4. Інклюзивна освіта.

Рекомендована література

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.
2. Богданова І. М. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 343 с.
3. Гошовська Д. Т. Спеціальна психологія та методика педагогічно-корекційного тренінгу : навчально-методичний посібник. Луцьк, 2011. 265с.
4. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 2–3. Ст. 36.
5. Закон України «Про соціальні послуги». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 45. Ст. 358.
6. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013. № 32. Ст. 412.
7. Закон України «Про охорону дитинства». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 30. Ст. 142.

8. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство: громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти : методичний посібник / Є. А. Клопота, В. Г. Бондаренко, О. А. Клопота, С. А. Бондаренко. Запоріжжя : ЗНУ, 2008. 114 с.
9. Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник; за заг. редакцією Байди Л. Ю., Красюкової-Еннс О. В. / кол. авторів: Байда Л. Ю., Красюкова-Еннс О. В., Буров С. Ю., Азін В. О., Грибальський Я. В., Найда Ю. М. Київ, 2012. 216 с.
10. Єжова Т. Є. Соціальна реабілітація дітей-інвалідів. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 284 с.
11. Кобилянська Л. І. Сімейне гувернерство як один із напрямів професійної діяльності соціального педагога. *Молодь і ринок*. 2006. № 4. С. 101–105.
12. Конвенція ООН про права інвалідів. Прийнята резолюцією 61/106 ГА ООН 13 грудня 2006. Організація Об'єднаних Націй. URL: <http://www.un.org/russian/document/convents/disability.html>
13. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : моногр. Київ : Саміт-Книга, 2009. 272 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).
14. Маруненко І. М., Тимчик О. В. Медико-соціальні основи здоров'я : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Київськ. ун-тет ім. Бориса Грінченка, 2013. 317 с.
15. Методика соціально-виховної роботи : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / авт.-упоряд. К. В. Педь. Полтава : ПДПУ, 2009. 254 с.
16. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями URL: http://www.ebooktime.net/book_156_glava_91
17. Романовська Д. Д. Психологічний супровід процесу інтеграції у суспільство дітей з особливими потребами. *Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і виховання «особливої дитини» у школі* : метод. посібник / за ред. Д. Д. Романовської, С. І. Собкової. Чернівці: Технодрук, 2009. С. 104–109.
18. Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей і молоді з функціональними обмеженнями: затверджено постановою КМУ від 8 вересня 2005 року № 877. *Урядовий кур'єр*. 28 вересня 2005 року.
19. Титаренко Т. Дитина з особливими потребами та її життєвий світ: напрямки психологічного консультування. *Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство* : науково-методичний збірник / ред. кол. Н. Софій (голова), І. Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор) та ін. Київ : Контекст, 2000. 336 с.

Тести

1. *Сприйняття інвалідності як хвороби або вади, що безпосередньо пов'язана зі станом здоров'я, належать до:*

- а) біомедичного розуміння;
- б) філантропічного розуміння;
- в) соціологічного розуміння.

2. *Як називається втрата або аномалія психічних чи фізіологічних функцій, елементів анатомічної структури, що утруднює певну діяльність:*

- а) недуга;
- б) недієздатність;
- в) обмежена можливість.

3. *До якого виду відхилення у здоров'ї належать такі показники: тимчасові або постійні відхилення у розвитку і (або) функціонуванні органу (органів) людини, хронічні соматичні захворювання, інфекційні захворювання:*

- а) фізичні;
- б) психічні;
- в) соматичні.

4. *Визначте вид відхилення у здоров'ї, що поєднує фізичні та психічні відхилення, за яких оволодіння освітою в обсязі державних стандартів неможливе (ідіотія, аутизм тощо):*

- а) фізичні;
- б) складні;
- в) важкі.

5. *Нездатність людини оволодіти письмом та навиками читання за нормального розвитку інтелекту – це:*

- а) алалія;
- б) дисграфія;
- в) афазія.

6. *До яких факторів спричинення інвалідності належать спонтанні зміни у генетичному матеріалі, внутрішньоклітинні метаболіти, хвороби, що передаються спадково, вроджені вади:*

- а) зовнішніх;
- б) внутрішніх;
- в) побутових.

7. *Модель інвалідності, яка показує людей з інвалідністю як жертв обставин, що заслуговують на співчуття, – це:*

- а) релігійна або моральна модель;
- б) благодійна модель;
- в) медична модель.

8. Розуміння інвалідності як проблеми створеної суспільством є основою:

- а) економічної моделі інвалідності;
- б) соціальної моделі;
- в) культурної моделі.

9. Визначте функцію соціального педагога, якщо він здійснює: надання порад, рекомендації учням, батькам, учителям та іншим особам, які звертаються до нього:

- а) організаторська;
- б) консультативна;
- в) захисна.

10. Проблеми реабілітації сімейного та родинного характеру, які виникли у дітей з інвалідністю і їх вирішення потребує конкретної допомоги соціальних служб, – це:

- а) проблеми реабілітації на макрорівні;
- б) проблеми реабілітації на мезорівні;
- в) проблеми реабілітації на мікрорівні.

Розділ 5

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗ НЕБЛАГОПОЛУЧНОЮ СІМ'ЄЮ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити роль сім'ї у вихованні дитини;
- охарактеризувати чинники впливу сім'ї на соціалізацію дитини;
- пояснити основні типи сімейного виховання;
- розкрити аномальні стилі сімейного виховання;
- здійснити класифікацію неблагополучних сімей;
- охарактеризувати завдання соціально-педагогічної роботи з неблагополучним сім'ями;
- проаналізувати види і моделі соціально-педагогічної допомоги неблагополучним сім'ям;
- охарактеризувати етапи соціально-педагогічного супроводу неблагополучних сімей.

5.1. Роль сім'ї в соціалізації і соціальному становленні особистості

5.2. Особливості соціально-педагогічної діяльності з неблагополучною сім'єю

Зростання кількості сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, обумовлено збільшенням числа мало-забезпечених сімей, міграцією, погіршенням стану здоров'я населення, зміною традиційних ролей в сім'ї, особливо жінок, зростанням кількості розлучень, неповних сімей, домашнього насилля тощо. Оскільки сім'ю визнано у міжнародному співтоваристві найкращою умовою виживання, захисту і розвитку дітей, основним осередком суспільства, природним середовищем для людини, то саме від неї залежить, яким буде наше майбутнє.

5.1. Роль сім'ї в соціалізації і соціальному становленні особистості

Сім'я – це мала соціальна група, що ґрунтується на шлюбних та кровно-родинних стосунках, яка проживає в одному місці, веде спільне господарство і має певні взаємні обов'язки і права. Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передання культурних цінностей від покоління до покоління.

Вивчення умов сімейного виховання дозволяє створювати цілісне уявлення про дійсний стан виховного процесу в сім'ї, прогнозувати вплив сімейного середовища на дитину, проектувати ставлення та зв'язки сім'ї з навколишнім світом.

Отож, сім'я – середовище виховання та розвитку особистості дитини. Його відсутність формує у дитини низку негативних якостей, що впливають на подальше життя людини. Сім'я як соціальна група має такі основні психологічні характеристики: склад і структура; індивідуальні характеристики членів сім'ї (психологічні, фізіологічні, демографічні); виховання та зразки поведінки у батьківській сім'ї; попередній шлюбний досвід; рольова поведінка; очікування та установки; структура влади (авторитет і лідерство); характер і структура сімейного спілкування та інші.

Є чотири *фактори сімейного виховання*, що впливають на виховний потенціал родини [92].

1. Соціально-культурний. Він охоплює освіту батьків, їхній інтелектуальний і культурний рівень, психолого-педагогічну компетентність та мікроклімат сім'ї.

2. Соціально-економічний. Визначає майнову характеристику сім'ї, рівень її статку, трудову зайнятість дорослих членів сім'ї.

3. Техніко-гігієнічний. Визначає побутові умови проживання сім'ї, технічне забезпечення житла, особливості, що зумовлені місцем знаходження населеного пункту (мегаполіс, місто, селище).

4. Демографічний. Охоплює структуру і склад сім'ї: повна, неповна, материнська, складна, проста, однодітна, багатодітна.

За іншим підходом, фактори, що впливають у сім'ї на особистість дитини, можна умовно поділити на три групи.

Перша – соціальне мікросередовище, в якому діти долучаються до соціальних цінностей і ролей, починають розуміти складність і суперечності сучасного суспільства.

Друга – це внутрішньо- і позасімейна діяльність, що є засобом долучення до майбутньої життєдіяльності.

Третя група – це, власне, сімейне виховання, певний комплекс педагогічних впливів. Отже, сімейне виховання – одна з форм виховання дитини, яка поєднує цілеспрямовані дії батьків з об'єктивним (тобто, стихійним) впливом сім'ї.

Кожна сім'я зобов'язана виконувати певні функції в суспільстві. Родинні функції реалізуються повністю, якщо дотримуються певні умови виховання в сім'ї. *Серед них вирізняють такі [96]:*

1. *Мікроклімат здорових стосунків між усіма членами родини.* Це, насамперед, правильна організація сімейного життя, яка складається з культури побуту, діяльності спілкування. Це повага, доброзичливість у відносинах, що стосується усіх членів родини. А найперше – це любов. В. Сухомлинський писав: «Людину ми створюємо любов'ю – любов'ю батька до матері й матері до батька, любов'ю батька і матері до людей, глибокою вірою в красу та гідність людини. Прекрасні діти виростають у тих сім'ях, де батько й мати по-справжньому люблять одне одного і в той же час люблять і поважають людей». Отож, якщо дитина з ранніх років є свідком справжньої людської любові й поваги, то обирає цей кращий зразок моральності основою свого майбутнього сімейного життя.

2. *Приклад батьків.* Вирішальну роль у сімейному вихованні виконує поведінка дорослих. А. Макаренко з цього приводу зазначав: «Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, повчаєте чи караєте її. Ви виховуєте її в кожен момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає вдома. Як ви одягаєтесь, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте чи сумуєте, читаєте газету – все це має для дитини велике значення».

3. *Авторитет батьків.* Батьки, які хочуть по-справжньому виховати своїх дітей, повинні бути для них авторитетом. Авторитет повинен бути істинним, щирим, ґрунтуватися на правильній організації сімейного життя, де не може бути дрібниць,

бо все є важливим. Авторитет батьків може мати і такі негативні форми:

– «авторитет придушення», який ґрунтується на примусі, залякуванні, і як наслідок – формування у дітей брехливості, жорстокості, агресивності;

– «авторитет відстані» – батьки намагаються тримати дітей на відстані від себе, розмовляють з ними зверхньо, холодно;

– «авторитет чванства», коли батьки вихваляються своєю винятковістю, принижуючи при цьому своїх колег чи опонентів;

– «авторитет педантизму» – батьки вимагають кожне мовлене ними слово вважати наказом, карають за найменшу провину;

– «авторитет резонерства» – батьки вдаються до моралізування з будь-якого приводу;

– «авторитет любові» – так звана сліпа любов, усе прощення, надмірні пестощі;

– «авторитет доброти» – батьки в усьому поступаються дітям, готові на будь-які жертви, аби їм було добре;

– «авторитет дружби» – відповідна поведінка дитини чи дії оплачуються подарунками, обіцянками. Цим не вичерпується перелік хибних авторитетів, на які можна натрапити в сімейному вихованні.

4. *Достатній рівень педагогічної культури батьків.* Це педагогічні знання, педагогічні здібності, які допомагають глибше пізнавати дитину, розуміти її потреби, усвідомлювати шляхи впливу на неї, реально оцінювати ту чи іншу ситуацію, розв'язувати проблеми виховання не інтуїтивно, нерідко в стані роздратування, а на раціональній основі, що сприятиме оволодінню педагогічним тактом у взаєминах з дітьми. Однак, як свідчать опитування, сучасні батьки гостро відчують брак педагогічних знань, потребують соціальних консультацій та керівництва з боку соціальних педагогів і психологів.

5. *Усвідомлення батьками відповідальності перед суспільством за виховання дитини.* Правильне виховання – це наша щаслива старість, погане виховання – це наше майбутнє горе, це – наші сльози, це – наша провина перед іншими людьми, перед усією країною. Отже, батьки повинні усвідомлювати,

що вони виконують важливу соціальну роль – виховують майбутніх громадян, і кожна повноцінна родина є фундаментом здорового суспільства.

В основі виховної діяльності батьків має бути формула здорового батьківства, яка ґрунтується на двох основних компонентах – любові і вимогливості. Не можна зосереджуватись тільки на любові – це може призвести до неповаги влади батьків, їхнього авторитету. Отже, головна стратегія батьків у вихованні дитини має полягати в тому, щоб досягти балансу між милосердям і справедливістю, між ніжністю і вимогливістю, між любов'ю і суворою.

Для сім'ї як соціального інституту, який виконує фундаментальну роль щодо соціалізації та становлення особистості дитини властиво [96]:

– наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї. В результаті сім'я формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних прошарків;

– включеність дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про добро і зло, коли дитина на найбільшій мірою сприймає виховні впливи;

– безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним обсягом життєвого досвіду призводять до інтеріоризації дітьми зразків поведінки насамперед батьків і тільки потім – людей поза сім'єю;

– переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що ґрунтуються на любові і симпатії, створює сприятливу основу для спрацювання таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне «зараження». Забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою та іншими;

– забезпечує фізичний та емоційний розвиток дитини. У дитинстві сім'я виконує визначальну роль, що не може бути компенсована іншими інститутами соціалізації. В дитячому, молодшому шкільному і підлітковому віці її вплив залишається провідним, але припиняє бути єдиним. Потім роль цієї функції зменшується;

– *формування психологічної статі дитини. У перші три роки життя цей вплив визначальний, тому що в сім'ї триває незворотний процес статевої типізації, завдяки чому дитина засвоює атрибути приписуваної їй статі: набір особистісних характеристик, особливості емоційних реакцій, різні установки, смаки, поведінкові зразки, зв'язані з маскуліністю або феміністю. Істотну роль у цьому процесі сім'я продовжує виконувати і на наступних вікових етапах, допомагаючи або заважаючи формуванню психологічної статі підлітка, юнака;*

– *виконує провідну роль у розумовому розвитку дитини (американський дослідник Дж. Блум виявив, що розходження в коефіцієнті розумового розвитку дітей, які вирости в благополучних і неблагополучних сім'ях, становить майже двадцять балів), а також впливає на ставлення дітей, підлітків і юнаків до навчання і багато в чому визначає його успішність. На всіх етапах соціалізації освітній рівень сім'ї, інтереси її членів позначаються на інтелектуальному розвитку людини;*

– *має важливе значення в оволодінні дитиною соціальними нормами, а коли йдеться про норми, що визначають виконання нею сімейних ролей, вплив сім'ї стає кардинальним. Так, дослідження показують, що вибір людини і характер спілкування в сім'ї детерміновані атмосферою і взаєминами в батьківській сім'ї. Батьки, котрі в дитинстві пережили недолік уваги або яким не вдалось успішно вирішити в сім'ї свої дитячі конфлікти чи проблеми, зв'язані зі статевим дозріванням, як правило, не здатні встановити зі своєю дитиною тісний емоційний зв'язок;*

– *формує фундаментальні ціннісні орієнтації людини, що виявляються в соціальних і міжетнічних відносинах, а також визначають її стиль життя, життєві прагнення, плани і способи їхнього досягнення;*

– *виконує неабияку роль у процесі соціального розвитку дитини в зв'язку з тим, що її схвалення, підтримка, байдужність чи осуд позначаються на прагненнях людини, допомагають їй або заважають шукати рішення в складних ситуаціях, адаптуватися до обставин, що змінилися, вистояти в мінливих соціальних умовах. Цінності й атмосфера сім'ї визначають і те, наскільки вона стає середовищем саморозвитку й аре-*

ною самореалізації її членів, можливі аспекти і способи того й іншого. Нині відносини дітей і батьків стали більш складними і проблемними. Діти отримують можливість проводити більше вільного часу поза сім'єю або лише під наглядом матері. Цей час вони заповнюють заняттями, прийнятними серед однолітків, і далеко не завжди зважають на ставлення до них батьків. Авторитет батьківської влади сьогодні часто не спрацьовує, на зміну йому повинен приходити авторитет особистості батьків;

– *сімейне виховання ґрунтується на почуттях.* Спочатку сім'я, як правило, створюється на почутті любові, що визначає етичну атмосферу цієї соціальної групи, стиль і тон взаємовідносин між її членами: прояв ніжності, ласки, турботи, терпимості, великодушності, вміння прощати, почуття обов'язку. Любов з усім розмаїттям почуттів супроводжує дитину, починаючи з внутрішньоутробного існування до дорослості;

– *воно органічно зливається зі всією життєдіяльністю людини,* котра росте: в сім'ї дитина рано залучається у життєво важливі види діяльності – інтелектуально-пізнавальну, трудову, суспільну, ціннісно-орієнтовану, художньо-мистецьку, ігрову, вільного спілкування. При чому проходить всі етапи – від елементарних спроб до найскладніших соціально й особливо значимих форм поведінки;

– *сімейне виховання має широкий часовий діапазон дії:* воно продовжується все життя людини, відбувається в будь-яку годину доби, будь-яку пору року. Його позитивний (або ні) вплив людина відчуває навіть тоді, коли вона за межами дому: в школі, на роботі, на відпочинку в іншому місті, в службовому відрядженні.

Щоб досягти успіху у вихованні дитини, коли швидко змінюються умови процесу виховання, батькам уже замало за своєю увагою краді надбання родинної педагогіки й оволодівати новими методами і прийомами. В сучасних умовах необхідні нові підходи до процесу виховання, побудовані на основі любові та опіки. Їх сутність у тому, що ефективність процесу соціалізації досягається завдяки любові, яка не означає вседозволеність, але водночас є настільки сильною, що дозволяє дітям робити помилки і навчатися на них.

У процесі соціалізації дитини в сім'ї необхідно дотримуватись таких принципів [93]:

- гуманності і милосердя, діти мають рости й виховуватися в атмосфері добра, любові та щастя;
- батьки повинні розуміти і приймати свою дитину такою, якою вона є, сприяти її розвитку;
- виховні дії треба реалізувати з урахуванням вікових, статевих, індивідуальних відмінностей дитини;
- єдність щирої, глибокої пошани до особистості і високої вимогливості до неї;
- особистість батьків – ідеальна модель для наслідування дітей;
- послідовність старших у своїх вимогах, виховання з опорою на позитивне;
- діяльність, що організуються з метою розвитку дитини, має ґрунтуватися на грі; оптимізм, доброта і справедливість – основа стилю та тону спілкування з дітьми в сім'ї;
- залучення дітей у життєдіяльність сім'ї як рівноправних учасників;
- відкритості і довірливості відносин.

Крім цих принципів, є низка правил, не менш важливих для сімейного виховання: не застосовувати фізичні покарання, не моралізувати, не вимагати негайної покори, не потурати та ін.

Успіхи соціалізації дитини у сім'ї залежать від уміння батьків формувати стосунки з дитиною на основі любові та логіки, дотримання основних принципів виховання, прагнення зрозуміти одне одного.

Якщо процес соціалізації дитини в сім'ї минає успішно, вона не потребує соціально-педагогічної допомоги. Необхідність виникає лише там і тоді, де й коли сім'я не забезпечує необхідного розвитку, виховання й навчання дитини.

Сімейне виховання – система виховання і освіти, що формується в умовах конкретної сім'ї силами батьків і родичів. Це цілеспрямована взаємодія старших членів сім'ї з молодшими, засноване на любові та повазі особистої гідності і честі дітей, що допускає психолого-педагогічну підтримку, захист і формування особистості дітей з урахуванням їх можливостей та відповідно до цінностей сім'ї та суспільства.

Виховний потенціал сім'ї становить сукупність матеріальних, національних, психологічних, педагогічних, духовних, емоційних можливостей у вихованні дітей, що визначаються її особливостями (типом, структурою, традиціями та ін.).

Стиль сімейного виховання – це узагальнені, характерні, ситуаційно неспецифічні способи спілкування батьків із дитиною, це спосіб дій батьків щодо дитини.

Стилі сімейного виховання визначаються на основі таких критеріїв: ступінь протекції та контролю; задоволеність потреб дитини; запропоновані вимоги і способи спілкування з дитиною; застосовувані санкції щодо дитини; ступінь емоційної чуйності та виховної помірності батьків. *Є такі основні стилі поведінки батьків* [10].

Авторитетний стиль поведінки. Характеризується високим рівнем батьківського контролю. Стосунки між батьками та дітьми теплі. Батьки відкриті до спілкування та обговорення з дітьми встановлених правил поведінки, допускають зміну своїх вимог у розумних межах, діти дуже добре адаптовані: впевнені у собі, у них розвинений самоконтроль і соціальні навички, вони добре вчаться в школі та мають високу самооцінку. Така родина вирізняється високою відповідальністю за дитину і свідомим ставленням до її виховання. Тут дитині висловлюють любов і доброзичливість, з нею граються і розмовляють на різні теми, що цікавлять її. При цьому її «не садять» собі на голову і не пропонують зважати на інших. Дитина знає, що таке «треба» і вміє дисциплінувати себе. В умовах такої родини росте повноцінна людина з відчуттям власної гідності і відповідальності за близьких.

Авторитарний стиль батьківської поведінки. Характеризується високим рівнем батьківського контролю. Батьки віддають накази та вимагають їхнього виконання. Стосунки між батьками та дітьми холодні, закриті для постійного спілкування. Батьки встановлюють для дітей жорсткі вимоги та правила, не допускають їхнього обговорення. За такого стилю поведінки батьків діти відлюдкуваті, боязкі, похмурі, невибагливі та дратівливі. Така родина вирізняється вимогливістю та заборонами у ставленні до дітей. При порушенні дітьми вимог з боку батьків часто використовуються фізичні покарання. Дитина в такій родині самотня, невпевнена, невротична.

Ліберальний стиль батьківської поведінки. Характеризується низьким рівнем батьківського контролю. Дуже часто у такому стилі поведінки батьки керуються безумовною любов'ю до дітей. Між батьками та дітьми стосунки теплі. Батьки відкриті для спілкування з дітьми, однак домінуюча спрямованість комунікації – від дитини до батьків. Дітям надана необмежена свобода за умови незначного, ситуативного керівництва з боку батьків. Відсутність чітких обмежень у поведінці дітей призводить до їхньої неслухняності та агресивності. У присутності сторонніх вони поводяться неадекватно та імпульсивно. У такій родині панує принцип уседозволеності. Поступово формується незадоволений всіма навколишніми конфліктний егоїст, який не вміє формувати позитивні взаємини з іншими людьми.

Індиферентний стиль батьківської поведінки. Характеризується низьким рівнем батьківського контролю. Батьки не встановлюють для дітей обмежень та контролю. Батьки часто байдужі до своїх дітей. Стосунки між батьками та дітьми холодні. Батьки закриті для спілкування з дітьми з причини вирішення власних проблем. Якщо байдужість батьків поєднується з ворожістю, то дитина в такій сім'ї схильна до асоціальної поведінки. Така родина незацікавлена в дитині, батьки уникають спілкування з нею. Байдужість до розвитку та внутрішнього життя дитини робить її самотньою, невпевненою, відлюдкуватою, а іноді і агресивною.

Крім цього, є такі *аномальні стилі* сімейного виховання [118]:

1. *Гіпопротекція:* недолік опіки і контролю за поведінкою дитини, іноді доходить до повної бездоглядності; частіше проявляється недолік уваги і турботи до фізичного і духовного благополуччю дитини, її справах, інтересам, тривог. Дитина в такій родині інфальтивна, невпевнена, нервова та несамостійна. Цей стиль сприяє формуванню різних форм бездоглядності.

2. *Домінуюча гіперпротекція:* загострена увага і турбота про підлітка поєднуються з дріб'язковим контролем, високим рівнем обмежень і заборон. Цей стиль сприяє формуванню або несамостійності, конформної поведінки (при слабкому типі вищої нервової діяльності), або (при сильному типі вищої нер-

вової діяльності) поведінки, пов'язаної з прагненням вийти з-під контролю дорослого (протестна поведінка і т. д.).

3. *Потуральна гіперпротекція*: виховання за типом «кумир сім'ї», потурання всім бажанням дитини, надмірне заступництво і обожнювання, реалізація непомірно високого рівня домагань підлітка, нестримне прагнення до лідерства і вищості, що поєднується з недостатнім прагненням опори на власні ресурси.

4. *Емоційне відкидання*: ігнорування потреб підлітка, нерідко жорстоке поводження з ним. Приховуване емоційне відкидання проявляється в глобальному невдоволенні дитиною, постійному відчутті батьків, що вона не «така».

5. *Підвищена моральна відповідальність*: не відповідають віку і реальним можливостям дитини вимоги безкомпромісної чесності, почуття обов'язку, порядності, покладання на підлітка відповідальності за життя і благополуччя близьких, наполегливі очікування більших успіхів у житті в поєднанні з ігноруванням реальних потреб дитини, її інтересів, недостатньою увагою до його психофізичних можливостей і особливостей.

Є такі найбільш *типові педагогічні стилі, властиві неблагополучним сім'ям* [14]:

– *попустливо-поблажливий*, коли батьки не надають значення провинам дітей, не бачать у них нічого страшного, вважають, що всі діти такі. Діти з таких сімей страждають особливо важкими дефектами моральної свідомості, вони брехливі й жорстокі, важко піддаються перевихованню;

– *демонстративний*, коли батьки, не соромлячись, всім і кожному скаржаться на свою дитину, розповідають про її провини, явно перебільшуючи ступінь їх небезпеки. Це приводить до втрати дитиною соромливості, почуття каяття за свої вчинки, знімає внутрішній контроль над своєю поведінкою, а також формується озлоблення стосовно батьків і інших дорослих;

– *педантично-підозрілий*, за якого батьки не вірять і не довіряють своїм дітям, тотально їх контролюють, намагаються повністю ізолювати від однолітків, друзів, прагнуть абсолютно контролювати вільний час дитини, коло її інтересів, заняття, спілкування. Під таким впливом дитина виростає похмурою, озлобленою, не може відчувати ні до кого прихильності;

– *жорстко-авторитарний* – властивий батькам, що зловживають фізичними покараннями. До такого стилю відносин більше схильний батько, що прагне з усякого приводу застосувати силу стосовно дитини, який вважає, що існує лише один ефективний виховний прийом – фізична розправа. Діти, звичайно, в подібних випадках виростають агресивними, жорсткими, прагнуть кривдити слабких, маленьких, беззахисних;

– *перестерігаючий стиль*, на противагу жорстко-авторитарному, характеризується тим, що батьки проявляють стосовно своїх дітей повну безпорадність, вважають за краще перестерігати, нескінченно вмовляти, пояснювати, не застосовуючи жодних вольових впливів і покарань. Діти в таких сім'ях почуваються безкарними, і в результаті – «сідають на голову» батькам і іншим дорослим;

– *відсторонено-байдужий* – виникає в сім'ях, де батьки, зокрема мати, зайнята влаштуванням свого особистого життя. Вийшовши вдруге заміж, мати не знаходить ні часу, ні душевних сил для своїх дітей від першого шлюбу, байдужа як до самих дітей, так і до їхніх учинків. Діти почувають себе зайвими, прагнуть менше бувати вдома, з боєм сприймають байдужо-відсторонене ставлення матері. Такі діти із вдячністю сприймають зацікавлене, доброзичливе ставлення з боку старших, роль яких найчастіше виконують лідери різних асоціальних груп;

– *виховання за типом «кумир» сім'ї* часто застосовуються щодо пізніх дітей, коли довгоочікувана дитина нарешті народжується в літніх батьків або самотньої жінки. У таких випадках на дитину готові молитися, всі її прохання й примхи виконуються, формується крайній егоцентризм, егоїзм, першими жертвами якого стають самі ж батьки;

– *непоследовний стиль* характеризується тим, що в батьків не вистачає витримки, самовладання для здійснення послідовної виховної тактики в сім'ї. Виникають різкі емоційні коливання у відносинах з дітьми: від покарання, сліз, лайки до ласкавих проявів. Це призводить до втрати батьківського впливу на дітей. Дитина стає некерованою, непередбаченою, вона зневажає думкою старших і батьків.

Отже, стилі батьківського виховання як найважливіша детермінанта психологічного розвитку та процесу соціалізації дитини можуть бути визначені такими параметрами як:

характер емоційного зв'язку, мотиви виховання і батьківства; ступінь залучення батьків та дитини в дитячо-батьківські стосунки; задоволення потреб дитини, турбота і увага до неї з боку батьків; – стиль спілкування і взаємодії з дитиною, особливості прояву батьківського лідерства; спосіб вирішення проблемних і конфліктних ситуацій; підтримка автономії дитини; соціальний контроль: вимоги і заборони, їх зміст та кількість; спосіб контролю; санкції (заохочення і підкріплення); батьківський моніторинг; ступінь стійкості і послідовності сімейного виховання.

Із наявних психологічних, педагогічних, соціологічних типологій сім'ї виокремлюють три *категорії сімей за рівнем соціальної адаптації* [72]:

– *благополучна сім'я* – успішно виконує свої функції завдяки здібностям, які ґрунтуються на матеріальних, психологічних та інших внутрішніх ресурсах, швидко адаптується до потреб своєї дитини та ефективно розв'язує завдання щодо її навчання, виховання й розвитку.

До ознак благополучної, здорової сім'ї можна віднести такі: можливість виражати всі свої почуття; визнання цінності кожного члена сім'ї; можливість вибору; відкрита прив'язаність членів сім'ї одне до одного; ясні, зрозумілі очікування членів сім'ї стосовно одне одного; наявність спільних цінностей, природні стосунки, пряме спілкування в сім'ї, почуття гумору, жарти, ігри.

У такій сім'ї дитина виростає гуманною, доброзичливою, оптимістичною, упевненою, з твердими етичними правилами та моральними установками. Така сім'я практично не потребує підтримки соціального педагога. У разі необхідності благополучна сім'я сама звертається за допомогою. І це також є важливим показником здорової сім'ї;

– *сім'я «групи ризику»* – характеризується наявністю незначного відхилення від норми, що не дозволяє визначити її як благополучну (наприклад, неповна сім'я, малозабезпечена сім'я, сім'я з дитиною-інвалідом і т.д.). Такі сім'ї виконують завдання щодо виховання дитини зі значним напруженням власних сил, тому соціальному педагогу необхідно спостерігати за станом цієї сім'ї, за необхідності – запропонувати своєчасну допомогу;

– *неблагополучна сім'я*. Щодо поняття «неблагополучна сім'я» є різні погляди. Для опису її неблагополуччя вживають терміни «функціонально неспроможна», «проблемна», «дисфункціональна», «асоціальна», «сім'я, що виявляє насильство щодо членів родини», «конфліктна сім'я», сім'я алкоголиків і наркоманів, сім'я, де є засуджені чи ув'язнені, «сім'я, де є серйозні помилки й прорахунки у вихованні дітей».

Причинами цього можуть бути алкоголізм і наркоманія членів сім'ї, психолого-педагогічна й правова неграмотність, економічні фактори, насильство щодо них тощо. Неблагополучна сім'я – сім'я, в якій спостерігається соціальна невлаштованість батьків і, як наслідок, постійний психологічний надрив, підкріплений алкоголем, асоціальною поведінкою, відчуженням від оточуючих, хуліганством, злодійством та ін.

Аналіз чинного в Україні законодавства дозволяє зробити висновок, що неблагополучними є ті сім'ї, в яких порушуються права їхніх членів, права людини, юридичні норми суспільства.

Сім'ї, які виховують так званих педагогічно занедбаних дітей, з погляду педагогіки можна поділити на такі групи [96]:

– *педагогічно неспроможні* – це сім'ї, в яких батьки намагаються виявити певну активність у вихованні дітей, проте роблять це невміло, їх виховний вплив непослідовний, педагогічно необґрунтований. Найчастіше вони керуються власним досвідом, якого набули, коли свого часу їх виховували батьки (авторитарний стиль, обмеження свободи, погрози і покарання або вседозволеність, потурання примхам).

– *педагогічно пасивні* – це сім'ї, які не виявляють особливої активності у вихованні дітей. Вони з об'єктивних (хвороба, зайнятість, часта відсутність) або суб'єктивних (відсутність єдиної точки зору на виховання, розлад між батьками, часті конфлікти та ін.) причин не можуть належним чином виховувати дітей. У таких сім'ях стосунки між батьками напружені, конфліктні. За сімейними негараздами вони не знаходять часу для виховання дітей, втрачають контроль за ними.

– *антипедагогічні* – об'єднують сім'ї, що характеризуються антипедагогічними, аморальними умовами виховання дітей. У таких сім'ях панує дух неповаги до правил моралі та вимог законів. Батьки своєю поведінкою (пияцтво, злодійство, розпуста тощо) створюють у сім'ї антипедагогічну обстановку,

намагаються виправдати відхилення від норм поведінки у своїх дітей, протиставляють вимогам суспільства свої сімейні вимоги.

Неблагополучні сім'ї за динамікою протікання соціальних проблем, міжособистісних стосунків, ставленням до себе тощо можна поділити на три групи:

– превентивні – сім'ї, в яких проблеми мають незначний прояв і знаходяться на початковій стадії розвитку неблагополуччя;

– сім'ї, в яких соціальні та інші протиріччя загострюють взаємостосунки членів сім'ї один з одним і іншими людьми до критичного рівня;

– сім'ї, які втратили будь-яку життєву перспективу, інертні у ставленні до своєї долі і долі своїх власних дітей.

Неблагополучні сім'ї у спеціальній літературі мають *додаткові класифікаційні характеристики, до них належать* [54]:

– *зовні «спокійна сім'я»*. Події в такій сім'ї відбуваються ніби рівно, проте за ближчого знайомства помітне відчуження між подружжям, їх почуття незадоволеності. За «фасадом благополуччя» ховаються їх тривалі і ледь стримувані негативні почуття один до одного. Часто бувають тривалі напади туні, депресії. Подружжя мало (або зовсім) розмовляє один з одним. У таких сім'ях «неочікувано» для оточення виростають «важкі діти»;

– *вулканічна сім'я* – у ній відносини мінливі й відкриті. Подружжя постійно з'ясовує стосунки, часто розходяться й сходяться, сваряться, а незабаром знову присягаються у коханні до смерті. Емоційність переважає над почуттям відповідальності. У таких сім'ях дитина стає безпорадною, зазнає значних емоційних навантажень, перебуваючи між протилежними полюсами взаємин батьків;

– *сім'я-санаторій* – характерний приклад сімейної дисгармонійних, коли один із членів сім'ї чи дитина примушують близьких все більше і більше оточувати його увагою. Сім'я лише зовні здається солідарною. Якщо сім'я перетворюється на «санаторій» для батька чи матері, то діти роками живуть у ситуації фізичного й нервового перенавантаження, стають надміру тривожними й емоційно залежними. Якщо «санаторним» ставленням оточені діти, то взаємини характеризуються

дріб'язковою опікою, жорстким контролем і захистом від реальних і удаваних небезпек;

– *сім'я-театр* – у ній створюється атмосфера специфічного театралізованого способу життя. Зберігається видимість благополуччя й близькості. У спілкуванні з дітьми заборони й заохочення декларуються, труднощі у вихованні прикриваються удаваними достоїнствами й досягненнями;

– *сім'я-«третій зайвий»* – батьківство в ній сприймається як перешкода для подружнього щастя. Вихованням батьки займаються час від часу, у дітей виховується невпевненість у собі, розвивається комплекс неповноцінності;

– *«сім'я з кумиром»* – у ній дитина єдине, що утримує подружжя разом. Піклування про дитину є єдиною силою, що здатна втримати подружжя від розриву сімейних стосунків. Батьки намагаються зробити все для дитини, переносячи на неї всі свої нереалізовані почуття. Бажання вберегти дитину від життєвих труднощів призводить до обмеження її самостійності;

– *«сім'я-маскарад»* – характеризується неузгодженістю життєвих цілей і планів подружжя, вимог і оцінок. Мерехтиння «масок» підвищує почуття тривожності, породжує внутрішній конфлікт і нервову перенапруженість. Дитина намагається під лаштуватися під кожного з батьків, і ще більше втрачає життєві перспективи.

Усі ці сім'ї потребують допомоги [127]:

– соціально-демографічної: сім'ї багатодітні, бездітні, які розлучаються, сім'ї з неповнолітніми батьками;

– матеріально-житлової: малозабезпечені сім'ї, які знаходяться у поганих житлових умовах вагітні жінки; одинокі матері, жінки, які втратили роботу або потребують її на дому тощо;

– медико-соціальної: сім'ї з дітьми, батьками-інвалідами, з фізичними та психічними захворюваннями, які зловживають спиртними напоями, вживають наркотичні речовини, мають суїцидальні спроби;

– педагогічної та соціально-педагогічної: неблагополучні сім'ї – неповні, які ведуть аморальний спосіб життя, зі стійкими конфліктами між батьками, батьками та дітьми, зовні благополучні, але такі, що систематично допускають серйоз-

ні педагогічні помилки внаслідок педагогічної неосвіченості, безграмотності;

– соціально-правової: сім'ї, в яких виникла криміногенна обстановка або одного з батьків засуджено; молоді люди, які повернулися з місць позбавлення волі.

Отож, сім'я – це найважливіший інститут соціалізації дитини. У сім'ї формується основи характеру дитини, її ставлення до навколишнього світу, до моральних, ідейних та культурних цінностей. Неблагополучною називається сім'я, яка через об'єктивні і суб'єктивні причини втратила свої виховні можливості, унаслідок чого в ній сформувалися несприятливі умови для виховання дитини. До неблагополучних належать сім'ї, де батьки ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими нормами суспільства, де взаєностосунки з дітьми мають формальний характер, де відсутня єдність вимог до дитини, виявляється бездоглядність, надмірна батьківська любов або суворість у вихованні, застосування фізичних покарань тощо.

5.2. Особливості соціально-педагогічної діяльності з неблагополучною сім'єю

Практика соціально-педагогічної діяльності дозволяє встановити такі її *види стосовно неблагополучних сімей, а саме*: соціальне обслуговування, соціальна профілактика, соціальна реабілітація та соціальний супровід. Розглянемо їх специфіку [37, с. 44].

Соціальне обслуговування – вид соціально-педагогічної роботи, який спрямований на задоволення потреб і розв'язання поточних проблем, протиріч сім'ї, що виникають у процесі її життєдіяльності, через надання різноманітної допомоги неблагополучним сім'ям та її членам. Допомога означає надання послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, спеціального медичного обслуговування, оздоровлення, відпочинку, доборі роботи і працевлаштуванні, професійної підготовки, перепідготовки, освіти і професійної орієнтації; фізкультурно-оздоровчих послуг. Обслуговування неблагополучної сім'ї реалізується через: організацію змістовного дозвілля, відпочинку, оздоровлення, сімейну просвіту,

навчання сімейному бізнесу, розробку планів розвитку сім'ї для удосконалення внутрішньо-сімейних стосунків, життєдіяльності і розвитку сім'ї і кожного її члена, консультування сім'ї, корекція сімейних стосунків. Обслуговування ґрунтується на цілісності і збалансованості державних, громадських та приватних соціальних програм, на координації функцій соціальних працівників, суб'єктів соціальної роботи.

Соціальна реабілітація – це комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом і сім'єю суспільних зв'язків та відносин унаслідок погіршення стану здоров'я, стійких розладів функцій організму (інвалідність); зміни статусу (особи похилого віку, безробітні, біженці); умов життя (смерть члена сім'ї, втрата житла тощо). Метою цих заходів є повернення сім'ї до виконання її функцій, формування в особистості позитивного ставлення до життя, праці, навчання. Об'єктами соціальної реабілітації є сім'ї, які опинились у кризовій ситуації: діти-інваліди та їх батьки; діти-сироти, жінки та діти, які зазнали різних форм насильства; безробітні, особи похилого віку.

Соціальна реабілітація спрямована на конкретну людину чи сім'ю, але у певному соціумі, що зумовлює вибір заходів для відновлення їх можливостей і потенціалу на основі врахування зв'язків з мікросередовищем, його особливостей. Соціально-педагогічна реабілітація сім'ї повинна бути спрямованою на відновлення соціального і виховного потенціалу сім'ї, захист її прав у кризових ситуаціях, що дозволить їй повернутися до функціональної спроможності у суспільстві, знайти мету життєдіяльності і місце у мікро- і макросередовищі, самостійно розв'язувати проблеми. Реабілітація здійснюється як фахівцями, так і самою людиною у спільній діяльності, яка передбачає комплекс заходів, їх неперервність, інтенсивність, підпорядкованість меті, індивідуальність відбору, наступність, комплексність заходів, співпраця з нею та її оточенням, здійснення заходів на початку виникнення проблеми, профілактика рецидивів. Реабілітація передбачає надання допомоги індивіду чи сім'ї, поки вони не відновили свої функції, життєдіяльність. Ця допомога залежить від потреб людини, характеру її проблем.

Відновлення організму і потенціалу людини у реабілітації передбачає наявність орієнтирів для виявлення меж і ступеня допомоги. Таким орієнтиром є якість життя – ступінь сприйняття окремою особою чи групою людей факту задоволення своїх потреб, наявність можливостей для досягнення щастя і самореалізації. Сюди належать умови життя людини, домашні обставини, задоволеність працею чи навчанням, оточення, соціальні та політичні умови.

Вимірюється якість життя через оцінку таких показників, як: 1) фізичний стан і функції; 2) психологічна сфера (пізнавальна діяльність, емоційна сфера, самооцінка); 3) рівень незалежності; 4) соціальні стосунки; 5) навколишнє середовище. Тому соціально-педагогічна реабілітація повинна здійснюватися залежно від проблем сім'ї та особистості у комплексі з медичною, психологічною, соціальною, які з різних боків розв'язують проблеми дитини чи сім'ї.

Реабілітація здійснюється на базі спеціалізованих служб, які в змозі виконати захисну, відновлюючу, компенсаторну та профілактичну функцію (профілактика здійснюється вторинна, з метою попередження рецидивів стресових факторів і кризових ситуацій) через створення умов у суспільстві, мікросередовищі, вдома для реабілітації особистості та сім'ї. У суспільстві це: соціально-реабілітаційні і кризові центри, соціально-реабілітаційні програми, підготовлені фахівцями, у мікросередовищі – організація спілкування і різноманітної діяльності, незважаючи на наявні для цього обмеження навчання самообслуговуванню та самопомозі, формування чи відновлення соціального досвіду, у сім'ї – укріплення родинних зв'язків, подолання відчуженості дитини від сім'ї, корекція розвитку та стосунків, пошук і розміщення дитини у прийомну сім'ю.

Соціальна опіка – це представлення інтересів людини соціальним педагогом в органах державної влади, місцевого самоврядування тощо з метою захисту прав людини; допомога – це соціальні послуги, а патронаж – соціальні послуги переважно вдома, дітям, які знаходяться під державною опікою. Тому соціальний супровід неблагополучних сімей – це вид соціальної роботи, який передбачає здійснення системи комплексних заходів соціальними службами щодо тривалої

допомоги сім'ям та їх членам з метою збереження сім'ї, відновлення родинних стосунків, захисту і реалізації прав членів сім'ї у родині і прав сім'ї у суспільстві через створення умов для цього у суспільстві та сім'ї.

Соціальний супровід – робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

Соціальний супровід здійснюється після реабілітаційних заходів з членами сім'ї для попередження рецидивів неблагополуччя; надання можливостей сім'ї для подолання причин і наслідків неблагополуччя, навчання самостійному розв'язанню проблем. Соціально-педагогічний супровід – це довготривала, різноманітна допомога різним типам неблагополучних сімей, яка спрямована на створення умов для ліквідації причин неблагополуччя (чи їх можливої компенсації), форсування формування здатності сім'ї самій розв'язувати її проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізувати свій соціальний і виховний потенціал, права в суспільстві; корекцію і покращення внутрішньосімейних стосунків, стосунків сім'ї із мікро- і макросередовищем.

Розрізняють такі *етапи здійснення соціально-педагогічного супроводу неблагополучної сім'ї* [76, с. 127]:

- *виявлення неблагополучних сімей для подолання кризової ситуації.* Якщо сім'я порушила морально-правові норми суспільства й перебуває на обліку в міліції, то шансом для збереження батьківських прав є взаємодія сім'ї з соціальним педагогом (за контрактом); у разі зняття сімейної кризи, її наслідків, причин сім'я знову починає жити своїм життям, але під наглядом соціального педагога й поліції;

- *знайомство із сім'єю, збір інформації про неї, визначення її проблем, формування позитивної мотивації до участі в роботі з соціальним педагогом;*

- *подолання опору з боку окремих членів сім'ї, роз'яснення необхідності соціально-педагогічного супроводу, звернення до позитивних чинників у сімейних стосунках, інформування про наслідки бездіяльності, показ перспектив тощо;*

- *отримання згоди сім'ї на соціально-педагогічну роботу, укладання контракту про обов'язки сторін у процесі діяльності;*

– подолання наслідків неблагополуччя, стабілізація й корекція стосунків, зміцнення зв'язків із мікросередовищем, усунення причин неблагополуччя; розв'язання проблем сім'ї;

– профілактика рецидивів неблагополуччя, спрямування сім'ї на самовизначення й самостійне розв'язання проблем; перевірка результатів роботи через опосередкований чи безпосередній нагляд;

– вихід із сім'ї соціального педагога, закінчення дії контракту, аналіз отриманих результатів, розробка рекомендацій щодо подальшого самостійного життя родини.

Соціальне інспектування як складова соціально-педагогічного супроводу полягає в здійсненні контролю соціальним педагогом чи працівником за реалізацією в сім'ї прав її членів, виявленням випадків їх порушення та умов, що цьому сприяють.

Основними об'єктами соціально-педагогічного інспектування є:

– сім'я, де дитина перебуває на обліку в службі у справах неповнолітніх, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, скоїла правопорушення чи злочин; умовно засуджена, відбуває покарання у ВТК, перебуває в школі соціальної реабілітації, перебуває на обліку в наркологічному диспансері, не відвідує школу, повернена з притулку для неповнолітніх у сім'ю;

– сім'ї, де дорослі члени сім'ї ведуть аморальний спосіб життя, перебувають на обліку в міліції, наркологічному диспансері, умовно засуджені за порушення прав людини в сім'ї, перебувають на обліку в службі у справах неповнолітніх як неблагополучна сім'я.

Соціальна профілактика – це вид соціальної роботи, спрямований на локалізацію, обмеження, виявлення, попередження і запобігання соціальних відхилень, негативних явищ, впливів та їх наслідків на життя і здоров'я людей, усунення причин і умов виникнення асоціальної поведінки. Соціально-педагогічна профілактика негативних явищ і насильства в сім'ї – це система заходів, спрямованих на створення умов для попередження утиску прав сім'ї та її членів, негативних явищ і впливів, виявлення і подолання цих явищ, обмеження прав, їх наслідків. Здійснюється в таких напрямках: підготовка молоді до сімейного життя, роз'яснення прав сім'ї

та її членів у суспільстві, самим сім'ям, формування відповідального та усвідомленого батьківства, попередження сімейних конфліктів, виявлення потенційно-неблагополучних сімей, попередження розлучень, дисгармоній, стресів, помилок у сімейному вихованні, пропагування сімейного способу життя, здорового способу життя.

Усе викладене дозволяє говорити про те, що неблагополучна сім'я потребує реабілітації та супроводу, в той час як потенційно неблагополучна сім'я – обслуговування і профілактики.

На сучасному етапі основними завданнями соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю є [127]:

- виявлення причин і чинників соціального неблагополуччя конкретних сімей та їх потреби у соціальній допомозі;
- надання конкретних видів і форм соціально-економічних, психолого-педагогічних та інших соціальних послуг сім'ям, що потребують соціальної допомоги;
- підтримка сімей у розв'язанні проблем їх самозабезпечення, реалізації власних можливостей щодо подолання складних життєвих обставин;
- соціальний патронаж сімей, що потребують соціальної допомоги, реабілітації та підтримки;
- аналіз рівня соціального обслуговування сімей, прогнозування їх потреби в соціальній допомозі й підготовці пропозицій щодо розвитку сфери соціальних послуг;
- залучення різних державних і неурядових організацій до розв'язання питань соціального обслуговування.

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю спрямована на створення умов для подолання сім'єю причин і наслідків свого неблагополуччя.

Є різні моделі допомоги сім'ї, які може використати спеціаліст у роботі з сім'єю. Залежності від обраної моделі будуються програми корекції стосунків між батьками і дітьми.

Домінують такі моделі соціально-педагогічної допомоги неблагополучній сім'ї [11, с. 127]:

1. *Педагогічна модель* ґрунтується на гіпотезі про недостатній рівень педагогічної компетентності батьків. Ця модель має профілактичний характер. Вона спрямована на підвищення психолого-педагогічної культури батьків, батьківської ком-

петентності, розширення і відновлення виховного потенціалу сім'ї, активне включення батьків у процес соціального виховання дітей.

Використовуються лекції і бесіди для батьків з питань сімейного виховання, дискусії, аналіз та обговорення реальних труднощів сімейного виховання, групові форми роботи з батьками, що спрямовані на оволодіння навичками спілкування з дітьми тощо.

2. *Соціальна модель* використовується у тих випадках, коли сімейні труднощі є результатом несприятливих зовнішніх обставин. У цих випадках, окрім аналізу життєвої ситуації і рекомендацій, є потреба у втручанні зовнішніх сил.

3. *Психологічна (психотерапевтична) модель* використовується тоді, коли причини труднощів дитини знаходяться у сфері спілкування, особистісних особливостях членів сім'ї. Модель передбачає аналіз сімейної ситуації, психодіагностику особистості, діагностику сім'ї. Практична допомога полягає у подоланні бар'єрів спілкування та виявлення причин його порушення.

4. *Діагностична модель* ґрунтується на припущенні про дефіцит у батьків спеціальних знань про дитину або свою сім'ю. Об'єктом діагностики є сім'я, а також діти і підлітки з порушеннями і відхиленнями у поведінці. Діагностичний висновок може виступати основою для прийняття організаційного рішення.

5. *Медична модель* передбачає, що в основі сімейних труднощів лежать хвороби. Завдання психотерапії – діагноз, лікування хворих і адаптація здорових членів сім'ї до хворих.

Спеціаліст може використовувати різні моделі допомоги сім'ї залежно від характеру причин, що зумовлюють проблему дитячо-батьківських стосунків.

Соціально-педагогічна діяльність щодо неблагополучної сім'ї здійснюється за напрямками [92]:

– *освітній* – допомога соціального педагога в навчанні й вихованні, запобігання сімейним проблемам, формування педагогічної культури батьків. Допомога у вихованні здійснюється шляхом створення спеціальних виховних ситуацій з метою зміцнення виховного потенціалу сім'ї;

– *психологічний* – соціально-психологічна підтримка й корекція, створення сприятливої психологічної атмосфери в сім'ї, особливо в період короткочасної кризи; психологічна підтримка сім'ї, що переживають стрес, соціальний педагог може забезпечити, якщо він має додаткову психологічну освіту, крім того, цю роботу можуть виконувати психологи (спільно з психіатром або із психотерапевтом). У такому випадку надання підтримки стає більш ефективним, оскільки соціальний педагог визначає проблему, аналізуючи міжособистісні стосунки в родині, становище дитини в сім'ї, її взаємовідносини з суспільством; психолог виявляє психологічні зміни у кожного члена сім'ї, які призводять до конфлікту; психіатр або психотерапевт проводить сеанс терапії.

Корекція міжособистісних стосунків здійснюється переважно тоді, коли для сім'ї характерна психічна наруга (заякування, приниження честі й гідності, порушення довіри) над дитиною, що призводить до порушень її нервово-психічного й фізичного стану.

Отож, *соціальний педагог покликаний виконувати такі функції стосовно неблагополучних сімей* [39]:

– *організаторську* (організація певної діяльності, вплив на зміст дозвілля, допомога в працевлаштуванні, професійній орієнтації і адаптації, координаторська діяльність підліткових і молодіжних об'єднань, організаторська робота у взаємозв'язку людини з медичними, освітніми, культурними, спортивними, правовими закладами, товариствами й благодійними організаціями);

– *попереджувально-профілактичну та соціально-терапевтичну* (соціальний педагог «запускає» в дію механізм попередження і подолання негативних впливів у соціально-правовому, юридичному і психологічному плані, організовує соціотерапевтичну допомогу, забезпечує захист прав у суспільстві, допомагає підліткам і молоді в період соціального та професійного визначення);

– *організаційно-комунікативну* (залучення добровільних помічників і населення мікрорайону до соціальної праці та відпочинку, ділових та особистісних контактів, зосередження інформації і налагодження взаємодії між різними соціальними інститутами в роботі з людиною);

– *охоронно-захисну* (використання арсеналу правових норм для захисту прав і інтересів об'єкта/клієнтів, сприяння застосуванню заходів державного примусу та реалізації юридичної відповідальності щодо осіб, що допускають прямі та опосередковані протиправні дії);

– *аналітико-діагностичну* (вивчає, реально оцінює особливості соціального мікросередовища, ступінь і спрямованість впливу середовища на особистість, соціальний статус дитини, підлітка, клієнта в різних сферах діяльності і спілкування, вивчає та аналізує соціальні фактори, їх спрямованість і вплив на особистість, визначає переваги особистості дитини, її «проблемне поле», індивідуально-особистісні риси, встановлює «соціальний діагноз», вивчає та реально оцінює особливості діяльності та навчання дитини, встановлює, причини відхилення в поведінці дітей, причини соціальних негараздів у сім'ї, сприяє виявленню обдарованих дітей, а також дітей з емоційними і інтелектуальними затримками в розвитку);

– *корекційну* (здійснює кореляцію всіх виховних впливів на дітей як з боку сім'ї, так і соціального середовища, зокрема й неформального, підсилює або фокусує позитивні впливи та нейтралізує або переключає негативні впливи, здійснює кореляцію самооцінки, за необхідності кореляцію статусу дитини в колективі, групі ровесників, допомагає позбутися звичок, що шкодять здоров'ю);

– *координаційно-організаторську* (організовує соціально значущу діяльність дітей і підлітків у відкритому мікросередовищі, впливає на організацію відпочинку, залучає до різноманітних видів виховної діяльності з урахуванням психолого-педагогічних вимог, організує колективну творчу діяльність дітей разом із дорослими, координує діяльність усіх суб'єктів соціального виховання, взаємодіє з органами соціального захисту й допомоги, є учасником спільної діяльності, не відокремлюючи себе від вихованців і залишаючись при цьому керівником);

– *соціально-педагогічної підтримки* (кваліфікована соціально-педагогічна допомога дитині в саморозвитку, самопізнанні, самооцінці, самоствердженні, самоорганізації, самореалізації, самореабілітації, встановлення довірливих взаємин

із дитиною (клієнтом), здійснення вербального та невербального впливу на емоції та самосвідомість дитини (дорослого), допомога в подоланні міжособистісних конфліктів, депресивного стану, сприяння змінам у становленні людини до життя, соціального середовища, самої себе, організації дитини (дорослому) ситуації успіху);

– *реабілітаційну* (створює систему заходів із соціально-педагогічної реабілітації та підтримки осіб (насамперед неповнолітніх), що повернулися з місць позбавлення волі, спец закладів, а також осіб, що з різних причин (хвороба, інвалідність, наркотики, сексуальна агресія, позбавлення волі, переживання стресу тощо) відчують соціально-економічні, професійні та інші труднощі в системі професійних, сімейних, інших взаємин, які зумовлюють різні форми соціальної дезадаптації).

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю може бути визнана ефективною, якщо вона сприяє підтримці, збереженню цілісності та позитивному розвитку сім'ї, захисту її прав у суспільстві й прав членів сім'ї в родині.

Отже, основний зміст соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю полягає у забезпеченні її різними видами соціального обслуговування, профілактичній та реабілітаційній роботі, соціальному супроводі окремих категорій сімей та соціальному інспектуванні неблагополучних сімей. Усе це реалізує в практичній діяльності соціальний педагог шляхом використання різноманітних методів і форм соціально-педагогічної роботи.

Контрольні запитання

1. Розкрити особливості сім'ї, що впливають на становлення дитини.
2. Поясніть вирішальну роль сім'ї в соціалізації дитини.
3. Розкрийте особливості сімейного виховання.
4. Охарактеризуйте чинники впливу сім'ї на соціалізацію дитини.
5. Розкрийте основні принципи сімейного виховання.
6. Проаналізуйте типи сімейного виховання.
7. Окресліть стилі сімейного виховання.

8. Проаналізуйте поняття «неблагополучна сім'я».
9. Здійснить класифікацію неблагополучних сімей.
10. Поясніть завдання соціально-педагогічної роботи з сім'єю.
11. Означте види допомоги, що надаються у процесі соціально-педагогічної діяльності.
12. Охарактеризуйте моделі соціально-педагогічної допомоги неблагополучній сім'ї.
13. Розкрийте завдання соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю.
14. Охарактеризуйте етапи соціально-педагогічного супроводу неблагополучної сім'ї.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Неблагополучні сім'ї як соціально-педагогічне явище.
2. Класифікація неблагополучних сімей.
3. Види соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями.
4. Соціально-педагогічний супровід неблагополучних сімей.

Реферати

1. Виховання в сім'ї як соціально-педагогічне явище.
2. Соціально-психологічні механізми соціалізації дитини в різних типах сімей.
3. Теоретично-методологічні аспекти типологізації проблемних сімей.
4. Соціально-педагогічні аспекти вирішення проблем в різних типах сімей.

Рекомендована література

1. Діти вулиці: хто вони і як їм допомогти / упоряд. О. Главник, Н. Комарова. Київ : Главник, 2006. 112 с.
2. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна та ін.; наук. ред. А. М. Богуш; за заг. ред. Н. В. Гавриш. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.
3. Життєві кризи особистості: наук.-метод. посібник: У 2 ч. / ред. рада: В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. Київ : ІЗМН, 1998. Ч. 1: Психологія життєвих криз особистості. 360 с.

4. Закон України «Про соціальні послуги» від 19.04.2011. URL: 08.02.2011: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-15>
5. Закон України «Про охорону дитинства» від 07.03.2002 №3109-III. *ВВР України*. 2001. № 30. ст.142-11.
6. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.06.2001 №2558-III. *ВВР України*. 2001. № 42. Ст. 213.
7. Запобігання насильству в сім'ї у діяльності фахівців соціальної сфери: навчально-методичний посібник / авт. кол.: Бондаровська В. М., Булах Л. В., Журавель Т. В. та ін. / за заг. ред. Бондаровська В. М., Бордіян Я. І., Журавель Т. В., Пилипас Ю. В. Київ : ТОВ Видавничий дім «КАЛИТА». 2014. 282 с.
8. Калмикова Л. В. Вплив різних типів неблагополучних сімей на поведінку і розвиток підлітків. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна»*. 2010. № 2. С. 94–98.
9. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах. (№1795 від 25.04.2008). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0471-08>
10. Постанова Про затвердження порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб). (№896 від 21.11.2013). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/896-2013>
11. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навч. посіб. Київ : ДЦССМ, 2003. 132 с.
12. Соціально-педагогічна робота з батьками, що виховують дітей з особливими потребами: навчально-методичний посібник / сост. Н. В. Заверико, Т. Г. Соловійова. Запоріжжя : ПП «Тандем», 2008. 53 с.
13. Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Соціально-педагогічні технології : навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів. Луганськ: Альма-матер, 2005. 552 с.
14. Шульга В. В. Соціальний педагог у загальноосвітньому навчальному закладі : методичні рекомендації. Київ : Ніка-Центр, 2004. 124 с.

Тести

1. Сім'я – це:

а) система відносин між подружжям, що встановлює їх права і обов'язки один щодо одного, дітей та рідних;

б) невелика соціальна група, до якої входять поєднані шлюбом чоловік і жінка, їхні діти (власні або усиновлені), кровні родичі, інші особи, пов'язані родинними зв'язками з подружжям;

в) союз жінки і чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів громадянського стану, який регулює саме правові стосунки між членами сім'ї.

2. До неблагополучних належать сім'ї:

а) асоціальні, конфліктні, неповні, сім'ї соціального ризику, сім'ї, де батьки – алкоголіки, наркомани, ведуть аморальний спосіб життя;

б) конфліктні, заможні, повні, опікунські сім'ї, студентські;

в) з високим рівнем внутрішньосімейної моральності, духовності; соціального ризику; зовні благополучні; заможні.

3. Соціально незахищені сім'ї, які потребують соціальної допомоги та підтримки, – це:

а) сім'ї, зовні благополучні;

б) сім'ї соціального ризику;

в) конфліктні сім'ї.

4. Гіпопротекція – це стиль виховання дітей, для якого характерна:

а) надмірна турбота;

б) бездоглядність;

в) контроль з боку батьків.

5. Дайте узагальнену назву інституціональних ресурсів, до яких належать загальноосвітні школи, школи-інтернати, вищі навчальні заклади, позанавчальні заклади:

1) державні органи соціальної роботи з населенням;

2) соціальні інститути виховання;

3) громадські організації.

5. Дайте узагальнену назву інституціональних ресурсів, до яких належать територіальні центри з роботи з населенням, соціальні служби молоді, притулки, реабілітаційні центри:

1) державні органи соціальної роботи з населенням;

2) соціальні інститути виховання;

3) громадські організації.

6. Серед найпоширеніших технологічних ресурсів соціально-педагогічної діяльності можна виокремити:

1) індивідуальне консультування, тренінги;

2) діагностичні техніки, психотерапевтичні методи;

3) організаційні форми, діагностичні техніки, психотерапевтичні методи, індивідуальне консультування, тренінги.

7. Дайте визначення стану дитини, що тимчасово або постійно перебуває поза сімейним середовищем унаслідок втрати батьків, а також дитини, яка не може з певних причин чи з власних інтересів залишатися у сімейному колі та потребує захисту і допомоги з боку держави:

- 1) сирота;
- 2) бездоглядна дитина;
- 3) безпритульна дитина.

8. Дайте визначення соціальному стану дітей, які не мають постійного місця проживання у зв'язку з втратою батьків, асоціальними формами поведінки дорослих у сім'ї, та дітей, яких вигнали з дому батьки:

- 1) безпритульні діти;
- 2) бездоглядні діти;
- 3) сироти.

9. Дайте визначення соціальному стану дітей, що зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства у закладах інтернатного типу та притулках:

- 1) діти-втікачі із виховних установ;
- 2) діти-втікачі із зовні благополучних сімей;
- 3) «діти вулиці».

10. Дайте визначення соціальному стану дітей, що за психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці, – діти, позбавлені систематичного батьківського піклування; аутсайтери шкільних колективів; діти з яскраво вираженими ознаками важковихованості, схильні до безцільного проведення часу:

- 1) діти-втікачі із виховних установ;
- 2) діти-втікачі із зовні благополучних сімей;
- 3) «діти вулиці».

Розділ 6

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗ ДІТЬМИ ТА МОЛОДДЮ ГРУПИ РИЗИКУ

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити причини виникнення дітей груп ризику;
- визначити дітей, які входять до груп ризику;
- пояснити поняття, прояви і ознаки педагогічної занедбаності дітей;
 - охарактеризувати поняття і ознаки важковиховуваних дітей;
 - проаналізувати моделі соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю групи ризику;
 - проаналізувати принципи роботи соціального педагога з дітьми групи ризику;
 - охарактеризувати соціально-педагогічні технології колекційної роботи з дітьми групи ризику.

6.1. Соціально-педагогічна характеристика дітей та молоді групи ризику

6.2. Особливості соціально-педагогічної діяльності з дітьми та молоддю групи ризику

Діти і молодь групи ризику є важливою соціально-педагогічною проблемою України. Причини виникнення та поширення цього явища багатоаспектні. Вони мають комплексний характер, обумовлені системою правових і соціально-політичних умов функціонування держави, станом суспільної моралі, положенням інституту сім'ї у суспільстві, життєдіяльності людини. Українські родини у сучасних суспільних умовах виявилися практично не підготовленими до повноцінного виховання дітей та підтримання родинних зв'язків.

6.1. Соціально-педагогічна характеристика дітей та молоді групи ризику

Поняття «ризик» означає можливість, більшу імовірність чого-небудь, як правило, негативного, небажаного, що може відбутися. Коли йдеться про дітей і молоді групи ризику, мається на увазі, що вони опинилися під впливом небажаних факторів, які можуть реалізуватися або ні. Фактично йдеться про два боки ризику. З одного боку, це ризик для суспільства, що створюють особи такої категорії. З іншого боку, ця категорія дітей і молоді постійно зазнають певного ризику: втрати життя, здоров'я, умов для повноцінного розвитку й т. д.

Ризик – ситуативна характеристика проблемної діяльності, що означає невизначеність її наслідків, за якої можливі альтернативні варіанти помилки або успіху. На основі поняття ризику виникає поняття групи ризику [3].

Групи ризику – це категорії людей, чий соціальний стан за тими або іншими ознаками не має стабільності, яким практично неможливо поодиноці здолати труднощі, що виникли в їхньому житті, спроможні в результаті призвести до втрати ними соціальної значущості, духовності, морального образу, біологічної загибелі [1].

Соціально-педагогічний ризик – врахування і врегулювання небажаних, соціально або педагогічно неприйнятних факторів і наслідків, що загрожують життю, здоров'ю та повноцінній соціалізації особистості.

У соціально-педагогічній діяльності людина розглядається як комплекс ресурсів, здібностей, можливостей, які використовуються для досягнення бажаної мети. Нормальний процес соціалізації є реакцією відповідно на гармонію або дисгармонію між внутрішніми ресурсами і властивостями індивіда, з одного боку, і зовнішніми ресурсами та особливостями життєвої ситуації, з іншого. На кожному етапі розвитку людина і її середовище виявляють протиріччя між новим та наявним рівнем соціальних якостей, так несвоечасна зміна норм і оцінок протидіє створенню відповідних умов і в результаті виникають різні проблеми на шляху самостійного вирішення життєво важливих завдань. Науковцями і практиками визначені основні проблеми в житті дитини і молоді [13, с. 23]:

– проблеми, пов'язані зі збереженням психічного здоров'я, фізичним, психічним, соціальним розвитком, життєвим і професійним самовизначенням;

– проблеми, зумовлені неблагополуччям родини і сім'ї, порушенням прав дитини та домашнім насиллям;

– проблеми, зумовлені неадекватною та девіантною поведінкою, дезадаптацією дітей і підлітків у соціальному середовищі;

– проблеми, що визначаються конфліктами та морально-психологічним кліматом у школі, соціальному середовищі.

Вирізняють такі загальні фактори ризику, що впливають на дітей і молодь [141]:

– *соціально-економічні* (багатодітні й неповні родини, неповнолітні батьки, безробітні родини, сім'ї, що ведуть аморальний спосіб життя; непристосованість до життя в суспільстві: втеча, бродяжництво, неробство, злодійство, шахрайство, бійки, убивства, спроби суїциду, агресивна поведінка, уживання спиртних напоїв, наркотиків тощо);

– *психологічні* (відчуження від соціального середовища, неприйняття себе, невротичні реакції, емоційна нестійкість, неуспіх у діяльності, соціальній адаптації, труднощі у спілкуванні, взаємодії з однолітками тощо);

– *педагогічні* (невідповідність змісту програм освітнього закладу й умов навчання дітей їх психофізичним особливостям, темпу психічного розвитку дітей і темпу навчання, перевага негативних оцінок, непевність у діяльності, відсутність інтересу до навчання, закритість для позитивного досвіду, невідповідність образу школяра тощо);

– *біологічні* (генетичні – порушення у розумовому розвитку, дефекти слуху та зору, тілесні вади, порушення нервової системи; психофізіологічні, що активізуються внаслідок специфічної дії на організм дитини особливих психофізіологічних навантажень, конфліктних ситуацій, порушень екологічного балансу у регіоні проживання дитини; фізіологічні – дефекти мовлення, зовнішня непривабливість, недоліки конституційної будови тіла тощо);

– *соціально-демографічні* (перехід до малодітної сім'ї, масове залучення жінок до виробництва, неповні сім'ї, відчуження дитини від сім'ї).

До вагомих факторів ризику входять і негативні умови сімейного життя, а саме [14]:

- зловживання батьками спиртними напоями, ведення ними аморального способу життя;
- конфліктні ситуації;
- сексуальне розбещення батьками власних дітей, торгівля ними; убивство одного з батьків на очах дітей;
- відбування одним із батьків строку тюремного ув'язнення;
- утриманські настрої членів сім'ї, споживацтво, турбота лише про матеріальне благополуччя сім'ї на шкоду духовному;
- лікування одного з батьків від алкоголізму, психічного захворювання;
- жорстоке поводження з дітьми (побиття зі спричиненням тяжких тілесних ушкоджень, голод тощо);
- залишення малолітніх дітей одних без їжі й води; відсутність даху над головою, блукання разом із батьками без засобів до існування й відсутність постійного місця проживання;
- сім'ї зі зниженим морально-освітнім рівнем батьків;
- зовні благополучні сім'ї з безвідповідальним ставленням дорослих до виховання дітей, зневажливим ставленням до духовного розвитку дитини, безконтрольністю, суперечливістю вимог.

Крім цього, потужним негативним чинником ризику виступають прорахунки та недоліки у навчально-виховному процесі загальноосвітніх закладів:

- недоліки в організації учнівського колективу, навчально-виховної роботи в позанавчальний час;
- незнання чи неврахування педагогами індивідуально-психологічних особливостей учнів;
- недостатність знання причин важковиховуваності, відтак – нераціональний вибір засобів виховного впливу;
- недостатня увага до розвитку духовності та моральності учнів; незнання умов сімейного виховання, недиференційованій підхід у роботі з батьками «важких» дітей;
- відсутність системності у роботі школи з такими дітьми та їх батьками;
- недостатнє залучення до роботи з учнями і батьками громадськості, трудових колективів;

– відсутність соціально-педагогічної підготовки педагогічних колективів загальноосвітніх закладів до роботи з важковиховуваними, одноманітність виховних впливів, їх негнучкість, формалізм.

У вивченні дітей і молоді груп ризику важливо встановити їх типологію [9].

1. *Важкі або важковиховувані.* Педагогічний словник тлумачить «важковиховуваність» як «свідомий або несвідомий супротив дитини цілеспрямованому педагогічному впливу, зумовлений найрізноманітнішими причинами. Це, зокрема, педагогічні прорахунки вихователів, батьків, дефекти психічного та соціального розвитку, особливості характеру, інші особистісні характеристики учнів, вихованців, що ускладнюють соціальну адаптацію, засвоєння навчальних предметів і соціальних ролей».

Важковиховуваних дітей можна класифікувати за: рівнем соціальної дезадаптації, ступенем соціально-педагогічної занедбаності та здатності до правильної вибіркової поведінки; ступенем сформованості ідейно-моральних психологічних якостей; віковими й індивідуальними особливостями важких підлітків, їх загальному рівню розвитку, ставленню до праці, обізнаністю з правами й обов'язками тощо; видами поведінки; стійкими відхиленнями від норми поведінки і навчальної діяльності; статусом в учнівському колективі та сім'ї; на основі різних категорій акцентуацій характеру; домінуючих негативних потреб і відповідних їм проявів поведінки; причин, що зумовлюють опір педагогічним впливам та ін.

Важковиховуваність характеризується трьома основними ознаками: наявністю в поведінці відхилень від суспільних норм, утрудненнями їх корекції внаслідок закритості таких дітей та підлітків до педагогічного впливу та необхідністю індивідуального та особистісно орієнтованого підходів при організації психолого-педагогічної допомоги.

Є такі типи важковиховуваності:

Педагогічно занедбані діти. Педагогічна занедбаність – це стійке відхилення від норми в поведінці, навчальній діяльності, що виявляється в нерозвинутості, неосвіченості та невихованості дитини, відставанні в розвитку, що зумовлено впливом сім'ї, школи, навколишнім середовищем.

Проявами педагогічної занедбаності виступають: закритість підлітка до допомоги інших людей щодо його розвитку; небажання дослухатися до порад інших; труднощі адаптації і соціалізації до нових соціальних умов. Риси та якості педагогічно занедбаного школяра обумовлюють його неадекватні реакції на соціально-педагогічні впливи через недостатній розвиток свідомості, волі, почуттів.

Розрізняють такі ознаки педагогічної занедбаності, що вказують на нездатність підлітка сприймати соціально-педагогічні впливи. До них належать: порушення в мотиваційній та сфері потреб, відсутність необхідних позитивних чи переважання негативних орієнтацій особистості; нездатність правильно здійснювати вибір засобів досягнення життєвих цілей; несформованість почуття обов'язку, відповідальності; нездатність правильно і самостійно прийняти відповідальне рішення через невпевненість у своїх силах чи надмірну самовпевненість; безвідповідальність, нездатність до обов'язкового виконання своїх рішень, доручень старших, колективу товаришів; невміння адекватно оцінити результати своєї поведінки, свій вчинок, некритичність, не сформованість соціально значущих критеріїв оцінки і самооцінки та необхідних навиків оцінювання; нездатність до закріплення в індивідуальному досвіді позитивних результатів і способів моральної діяльності, переважання шкідливих звичок.

Унаслідок типових позитивних і негативних моральних та психологічних властивостей виокремлюють такі *групи педагогічно занедбаних учнів:*

– діти з *пасивною життєвою позицією*, які конфліктують лише час від часу, мають середню успішність, можуть піддаватися негативним впливам, є завжди похмурими, безвільними, замкнутими;

– *вперті, егоїстичні* учні, в яких наявна повна розбіжність між словом і справою та які схильні швидше підтримувати проступок, ніж чинити опір. Навчаються погано, грубі, невиховані, виявляють неадекватну реакцію на зауваження. Схильні до лихослів'я, куріння, вживання алкогольних напоїв. Порушують дисципліну в ситуаціях відчуття підтримки або перебування під владою підлітків третьої групи;

– *брехливі, нахабні* учні, які систематично конфліктують з іншими, здійснюють антигромадські проступки, правопорушення, намагаються негативно вплинути на інших, вживають алкоголь, визнають лише авторитет фізичної сили. Стосовно батьків і учителів вони займають антагоністичну позицію. У них утворилось усталене негативне ставлення до життя суспільства взагалі, тому вони не визнають норм моралі.

2. *Конституціональний тип важковихованості* зумовлений неприйняттям педагогічних впливів внаслідок особливостей розвитку емоційно-вольової сфери. Це цілком здорові діти, у яких яскраво виражені риси певного характерологічного типу. При цьому природні реакції підліткового віку (емансипації, групування, які обумовлені сексуальним потягом) набувають патологічного характеру різного ступеня прояву. У більшості випадків ці відхилення бувають тимчасовими, тобто зумовленими органічними змінами підліткового віку або ситуацією, що стосується найбільш уразливих особистісних якостей.

3. *Ситуативний тип (уявна важковихованість)* обумовлений некомпетентними виховними діями батьків або вчителів, що призводить до опору педагогічним впливам з боку підлітка. Значна кількість конфліктів та різних форм відхилень від норм поведінки часто ініціюється дорослими. При цьому негативні вияви пов'язані не з дефектами розвитку особистості підлітка, а з незалежними від нього умовами. Налагодження взаємин із такими дітьми насамперед потребує від дорослих переосмислення своїх виховних підходів і методів впливу.

4. *Власне важковиховуваний тип* характеризується порушенням оцінних взаємин у всіх головних сферах життєдіяльності дитини – у ставленні до себе, до інших людей, до дійсності. Внаслідок цього між дорослим і підлітком зазвичай виникає бар'єр, що спричиняє деформацію цих відносин, викривлення позитивних соціальних явищ.

Для організації соціально-педагогічної роботи з *власне важковиховуваними їх можна поділити на такі профілактичні групи:*

а) *«вразливі»* – підлітки з високим рівнем тривожності та з різними рівнями дезадаптації, які є основними чинниками девіантної поведінки. Зазначені ознаки, зазвичай, поєднуються із заниженою самооцінкою, низьким рівнем мотивації

досягнень, ускладнюючи характер девіантних проявів. Установлено, що спільним для підлітків цієї групи є: надмірна особистісна тривожність; емоційна напруженість та швидка зміна настрою; ізолюваність у групі однолітків; похмурість; постійне очікування негативних оцінок; емоційна вразливість, нервозність; апатія, в'ялість, безініціативність.

Однак у них непогано розвинені комунікативні здібності, девіантна поведінка простежується, переважно, в психотравмуючих ситуаціях, на що слід звертати особливу увагу при організації профілактичної роботи; спрямованість переважно нестійка; домінує порушення культурних норм, рідше – соціальних; характерні недоліки поведінки – початкова стадія розвитку соціальних відхилень.

б) «*конфліктні*» – важковиховувані підлітки з низьким рівнем комунікативних здібностей, високим рівнем конфліктності. Ці ознаки можуть супроводжуватися високою тривожністю, імпульсивністю, низьким рівнем мотивації досягнень та неадекватною самооцінкою, різними рівнями неадаптованості.

Такі підлітки: мають труднощі у встановленні контактів з однолітками, не прагнуть до спілкування; вважають за краще проводити час наодинці; не обстоюють свою думку; важко переживають образи; хворобливо реагують на критику; часто шкодують про свої помилки, однак не визнають цього; проявляють негативізм. Спрямованість має переважно конфліктний характер. Домінує порушення соціальних норм у поведінці, а саме: особистісні недоліки як наслідок типових помилок у поведінці.

Досвід показує, що ключем до перевиховання цих підлітків може бути опора на такі якості, як енергійність, наполегливість у досягненні обраної мети, прагнення до престижу, першості в поєднанні з напівсвідомим почуттям власної соціальної непотрібності. Чітко виражений характер суспільної значимості виконуваних такими підлітками справ, організація їх діяльності в невеликих групах (2–3 особи), де їм час від часу доручається керівництво роботою товаришів, сприяють дієвому їх залученню до роботи колективу;

в) «*самовпевнені*» – підлітки, для яких характерна неадекватна, переважно завищена самооцінка та висока схильність

до ризику. Вони можуть зумовлювати девіантну поведінку, поєднуючись з високою імпульсивністю та конфліктністю. Однак у таких підлітків проявляються різні рівні адаптованості, достатньо розвинена комунікативність та мотивація досягнень. Характерними ознаками їх поведінки є: комунікабельність, хоча й існують проблеми у взаєминах як з дорослими, так і однокласниками; ревнивість; широке коло спілкування з метою пошуку друга; надмірна вимогливість до інших поряд із безконтрольністю власних дій; схильність до образ; прагнення до лідерства; часто необдумані дії; некерованість поведінки. Для підлітків цієї профілактичної групи характерна спрямованість на себе, порушення соціальних норм у поведінці та спрямованість різкого негативного характеру у поєднанні з порушенням правових норм, зокрема, делінквентною поведінкою.

Поділ на групи, типи важковиховуваності має дещо умовний характер. У «чистому» вигляді вони трапляються рідко. Порушення норм поведінки та неприйняття виховних впливів мають внутрішній механізм, мету, мотив, які обумовлені психологічними, віковими, статевими особливостями особистості, соціальним досвідом, загальним розвитком.

5. *Діти і молодь з девіантною поведінкою* [59, 63, 134]. На сучасному етапі девіантну поведінку розглядають як систему вчинків, що не відповідає прийнятним у суспільстві нормам і проявляється у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесів самоактуалізації та ухиленні від морального та етичного контролю особистості над власною поведінкою.

Залежно від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства девіантна поведінка поділяється на такі види:

– *деліквентний вид девіантної поведінки* – сукупність протиправних учинків і злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам;

– *адиктивний вид девіантної поведінки* – поведінка, що зумовлюється залежністю від різних хибних пристрастей: тютюнопаління, алкоголізм та ін.;

– *патохарактерологічний вид девіантної поведінки* – поведінка, що зумовлюється патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання;

– *психопатологічний вид девіантної поведінки* – ґрунтується на психопатологічних симптомах і синдромах – це прояви тих чи інших психічних порушень та захворювань;

– *вид поведінки, що ґрунтується на суперцінностях* – це виявлення обдарованості, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, які сягає за межі звичайного, нормального сприйняття.

У підлітка з девіантною поведінкою констатують наявність таких соціально-психологічних особливостей: неприйняття педагогічних дій; невміння долати труднощі; ігнорування перешкод, наднапруженість; апатична підлеглість групі з асоціальними установками; понижена самокритичність, подвійний локус контролю, синдром тривожного очікування, невпевненості в собі, породжений систематичними навчальними неуспіхами; негативні установки до навчальної діяльності, фізичної праці, до себе й інших; слабкість самоконтролю, схильність неадекватно реагувати на фрустраційні обставини; крайній ступінь егоцентрованості; агресивність тощо.

Головним критерієм девіацій вважають порушення норм, прийнятих у суспільстві. Зрозуміло, що кожне суспільство має власну систему норм і цінностей, які містять вимоги до поведінки та обов'язків членів цього суспільства. Аналізуючи поняття норми, можна сказати, що це приписи чи заборони; ідеали, що відповідають вимогам соціального середовища, в якому живе людина; діапазон варіативності поведінки. Деякі норми прописані в законах та правилах, інші – існують у вигляді традицій, вирувань чи сімейних, професійних, суспільних регламентацій.

Говорячи про дітей та підлітків, відхилення від норми умовно можна поділити на чотири групи: фізичні (пов'язані зі здоров'ям дитини, що виявляються медичними показниками); психічні (пов'язані із розумовим розвитком дитини, її психічними недоліками – затримкою психічного розвитку, розумовою відсталістю, олігофренією тощо); педагогічні (характеризуються відставанням від навчально-виховних стандартів, як-от діти, що не отримали загальної середньої освіти); соціальні (пов'язані з поняттям соціальної норми – універсальної чи часткової; наприклад, діти-сироти, важковиховувані тощо).

Щодо динамічних характеристик, то девіантна поведінка може бути стійкою чи нестійкою, мати різну спрямованість та соціальну значущість. Тож, девіації різняться: за тривалістю (тимчасова, постійна, стійка, нестійка); за рівнем організації (стихийна, спланована, структурована, неструктурована); за спрямованістю на себе та інших (егоїстична, альтруїстична, експансивна, неекспансивна); за рівнем усвідомлення (усвідомлена, неусвідомлена); за кількістю осіб (індивідуальна, групова).

6. *Безпритульні і бездоглядні діти* як представники групи ризику [22, 73]. Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства», *безпритульні – це діти*, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ї або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання. За Законом України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», *безпритульність* – стан людини, пов'язаний з неможливістю фактично проживати/перебувати у жилому приміщенні, на яке вона має право; безпритульні діти – діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання.

Термін «бездоглядні діти» не має чіткого визначення в національному законодавстві, найчастіше він використовується як синонім поняття «безпритульні діти». Не слід поєднувати ці поняття, оскільки безпритульність має майновий характер, а бездоглядність – соціальний.

Вважаємо, можна запропонувати таке визначення поняття: *бездоглядні діти* – це діти, які не забезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальний добробут сім'ї, належне виховання, догляд і дбайливе ставлення до дитини, здорова матеріальна атмосфера тощо).

Отже, *дитяча бездоглядність* – це послаблення чи відсутність нагляду за поведінкою, розвитком, самопочуттям дитини з боку батьків чи осіб, що їх замінюють.

Діти, які своєчасно не отримують відповідного соціального захисту, стають «дітьми вулиці». В Україні не існує вичерпного визначення цієї категорії дітей, але, за визначенням ЮНІСЕФ, «діти вулиці» – це неповнолітні, для яких вулиця

стала постійним місцем перебування. Отож, до «дітей вулиці» можна віднести: за визначенням Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй, до «*дітей вулиці*» належать [22]:

– діти, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках) або не мають узагалі постійного житла і щоразу ночують у новому місці; їхніми першочерговими потребами є фізіологічне виживання і пошук житла (безпритульні діти);

– діти, які підтримують контакт з сім'єю, але через перенаселення житла, експлуатацію та різні види насилля (сексуальне, психічне) проводять більшу частину дня, а іноді й ночі на вулиці (бездоглядні);

– діти – вихованці будинків інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці (діти, які перебувають під опікою держави).

До «дітей-вулиці» в Україні входять такі групи неповнолітніх [87]:

– діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї; діти, котрих вигнали з дому батьки;

– діти, які мають визначене місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці більшу частину дня, а іноді й ночі, в результаті неспроможності батьків або опікунів (родичів, бабусь, дідусів) матеріально забезпечувати їх; наявності психічних захворювань у батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;

– діти, позбавлені систематичної батьківської турботи;

– діти-втікачі з навчально-виховних закладів, діти, яких не влаштовують умови й виховання у цих закладах, які зазнали психологічного, фізичного або сексуального насилля у закладах інтернатного типу або притулках;

– діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці;

– діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, схильні до безцільного проведення часу.

Вчені відзначають, що у значної частини дітей, які виховуються в умовах відсутності або обмеження батьківської опіки, розвиваються специфічні типи поведінки:

– «*пригнічений тип*» – характеризується пасивністю, апатичністю, зовні це нагадує психічне захворювання;

– «гіперактивний тип» – характеризується легкістю входження в контакт, чіткими тенденціями демонстративної поведінки з яскраво вираженим інтересом до середовища; таку поведінку діти сприймають як гру;

– «добре пристосовані діти» – компенсаторна поведінка, що розвивається у відповідь на нереалізованість соціальних потреб. Для таких дітей характерна неможливість насичення їжею, сексуальними зв'язками, часті й аутичні тенденції.

Дослідження підтверджують, що безпритульним і бездоглядним дітям потрібні спеціальні умови виховання, їм показано перебування у великому дитячому колективі, для них найкраще особистісно-орієнтоване спілкування.

Отже, можна стверджувати, що «чисті» типи дітей і груп молоді груп ризику трапляються вкрай рідко, склад кожного з них рухливий, такий поділ дає змогу сформувати уявлення про ступінь розвитку негативних якостей, особливості соціального середовища, прогнозувати умови, за яких можливо вчинення правопорушення тим чи іншим індивідом. Діти і молоді групи ризику – це результат педагогічної занедбаності такого рівня, за якого подальший соціальний розвиток неповнолітнього відбувається так, що створюються внутрішні передумови для деформованого сприйняття соціальних норм, потреби зберігати їх в своєму духовному світі всупереч соціально-педагогічним впливам.

6.2. Особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю групи ризику

Практика соціально-педагогічної діяльності дозволяє виокремити такі *моделі соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю групи ризику*, які опинилися у важкій життєвій ситуації [112]:

– *патерналістська* модель взаємин, згідно з якою соціальний педагог сприяє позитивному розвитку людини (клієнта) так само, як батько сприяє розвитку дитини. Маючи професійні знання та навички, він задовольняє їх потреби, приймаючи рішення в системі можливої допомоги, а людину – пасивно й дисципліновано виконувати всі розпорядження соціального педагога. Авторитарні (патерналістичні) дії можуть

бути виправдані, якщо вони дійсно сприяють благові людини і коли вона не має достатньо знань, щоб мати власне судження. Проте, сьогодні влада професіонала обмежується бажанням людини контролювати ситуацію. Активність обумовлена як високим рівнем інформованості сучасної людини, так і особливостями соціально-педагогічної діяльності;

– *контактна* модель передбачає рівноправні стосунки між соціальним педагогом і людиною у процесі вирішення питань морального характеру. Необхідною передумовою співпраці, є моральна домовленість, тобто «моральний контакт» стосовно прав та обов'язків між обома сторонами. З контактним підходом пов'язаний принцип поінформованої згоди, згідно з яким людини (клієнт) має право сам визначати ступінь ризику, на яку він іде для покращення свого становища. Ця модель фіксує мінімальні етичні вимоги до стосунків професіонала і клієнта: вона уточнює поле діяльності фахівця, акцентує на тому, що не можна робити, щоб не зашкодити клієнтові, але не уточнює питання подальшої діяльності спеціаліста;

– *інструментальна* модель, у межах якої соціальний педагог займає нейтральну, позаетичну позицію, в якій його послуги продаються і купуються, як будь-який інший товар. Він не відмовляє у педагогічній діяльності, жодній вимозі клієнта, якщо вона не суперечить законіві. Зважаючи на те, що перевага економічних інтересів над професійними дуже часто виявляється у прихованих формах, цю модель необхідно враховувати у соціально-педагогічній діяльності;

– *персоналістична* модель передбачає такі ситуації, за яких ідеальні стосунки між соціальним педагогом і клієнтом вимагають більшого, ніж формальне виконання контракту. Кожен клієнт хоче мати справу з професіоналом, котрий володіє моральними чеснотами, а професіонали надають перевагу добросовісним клієнтам. Згідно із сучасними етичними теоріями, чесноти – це не лише здатність діяти певним чином (справедливо, чесно, розсудливо, помірковано), а й здатність до відповідних етичних почуттів (наприклад, справедлива і мужня людина схильна обурюватися, стикаючись із несправедливістю). Сучасна практика вимагає від професіонала практичної мудрості, мужності, справедливості, поміркованості, чесності, співчутливості, професійної компетентності.

У процесі реалізації моделей соціально-педагогічної діяльності важливо враховувати моральні цінності та гуманістичні підходи, які визнанні та поширені як у вітчизняній, так і зарубіжній соціально-педагогічній науці та практиці. Тому *загальні риси соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю групи ризику можна відобразити так:*

1) створення атмосфери довіри, взаємовідповідальності у взаєминах соціальний педагог – дитина;

2) залучення до процесу реабілітації дитини всіх суб'єктів державної системи соціальної підтримки й захисту дитинства (органи соціального захисту населення, освіти, охорони громадського порядку, охорони здоров'я);

3) тісна взаємодія з родиною дитини;

4) постійний зв'язок із консультантом, соціальним педагогом.

Загальними вимогами у плануванні соціально-педагогічних заходів з дітьми і молоддю групи ризику є такі [134]:

– *обґрунтованість* – включення заходів, що ґрунтуються на об'єктивно оціненій інформації;

– *повнота* – охоплення соціально-педагогічними заходами всіх сфер життєдіяльності цих осіб з урахуванням їх особистості;

– *конкретність* – визначення заходів на підставі характеристики особи групи ризику, застосування індивідуальних форм і методів профілактичної і виховної роботи з точним зазначенням строків виконання певних дій та їх виконавців;

– *своєчасність* – визначення і застосування саме тих соціально-педагогічних заходів впливу (у взаємодії з іншими суб'єктами впливу, які проводять профілактичну і виховну роботу), що є ефективними в конкретний період;

– *реальність* – тобто включення до плану заходів, що мають бути обов'язково виконані. Це означає, що соціально-педагогічні заходи повинні плануватись з урахуванням наявних можливостей їх реалізації з боку соціальних суб'єктів, залучених до цієї роботи.

У плануванні будь-якого соціально-педагогічного заходу слід враховувати такі моменти: на який цільовий контингент захід спрямований; вікові, статеві та соціально-психологічні особливості його застосування; дані про ефективність заходу;

наявність детальних психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо застосування; можливість модифікації заходу залежно від особливостей певного цільового контингенту.

Особливим видом соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на соціально-педагогічну допомогу дітям, є соціально-педагогічна підтримка дитинства [13].

Соціально-педагогічна підтримка – допомога, що надається дітям і молоді групи ризику, полягає в тому, що професійно підготовлені спеціалісти виявляють, визначають і розв'язують їх проблеми, яка опинилася в ситуації, коли порушуються її базові права.

Зазначимо, що права дітей, закріплені Конвенцією ООН та іншими законодавчими актами, можуть порушуватися й у спеціальних закладах для дітей, які перебувають у важкій життєвій ситуації. Під час перевірки інтернатних закладів виявляються деякі факти порушення прав дітей, які залишилися без піклування батьків. Практично повсюдно порушуються встановлені законом правила направлення дітей у притулки; часткове фінансування таких закладів призводить до того, що діти в них позбавлені найнеобхіднішого; виявляються випадки жорстокого поводження й експлуатації дітей тощо. У таких випадках діти також потребують соціально-педагогічної допомоги, спрямованої на захист їх прав, тобто соціально-педагогічної підтримки.

Організуючи соціально-педагогічну підтримку дітей та молоді групи ризику, соціальний педагог повинен враховувати фактори, що ускладнюють процес соціалізації цих дітей.

До таких найперше варто віднести фактори, які спричиняють поводження, що відхиляється від норми, агресію та жорстокість дітей. При виявленні школяра, який практикує насильницькі дії стосовно інших дітей, соціальному педагогові треба, насамперед, ретельно перевірити отримані факти. Необхідно визначити причини такого вчинку, чим він був зумовлений, як поводитися агресор і жертва, чому дії школяра-агресора були спрямовані саме на цю дитину.

Як приклад наводимо методичний сценарій дій соціального педагога після надходження сигналу про насильницькі форми поводження з боку учня або групи учнів [134]:

1) переговорити окремо з кожною дитиною, що стала їх жертвою, і запропонувати письмово описати все, що трапилось;

2) поспілкуватися окремо з кожним членом групи правопорушників і одержати від них письмовий виклад інциденту;

3) пояснити членам девіантної групи, що вони порушили правила поведінки і вказати міру відповідальності за вчинене;

4) зібрати всю групу й запропонувати кожному її члену розповісти перед іншими, про що говорили з ним в індивідуальній бесіді;

5) підготувати членів групи до зустрічі з іншими дітьми («Що ви збираєтеся сказати своїм товаришам, коли вийдете звідси?»);

6) під час обговорення на шкільних зборах цього інциденту ще раз нагадати школярам, що всі вони несуть певну відповідальність, якщо стають свідками антигромадських дій у школі: тут не може бути сторонніх спостерігачів;

7) поговорити з батьками дітей, що виявляли ознаки девіантної поведінки, показати їм письмові пояснення дітей;

8) вести щоденник із записом усіх інцидентів, з письмовими поясненнями дітей і вжитих заходів;

9) за допомогою шкільного психолога навчити дітей, які найчастіше потрапляють у становище жертви, методам психологічного захисту;

10) вимагати від дітей-кривдників письмових вибачень перед потерпілими;

11) якщо кривдник заявив, що це був жарт, довести учням під час обговорення такого випадку, що це не відповідає реальності;

12) якщо дії кривдника прикривалися ігровою формою, з'ясувати, хто ще з дітей брав участь у такій «грі»;

13) якщо діти затіяли бійку, зробити все необхідне для її аудіовідеофіксації;

14) якщо в школі з'явилася девіантна група підлітків не серед учнів цієї школи, необхідно їхні дії зафіксувати відповідними засобами.

Практика соціально-педагогічної діяльності свідчить, що її успішна реалізація неможлива без тісного співробітництва відомств, що реалізують певні її аспекти (поліція, інспекція у справах неповнолітніх, органи опіки й піклування, охорони здоров'я, освіти тощо).

Свою специфіку має соціально-педагогічна робота з вихованцями закладів *соціальної та психолого-педагогічної підтримки дитинства* (притулки, інтернати), тому що серед них спостерігається найбільша кількість дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

Методика роботи соціального педагога в цьому випадку має формуватися з урахуванням таких факторів, як [73, 79]:

- особливий соціальний статус дитини – «вона нічия, у неї нікого немає, нею ніхто не цікавиться і вона нікому не потрібна»;

- визначеність соціально-педагогічної діяльності офіційно прийнятими нормативами, які не можна змінити;

- наявність у більшості вихованців відхилень у стані здоров'я й психічного розвитку, що, як правило, виникають через соціально-педагогічну занедбаність (найчастіше виявляється затримка у психічному розвитку);

- дефіцит індивідуального спілкування з близькими дорослими;

- обмеження соціальної активності;

- недостатнє включення в різні види корисної практичної діяльності;

- наявність обмежень у сфері реалізації засвоєних соціальних норм і соціального досвіду;

- надмірний досвід у деяких питаннях, який не відповідає віку дітей і підлітків, відтак є неадекватно застосовуваним;

- примусовий характер спілкування з однолітками за відсутності відповідних навичок, необхідність адаптуватися до їх великої кількості, що призводить до емоційного напруження, стану тривоги, агресії;

- чітка регламентація життєдіяльності, обмеження особистого вибору, самостійності й ініціативи, неможливість проявляти саморегуляцію й внутрішній самоконтроль;

- недостатній вибір зразків для наслідування, засвоєння соціального поведіння, що призводить до ускладнень у засвоєнні й відтворенні досвіду;

- обмеженість контактів дітей, їх ізольованість, відчуженість від реального життя, що формують утриманство й страх перед зовнішнім світом;

– вироблення особливих норм поведінки щодо «своїх» і «чужих», поява особливого почуття «ми».

Ці явища, що визначають особливості соціалізації вихованців закладів соціальної і психолого-педагогічної підтримки, яскраво характеризують випускників цих закладів. *За даними досліджень психологів, педагогів і соціальних працівників, їм властиві такі риси:*

– утриманство, нерозуміння матеріального боку життя, питань власності;

– труднощі в спілкуванні, відсутність вибірковості у спілкуванні;

– інфантилізм, уповільнене самовизначення, неприйняття себе як особистості, нездатність до свідомого вибору своєї долі;

– переважаність негативним досвідом, негативними цінностями й зразками поведінки;

– непевність у собі, своєму майбутньому, агресія щодо зовнішнього середовища, особливо в тих випадках, коли держава не виконує своїх зобов'язань.

Робота з дітьми в закладах соціальної й психолого-педагогічної підтримки має ґрунтуватися на *теорії соціальної компетенції*. Основна ідея цієї теорії полягає в тому, що не буває поганих дітей. Усі діти мають у собі як позитивні, так і негативні риси, гарне, і погане. Завдання будь-якої дорослої людини, яка працює з дітьми, – знайти в дитині позитивне й, спираючись на це, допомогти вихованцеві побачити можливості для зміни на краще. Виховання в обстановці схвалюваної й несхвалюваної дорослими поведінки дітей і підлітків утруднює їх нормальний розвиток, тому що їм увесь час доводиться вибирати між тим, що добре й що погано.

У дітей групи ризику, які потрапляють у притулки, кризові центри, дитячі будинки та інші заклади, великою мірою порушено рівновагу між «гарними» й «поганими», схвалюваними й несхвалюваними сторонами особистості та її поведінки. Завдання соціальних педагогів полягає в підтримці прийнятної поведінки, позитивних рис характеру й подоланні неприйнятних форм поведінки, у результаті чого відбувається розвиток позитивних якостей особистості.

Важливо знати, що дитина вміє добре робити, що їй вдається, які її сильні сторони, що викликає в неї труднощі, у чому вона відстає. Для цього мети соціальні педагоги проводять діагностику розвитку дитини й визначають ті навички, яких їй необхідно навчити, щоб вона краще могла жити й спілкуватися у суспільстві.

До особливостей соціально-педагогічної роботи з дітьми, які перебувають під опікою держави, необхідно зараховувати такі елементи поведінки і свідомості:

- сформована недовіра до дорослих, особливо до тих, що працюють у навчально-виховних закладах;
- ймовірність ситуації, коли при усиновленні від них неодноразово відмовлялись;
- почуття розпачу й безнадійності, що зумовлено станом дитини і перспектив;
- несформованість Я-концепції власної особистості.

Наші дитячі будинки, школи-інтернати не готують своїх вихованців до самостійного життя. Одна з причин такого становища полягає в тому, що у виховній системі цих закладів головний напрям стосунків між вихованцями й дорослими – це вплив. Адміністрація впливає на педагогів і вихователів, а вони – на дітей. У такій системі відсутня взаємодія, а діти копіюють цю модель, і в контактах між ними теж немає взаємодії. Спілкування в цих закладах реалізується по вертикалі: одні наказують, вимагають, критикують, карають, інші підкоряються, пручаються тощо. Авторитарна система, як і раніше, домінує в закладах для дітей-сиріт і не передбачає проявів ініціативи ні в педагога, ні в дитини.

Для успішного розв'язання цих проблем потрібно створити нові форми облаштування дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків; створити інститут прийомної родини; влаштувати дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у родини на вихідні, на канікули, в свята, розвинути альтернативні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у родини, а не в державні заклади.

Загалом соціальний педагог при визначенні методики своєї діяльності з дітьми групи ризику повинен орієнтуватися на [134]:

- переведення соціальної ситуації в педагогічну;
- виховання морально-правової позиції;
- формування адекватної самооцінки у дитини, вироблення здатності як критично, так і позитивно ставитися до себе;
- розвиток емоційної сфери особистості: формування волі, вміння управляти собою, адекватно реагувати на педагогічні впливи;
- створення ситуації успіху в основному виді діяльності, включення в соціально корисні види діяльності;
- організація педагогічного впливу на індивідуально-групові думки інших (родина, однолітки, педагоги, інші дорослі);
- попередження невротичних розладів і патологічних потягів (акцентуації характеру, неврози, суїцид, kleptomaniya, драгоманія та ін.);
- організація сприятливого соціально-психологічного клімату;
- ліквідація прогалин у знаннях, соціальній комунікації тощо.

Ефективній взаємодії з важковиховуваними дітьми сприяють [9]:

- знання та урахування факторів соціалізації особистості дитини, причин відхилень в її поведінці;
- урахування індивідуально-психологічних, вікових, статевих особливостей дитини, соціальної ситуації її розвитку;
- урахування особливостей становища, соціального статусу вихованця в колективі однолітків, родині, середовищі неформального спілкування, у соціумі;
- повага до особистості вихованця, установлення довірливих стосунків із ним, розуміння його душевного стану;
- опора на позитивне в дитині, віра в її можливості, зацікавленість у долі вихованця;
- включення у творчу суспільно корисну діяльність;
- розроблення однакових вимог, дій, стосовно вихованця з боку школи, родини, інших виховних інститутів, суб'єктів соціального виховання;
- захист дитини від несприятливих умов і впливів.

Комплексність проблем, які треба вирішити в процесі корекційної соціально-педагогічної роботи з дітьми групи

ризик, вимагає участі в цій діяльності різних фахівців. Однак провідна роль належить соціальному педагогові, і, насамперед, соціальному педагогові загальноосвітнього закладу. Це обумовлено тим, що в поле зору загальноосвітніх установ потрапляють практично всі діти, оскільки вони зобов'язані відвідувати школу. Навіть якщо дитина не навчається в школі, вона має можливість й повноваження виявляти таких дітей, що проживають у районі, який він обслуговує. Тому тільки школа може забезпечити найбільш повне виявлення дітей, що опинилися в соціально небезпечній ситуації.

Зміст тієї або іншої соціально-педагогічної технології корекційної (індивідуальної або групової) роботи визначається конкретною проблемою дитини. Утім, є проблеми, які найбільш характерні для дітей групи ризику.

Одна з них вживання неповнолітніми алкоголю й наркотиків. Очевидно, що вирішення цієї проблеми, котра вже набула масштабів соціальної хвороби, вимагає участі не тільки багатьох фахівців соціальної сфери, але й державних структур, засобів масової інформації, громадськості. Важлива роль у проведенні корекційної роботи із проблемними дітьми належить соціальному педагогові загальноосвітньої установи. Цей фахівець може забезпечити:

- профілактику небезпечних для здоров'я дітей залежностей (алкогольної, наркотичної, токсичної);
- надання індивідуальної конфіденційної допомоги й супроводу дітям, що вже мають проблеми з залежностями.

Соціально-педагогічна технологія індивідуально-групової профілактичної роботи з дітьми і молоддю, які схильні до залежностей, містить *такі напрямки діяльності* [106]:

1. *Формування й дослідження банку даних.* Соціальний педагог, на основі банку даних дітей і молоді групи ризику, формує окремий – закритий для стороннього доступу – банк даних дітей, схильних до залежностей, що доповнюється відомостями, отриманими соціальним педагогом з різноманітних джерел.

2. *Розробка «портрета» залежностей дітей і молоді групи ризику в освітній установі.* Її мета – конкретизація загальних тенденцій розвитку залежностей серед них у цій установі.

Здійснюючи розробку «портрета» залежностей, соціальний педагог реалізує діагностичні технології й різноманітні методи дослідження соціальних ситуацій для визначення:

- типів речовин, уживаних учнями (алкоголь, наркотики, токсичні речовини, медичні препарати);
- досвіду вживання речовин;
- джерел прилучення до речовин;
- місць поширення речовин;
- місць та обставин можливого виникнення залежностей;
- ставлення неповнолітніх до вживання речовин, до тих, що їх вживають, до розповсюдження, до можливої допомоги.

3. Дослідження джерел інформації про дітей і молоді груп ризику, схильних до залежностей, в освітніх установах. Ця функція – важливий напрям роботи соціального педагога, пов'язаний з необхідністю ретельної, постійної експертизи як самої інформації про осіб, які вживають речовини, що спричиняють залежність, їхні проблеми, шляхи поширення речовин, так і каналів, якими ця інформація може надходити. Соціальний педагог, дотримуючись педагогічної етики, професійної конфіденційності й таємниці, повинен організувати інтенсивний обмін, збір інформації про дітей і молодь, схильних до вживання, що спробували наркотичні речовини, що вже вживають. Джерелами інформації можуть бути: учителі, класний керівник, психолог, батьки.

4. Розробка схем організації контактів із дітьми й батьками.

Організація позитивних стійких контактів соціального педагога з потенційними клієнтами – неповнолітніми та їхніми батьками – полягає:

- у встановленні довірливо-поважного тону відносин з неповнолітніми в умовах установи, адекватного ставлення до їхніх проблем і можливих труднощів;
- у доведенні до потенційного клієнта – дитини та його батьків небезпеки можливих небезпечних залежностей, ролі позитивних можливостей дитини, професійної допомоги соціального педагога в їх подоланні;
- у налагодженні зворотного зв'язку з неповнолітніми та їх найближчим середовищем (педагогами, батьками тощо) шляхом різноманітних опитувань, анкет, інтерв'ю, нерегламентованого спілкування з неповнолітніми.

В умовах контакту найбільш повно проявляються всі особистісні властивості суб'єктів взаємодії, його встановлення приносить їм інтелектуальне й емоційне задоволення.

Основними принципами організації контакту повинні виступати: емоційне й інтелектуальне співпереживання; зацікавленість; сприяння; довіра.

5. *Консультування.* Консультування є в діяльності соціального педагога інструментом організації контактів з потенційним клієнтом та способом надання допомоги й соціально-педагогічної підтримки дитини, що переживає певні проблеми з алкоголем, наркотиками, іншими речовинами, всім неповнолітніми, що звертаються з різноманітними питаннями.

6. *Розробка програм профілактичної роботи.* Це напрям діяльності здійснюється на основі можливостей ефективної взаємодії соціального педагога й потенційного клієнта, що реально формуються на попередніх етапах роботи. Програми індивідуальної профілактичної роботи з неповнолітніми, що мають проблеми із залежностями, можуть розроблятися й реалізовуватися соціальним педагогом тільки під контролем наукового консультанта – професійного фахівця з питань залежностей (лікаря-нарколога, психолога, що спеціалізується в цій галузі, та ін.).

Здійснюючи індивідуальну профілактичну роботу, соціальний педагог має [59]:

- звернути увагу на позитивні сторони особистості дитини, з огляду на які, він починає вирішення проблем;
- допомогти дитині в усвідомленні відповідальності за вибір стратегії поведінки;
- сприяти у визначенні кроків щодо подолання із проблемної ситуації;
- сприяти усвідомленню необхідності звертання до фахівців, що здатні надати дієву (вагому) допомогу (до лікарів – наркологів (токсикологів), фахівців центрів соціальної, психологічної, медичної допомоги);
- сприяння формуванню стійкого позитивного ставлення дитини до власного здоров'я й негативного ставлення до можливостей уживання речовин, що викликають залежність.

Особливості соціально-педагогічної профілактики проявляються в тому, що, з одного боку, вона спрямована на

випереджальне формування позитивних життєвих установок, цінностей, досвіду дитини; з іншого боку, об'єктом її уваги виступають діти, що одержали негативний життєвий досвід і опинилися в соціально небезпечній ситуації. Очевидно, що педагогічна взаємодія в рамках соціально-педагогічної профілактики повинна ґрунтуватися на постулатах гуманної педагогіки, а педагог має виступати свідомим носієм і організатором гуманної педагогіки в щоденній педагогічній взаємодії з дитиною.

При цьому принципово важливо, щоб *реалізовувалися базові принципи соціальної педагогіки*, як-от [59]:

- прийняття дитини як мети й цінності педагогічного процесу;

- адекватне врахування її психологічних, фізіологічних, статевих та вікових особливостей. Це означає, що для забезпечення ефективної реалізації технології індивідуально-групової колекційної (профілактичної) роботи соціальний педагог повинен бути:

- наділений чіткими повноваженнями в організації корекційної (профілактичної) роботи й допомоги дітям, що перебувають у соціально небезпечній ситуації;

- забезпечений можливостями співробітництва й взаємодії з організаціями й фахівцями, здатними вплинути на рішення проблем неповнолітнього;

- включений у цілісну регіональну систему контролю й аналізу результатів корекційної (профілактичної) роботи структур керування, установ, організацій;

- забезпечений науково-методичним і технологічним інструментарієм колекційної (профілактичної) роботи.

Крім того, він повинен володіти *такими особистісними й професійними характеристиками*:

- стабільний авторитет і довіра в середовищі учнів;
- уміння встановлювати й підтримувати позитивні контакти й відносини

- з дітьми, педагогами й психологами;

- здатність зберігати таємницю дитини і її проблем, якими б шокуючими не були факти, що стали йому відомими;

- готовність до розв'язання проблем дітей, якими б особистісними особливостями вони не володіли.

У своїй індивідуально-профілактичній роботі з дитиною, що перебуває в соціально небезпечній ситуації, *соціальний педагог має дотримуватись певних «заповідей»*: не нашкодь; не оцінюй; приймай людину такою, якою вона є; дотримуйся конфіденційності; знай міру взаємного одкровення з клієнтом, зберігай певну дистанцію; не нехтуй правом клієнта відповідати за свої вчинки; ніколи не давай порад; мінімум спеціальних термінів; дотримуйся принципу добровільності.

Важливим інструментом впливу на формування особистості підлітка є слово дорослого. У жодному випадку не можна в процесі спілкування з дитиною, підлітком кричати. Це ознака педагогічного нецтва. Він однозначно сприймається дитиною як несправедливість. Опора на кращі якості особистості підлітка, щирий інтерес до його розвитку, віра в його сили і можливості обов'язково призведуть до позитивного результату.

Отже, *заходи корекційної (індивідуальної та групової) соціально-педагогічної роботи з дітьми групи ризику у повинні бути спрямовані на [111]:*

- посилення роботи з неповнолітніми, які не працюють і не навчаються;
- забезпечення збереження закладів освіти, розвиток і створення нових типів навчально-виховних закладів, організацію повноцінного дозвілля;
- недопущення закриття та перепрофілювання дитячих позашкільних закладів (як державних, так і комунальних);
- недопустимість використання державних об'єктів фізкультури і спорту не за призначенням;
- відновлення мережі спортивних секцій та споруд у навчальних закладах сільської місцевості;
- відновлення системи правового навчання за участю працівників органів юстиції, прокуратури, суду, внутрішніх справ, державного арбітражу, адвокатури, юридичних служб державних підприємств, органів освіти, культури.

Виконання визначених заходів необхідно передбачити у програмах соціального і економічного розвитку регіонів:

– спеціальних розділів, спрямованих на концентрацію наявних сил і засобів щодо запобігання бідності та безробіття, диференційований підхід до забезпечення та підтримки рівня доходів сім'ї; надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, які тимчасово опинилися у скрутному становищі та з об'єктивних причин не можуть подолати кризу власними силами (втрата годувальника, вимушена міграція тощо);

– забезпечення гарантованого рівня матеріальної допомоги сім'ям, соціального, медичного, культурного і побутового обслуговування.

Тож, якщо ми будемо дотримуватися певної об'єднаної ланки: психологічна служба – керівник – учень – психолог – викладач, то ми зможемо допомогти дитині «пом'якшити» і поступово успішно подолати кризу, лише тоді, якщо дорослі знайдуть основний підхід до розвитку підлітка, його індивідуальних особливостей.

Отже, сучасна соціальна ситуація з соціалізацією дітей і підлітків груп ризику характеризується непростими проблемами їхнього соціального становлення, потребує відповідної педагогічної майстерності і такту застосування різноманітних форм та методів соціально-педагогічної роботи.

Варіативність упровадження концепцій та моделей соціально-педагогічної підтримки дітей та учнівської молоді групи ризику демонструє диференційованість підходів до розв'язання актуальних проблем їх розвитку, високий рівень технологізації цього процесу.

Корекційна (індивідуальна або групова) робота з дітьми групи ризику є завданням складним. У цій діяльності соціальний педагог, як правило, виступає як посередник, організатор позитивних відносин неповнолітнього (що має агресивну поведінку, конфліктує з учителями і однолітками, вживає алкоголь і наркотики, здійснює правопорушення (бійки, крадіжки, шахрайства), не відвідує школу, злидарює, здійснював спроби суїциду тощо), з фахівцями, здатними надати йому кваліфіковану допомогу (лікарями, педагогами, психологами, фахівцями центрів соціальної, психологічної, медичної допомоги тощо).

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте поняття «ризик», «група ризику».
2. Розкрийте фактори, що «сприяють» формуванню дітей і молоді груп ризику.
3. Проаналізуйте типологію дітей і молоді груп ризику.
4. Проаналізуйте моделі соціально-педагогічної роботи з дітьми і молоддю груп ризику.
5. Здійснить соціально-психологічну характеристику важковиховуваних дітей.
6. Здійснить соціально-психологічну характеристику дітей і молоді з девіантною поведінкою.
7. Здійснить соціально-психологічну характеристику безпритульних і бездоглядних дітей.
8. Проаналізуйте моделі соціально-педагогічної роботи з дітьми і молоддю груп ризику.
9. Охарактеризуйте соціально-педагогічну підтримку дітей і молоді груп ризику.
10. Розкрийте методика діяльності соціального педагога при виявленні насильницьких форм поводження з дітьми.
11. Визначте особливості соціально-педагогічної роботи з сиротами і безпритульними.
12. Здійснить соціально-психологічну характеристику вихованців закладів соціальної і психолого-педагогічної підтримки.
13. Охарактеризуйте заходи корекційної (індивідуальної та групової) соціально-педагогічної роботи з дітьми групи ризику.
14. Проаналізуйте чинники ефективної взаємодії з дітьми і молоддю груп ризику.
15. Охарактеризуйте соціально-педагогічні технології індивідуально-групової профілактики представників груп ризику, схильних до залежностей.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Діти і молодь груп ризику як соціально-педагогічна проблема.
2. Дитячий булінг як соціальна проблема.
3. Теоретичні засади соціально-педагогічної роботи з дітьми і молоддю групи ризику.
4. Соціально-педагогічні основи корекційної роботи з дітьми та молоддю групи ризику.

Теми рефератів

1. Важковиховуваність як соціально-педагогічна проблема.
2. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами в домах притулку.
3. Соціально-економічний стан суспільства та його вплив на сирітство як соціальне явище.
4. Соціально-педагогічна робота з фостерною сім'єю.

Рекомендована література

1. Ризикована поведінка: посібник / Т. Ф. Алексеєнко, С. В. Кушнарьов. Вінниця : Планер, 2013. 172 с.
2. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: *Методологічний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів* / за заг. ред. О. М. Полякової. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. 344 с.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. С. 27.
4. Діти вулиці: хто вони і як їм допомогти / упоряд. О. Главник, Н. Комарова. Київ : Главник, 2006. 112 с.
5. Клочко О. О. Профілактика адиктивної поведінки дітей та молоді у контексті підготовки майбутніх соціальних педагогів : монографія. Суми: ФОП Наталуха А.С., 2013. 172 с.
6. Колесіна Т. Є. Рання профілактика відхилень у поведінці учнів. *Проблеми спільної роботи комісії у справах неповнолітніх та органів освіти України* : зб. наук.-метод. ст. Київ : Академпрес, 1994. С. 81–85.
7. Манохіна І. В. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування: навчальний посібник. Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. 276 с.
8. Наказ МОНмолодьспорт та Мінсоцполітики України «Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 10.09.2012 за № 995/557. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>
9. Організація і технологія соціальної роботи з дітьми вулиці / за заг. ред. А. Й. Капської. Київ, 2003.
10. Полякова О. М. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація. Суми : Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. С. 45–86.

11. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *ВВР України*. 2001. № 30. Ст. 142. 2. Офіційний сайт газети.
12. Романюк І. М., Мулярчук В. М. Особливості організації соціальної роботи із особами, які повернулись із місць позбавлення волі. *Вісник Національного університету оборони України. Збірник наукових праць*. Київ : НУОУ, 2013. Вип. 2 (39). С. 114–117.
13. Самойлов А. М. Стан розробленості проблеми девіантної поведінки особистості у психолого-педагогічній літературі. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. Зб. наук. пр. Вип. 35 / редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. Київ–Вінниця : ТОВФірма «Планер», 2013. С. 421–427.
14. Семенцова О., Лосева Н. Корекційно-розвивальна діяльність практичного психолога. *Психолог*. Київ, 2007. № 43. С. 100–107.
15. Харченко С. Я. Робота соціального педагога з дітьми девіантної поведінки. Харків : Вид. група «Основа», 2012. С. 32–37.
16. Царенко Ю. Корекційно-розвивальні заняття. *Психолог*. Київ, 2002. № 8. С. 115–120.

Тести

1. *Девіантний тип поведінки – це:*
 - а) тип поведінки, який виходить за межі індивідуальних варіацій, що вважаються нормальними;
 - б) це не дозволені в суспільстві форми поведінки;
 - в) це поведінка, зумовлена психічними відхиленнями.
2. *Прагнення відійти від реальності шляхом зміни свого психічного стану через прийом деяких речовин – це:*
 - а) девіантна поведінка;
 - б) адиктивна поведінка;
 - в) нарцистична поведінка.
3. *Власне важковиховувані – це діти і молодь:*
 - а) з особливостями в розвитку психічної діяльності;
 - б) що зазнали невмілих виховних дій;
 - в) з негативними функціональними утвореннями особистості.
4. *Підлітки, в яких опір педагогічним впливам зумовлений низьким рівнем моральних уявлень і соціально-схвалюваних навичок поведінки, – це:*
 - а) емоційно нестійкі;
 - б) важковиховувані;
 - в) педагогічно занедбані.

5. *Ситуативно важковиховувані – це діти і молодь:*

- а) які негативно поведуться лише в певних ситуаціях;
- б) яких виховувати важко лише в певних ситуаціях;
- в) з функціональними новоутвореннями особистості.

6. *Захоплення діяльністю, що досягає крайнього ступеня вираженості, – це:*

- а) фанатизм;
- б) фетишизм;
- в) конформізм.

7. *Ознаками якого типу хибного виховання є обожнення дитини, культивування її винятковості:*

- 1) гіперопіки;
- 2) гіпоопіки;
- 3) кумир сім'ї.

8. *Важковиховувані підлітки з низьким рівнем комунікативних здібностей, високим рівнем конфліктності, – це:*

- а) самовпевнені;
- б) конфліктні;
- в) вразливі.

9. *Модель соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю групи ризику, у межах якої соціальний педагог займає нейтральну позицію, відповідно до якої послуги продаються і купуються, як будь-який інший товар, – це:*

- а) інструментальна модель;
- б) патерналістська модель;
- в) контактна модель.

10. *Яку позицію повинен займати соціальний педагог при проведенні бесіди з дитиною?*

- 1) екзаменатора;
- 2) друга;
- 3) партнера.

Розділ 7

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТИ НАСИЛЬСТВА У СІМ'І

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити поняття сім'я, «члени сім'ї»;
- визначити поняття «насильство» та його ознаки в сім'ї;
- охарактеризувати основні типи і види домашнього насильства;
- розкрити основні теорії щодо пояснення домашнього насильства;
- проаналізувати чинники і фактори, що зумовлюють домашнє насильство;
- охарактеризувати основні методи соціально-педагогічної роботи з дітьми, що зазнали насильства;
- описати види, етапи та зміст соціальної реабілітації дітей, потерпілих від насильства.

7.1. Насильство у сім'ї як соціально-педагогічна проблема

7.2. Соціально-педагогічна діяльність щодо запобігання насильству проти дитини в сім'ї

Сім'я є фундаментальною основою соціальної структури суспільства і виконує численні соціальні функції. Загальновідомо, що в сім'ї закладаються основи буття людини, її духовні, моральні, світоглядні якості, а від психологічного здоров'я родини багато в чому залежить моральний стан суспільства. Поширення проявів насильства в сім'ї не лише руйнують гармонію і злагоду в родині та спричиняють сімейне неблагополуччя, а й виступають однією з передумов злочинності в суспільстві загалом.

7.1. Насильство у сім'ї як соціально-педагогічна проблема

Одна з гострих проблем, які постають перед сучасним українським суспільством, – це прояви насильства в сім'ї. У підсвідомості людини поняття сім'ї асоціюється з середовищем, в якому почуваєшся комфортно і спокійно. Де панує любов і злагода, де можна знайти порозуміння і підтримку від конфліктів і неприємностей.

У 2017 році було прийнято Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [18], відповідно до нього, *домашнє насильство* – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому ж місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Насильницькі дії в сім'ї вчиняються винятково членом сім'ї. Відповідно до п. 6 Рішення «Про офіційне тлумачення поняття «член сім'ї» від 03.06.1999 р., № 5-рп/99 Конституційного Суду України *розрізняють*: членів сімей взагалі (чоловік або дружина, прямі родичі по низхідній і висхідній лініях – дітей і батьків) та членів сімей, які перебувають на утриманні або проживають із суб'єктами права (інші особи, що постійно мешкають з ними та ведуть спільне господарство, зокрема, не тільки близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід і баба), але й інші родичі чи особи, які не перебувають у безпосередніх родинних зв'язках (брати, сестри дружини (чоловіка); неповнорідні брати і сестри; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки тощо).

Таке визначення відповідає поняттю «сім'я», що міститься в ст. 3 Сімейного кодексу України: сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Її утворюють особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на основі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах,

не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Можна виокремити такі ознаки насильства в сім'ї [16]: суб'єктами насильства в сім'ї є винятково рідні люди (члени сім'ї); необхідність у підтриманні спілкування насильника з жертвою насильства в сім'ї, підтримання та зберігання системи міжособистісних взаємовідносин; повторюваність вчинення насильницьких дій у сім'ї, циклічність такого насилля; певна тривалість таких дій; матеріальна чи емоційна залежність між суб'єктами; високий рівень латентності; низький рівень караності винних за вчинене насилля в сім'ї; часте поєднання кількох видів насильства; порушення особистих прав і свобод особи (жертви насильства в сім'ї); вчинення насильницьких дій під впливом наркотичних речовин або алкоголю.

Є такі типи насильства в сім'ї [13]:

– *між подружжям* (чоловік – жінка, у більшості випадків насильство здійснює чоловік, але трапляються протилежні випадки);

– *між батьками і неповнолітніми дітьми* (насильство можуть здійснювати як батько, так і мати);

– *між дорослими дітьми та батьками* (насильство можуть чинити як дорослі діти стосовно батьків, так і навпаки, хоча перший випадок є більш розповсюдженим). Типовою є ситуація, коли діти, які виростили в атмосфері насильства, встановлюють стосунки з батьками на тих же засадах насильства. Насильницьке ставлення до батьків може виникнути і в сім'ях, де діти виростили в атмосфері уседозволеності;

– *між дітьми в одній родині* (такі стосунки, як правило, виникають на тлі насильства між дорослими членами родини і можуть мати різноманітний характер – старші діти можуть скоювати насильство над молодшими, брати над сестрами, діти можуть об'єднуватися для насильства над одним із дітей);

– *насильство між іншими членами сім'ї*. Це насильницькі стосунки між тещею або тестем і зятем, свекром або свекрухою і невісткою, онуками та дідусем або бабусею тощо.

Насильство – явище комплексне. Комплексність характеризується існуванням різних типів насильства залежно від характеру травм.

Виокремлюють такі види насильства в сім'ї [18].

Фізичне насильство – це навмисне спричинення побиттів, тілесних ушкоджень одного члена сім'ї іншому, яке може призвести чи призвело до порушення нормального стану фізичного чи психічного здоров'я або навіть до смерті постраждалого, а також до приниження його честі та гідності. Фізичне насильство може здійснюватися у формі побиттів, катувань, струсів, у вигляді ударів, ляпасів, опіків гарячими предметами, рідинами, запаленими цигарками, у вигляді укусів, із використанням найрізноманітніших предметів як знаряддя катування. Фізичне насильство негативно відображається на формуванні особистості на подальших етапах її розвитку. Як наслідок, можуть з'являтися такі особливості характеру і поведінки, як підвищена агресивність, тривожність, невміння співчувати, занижена самооцінка, низький соціальний статус, схильність до вживання алкоголю, наркотиків.

Ознаки фізичного насильства: зміщення суглобів (вивихи), переломи кісток, гематоми, подряпини; синці на тих частинах тіла, на яких вони не повинні з'являтися, коли дитина грається (наприклад, на щоках, очах, губах, вухах, сідницях, передпліччях, стегнах, кінчиках пальців тощо); рвані рани і переломи в зоні обличчя, травматична втрата зубів; травми ока (крововиливи, відшарування сітківки тощо); забиті місця на тілі, голові або сідницях, які мають виразні контури предмета (наприклад, пряжки ременя, лозини); рани і синці у різних фазах загоєння на різних частинах тіла (наприклад, на спині та грудях одночасно); сліди від укусів; незвичні опіки (цигаркою або гарячим посудом); скарги дитини на головний біль, у животі, зовнішні запалення органів сечовивідної і статеві системи; прагнення дитини приховати травми та обставини їх отримання (відмова дитини роздягатись; носити одяг, що не відповідає сезону); повідомлення дитини, що батьки, інші члени сім'ї застосовують щодо неї, або іншої дитини фізичне насильство, погрожують вигнати з дому, перемістити до іншого місця проживання (віддати до інтернатного закладу, влаштувати до лікарні, помешкання інших родичів тощо), про наявність небезпеки з боку тварин, що утримуються у неї вдома.

Психологічне насильство – це насильство, пов'язане з тиском одного члена сім'ї на психіку іншого через навмисні

словесні образи або погрози, переслідування, залякування, які доводять постраждалого до стану емоційної невпевненості, втрати здатності захистити себе і можуть заподіяти або заподіяли шкоду психічному здоров'ю.

Психологічне насильство має такі прояви: використання лайливих слів та (або) крику, образи, які спричиняють шкоду самооцінці партнерки/партнера; образливі жести або дії (наприклад плювки в партнерку/ партнера або в його напрямку), примус до принизливих дій; вияв брутальності щодо родичів або друзів партнерки/партнера, їх образи з метою принизити партнерку/партнера; спричинення шкоди домашнім тваринам, до яких партнерка/партнер емоційно прив'язані – з метою помсти або залякування; знищення, пошкодження або приховування особистих речей партнерки/партнера та інших предметів, які, хоч і не мають великої грошової вартості, але є для неї/нього цінними; брутальна критика дій, думок, почуттів партнерки/партнера, звинувачення його/її в усіх проблемах; поведіння з партнеркою/партнером як зі слугою; обмеження свободи дій і пересування партнерки/партнера; контроль і обмеження можливостей спілкування з родичами або друзями, стеження; крайні вияви ревності.

Значне місце у психологічному насильстві посідають *погрози*: від розпливчатих на кшталт «ти в мене дограєшся» – до конкретних:

- погроз фізичного або іншого насильства над партнеркою/партнером або її/його дітьми, іншими членами сім'ї, або близькими особами;
- погроза спричинити економічну шкоду (позбавити фінансової підтримки або якогось майна);
- погрози розлучення або подружньої невірності;
- погрози покинути з сім'єю та забрати з собою дітей;
- погрози розповісти всім про її/його особисті справи, секрети тощо;
- погрози самогубства або спричинення собі фізичної шкоди.

Деякі автори у психологічному насильстві *виділяють вербальне та емоційне насильство*. Вербальне або словесне насильство чиниться тоді, коли жінці докоряють буквально за кожний вчинок, критикується особистість жінки, або її об-

ражають брутальною лайкою. *Емоційне насильство* може відбуватися взагалі без слів – за допомогою міміки, пози, поглядів – цього досить, щоб дати зрозуміти жінці, що вона недоумкувата. За допомогою загрозливих поглядів, жестів, інтонацій чоловік може тримати жінку в атмосфері страху.

Ознаки психологічного насильства: замкнутість, тривожність, страх, або навпаки, демонстрація повної відсутності страху, ризикована, зухвала поведінка; неврівноважена поведінка; агресивність, напади люті, схильність до руйнації, нищення, насильства; уповільнене мовлення, нездатність до навчання, відсутність знань відповідно до віку (наприклад, невміння читати, писати, рахувати); синдром «маленького дорослого» (надмірна зрілість та відповідальність); уникання однолітків, бажання спілкуватися та гратися зі значно молодшими дітьми; занижена самооцінка, наявність почуття провини; швидка стомлюваність, знижена спроможність до концентрації уваги; демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому, небажання йти додому; схильність до «мандрів», бродяжництва; депресивні розлади; спроби самогубства, саморуйнівна поведінка; вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин; наявність стресопохідних розладів психіки, психосоматичних хвороб; насильство стосовно тварин чи інших живих істот; приналежність батьків, осіб, які їх замінюють, до деструктивних релігійних сект.

Економічне насильство – це навмисні дії одного члена сім'ї щодо іншого, спрямовані на те, щоб позбавити постраждалого житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які він має законне право. Такі дії можуть заподіяти шкоду фізичному чи психічному здоров'ю або навіть призвести до смерті постраждалого. Воно охоплює: позбавлення або обмеження одним з членів сім'ї іншого члена сім'ї можливості користуватися і розпоряджатися грошовими коштами, які він заробив або які є їх спільною власністю; створення ситуації, коли один з членів сім'ї вимушений просити гроші (за їх наявності) на утримання сім'ї або на власні потреби; ненадання грошей на утримання дітей, невиплата аліментів; дріб'язковий контроль за всіма витратами, вимога звітувати за них; демонстрація того, що домашня робота не має жодної економічної цінності; позбавлення можливості користуватися своїм або спільним майном;

пошкодження або знищення майна іншого члена сім'ї або спільного майна.

Ознаки економічного насильства, занедбання дитини: постійне голодування через нестачу їжі; вага дитини значною мірою не відповідає її віковій нормі (за визначенням медичного працівника); часті запізнення до школи, брудний одяг, одягання не за погодою; пропуски занять у школі; втомлений і хворобливий вигляд; загальна занедбаність; нестача необхідного медичного лікування (дитину не водять до лікаря), неліковані зуби; залишення дитини батьками під наглядом незнайомих осіб (зокрема тих, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння); залишення дитини дошкільного віку без догляду впродовж тривалого часу як у помешканні, так і на вулиці, зокрема зі сторонніми особами; відсутність іграшок, книжок, розваг тощо; антисанітарні умови проживання, відсутність постільної білизни (або постільна білизна рвана та брудна), засобів гігієни; нігті, волосся у дитини нестрижені і брудні; у дитини постійні інфекції, спричинені браком гігієни; залучення дитини до трудової діяльності дитини (з порушенням чинного законодавства); дитина жебракує, втікає з дому; відставання дитини в розвитку (фізичному, емоційному розвитку, розвитку дрібної моторики, пізнавальних здібностей, соціальних навичок та навичок міжособистісного спілкування) внаслідок педагогічної занедбаності.

Сексуальне насильство – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру щодо неповнолітнього члена сім'ї. Це може бути:

- нав'язування сексуальної близькості, коли партнерка/партнер знаходиться у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, або спить і не в змозі сказати «ні»;

- нав'язування сексуальної близькості, коли партнерка/партнер дає зрозуміти, що не хоче цього, або боїться сказати «ні»;

- нав'язування без згоди партнерки/партнера фізичного контакту з ерогенними зонами, іншими частинами тіла партнерки/партнера;

- нав'язування партнерці/партнеру особливих видів сексуальних контактів проти її/його волі.

Ознаки сексуального насильства: знання термінології та жаргону, зазвичай не властивих дітям відповідного віку; висипи та/або кровотечі в області паху, геніталій; захворювання, що передаються статевим шляхом; дитяча або підліткова проституція; вагітність; учинення сексуальних злочинів; сексуальні домагання дітей, підлітків, дорослих; нерозбірлива та/або активна сексуальна поведінка; надмірна само стимуляція геніталій; створення та реалізація дитиною сексуальних сценаріїв в іграх за допомогою іграшок та ляльок; уникнення контактів із ровесниками; відсутність догляду за собою; синдром «брудного тіла»: постійне настирливе перебування у ванній, під душем; боязнь чоловіків, конкретних людей; синці на внутрішній стороні стегон, на грудях і сідницях, людські укуси.

Як вид насильства виділяють *недбале ставлення до дитини* – відсутність з боку батьків належного забезпечення умов, потрібних для здорового розвитку дитини, що включають наявність достатнього харчування, одягу, житла, виховання, освіти, медичної допомоги; а також відсутність уваги, залишення дитини без нагляду, внаслідок чого вона може стати жертвою нещасного випадку.

Проблема, з якою стикаються батьки дитини з психофізичними вадами, – це соціальна стигматизація. *Соціальну стигматизацію* розглядають як особливу форму соціального насильства – опосередкованої або прямої ворожості, агресивності, деструктивності з боку соціальних груп та індивідів з метою примусу людей до певної поведінки, що визначає в суспільстві ситуацію соціальної ексклюзії сімей, які виховують дитину з особливими потребами.

Соціальні педагоги, викладачі, класні керівники, керівники гуртків мають звертати увагу на ознаки, що вказують на ймовірність виникнення ризиків для життя, здоров'я та розвитку дитини. *Такими ризиками є ситуації, коли батьки або особи, які їх замінюють* [91]:

– не цікавляться навчальною діяльністю дитини, вихованням у дошкільному навчальному закладі (не відвідують батьківських зборів, не контактують із педагогами закладу, не готують дитину до участі у позаурочних і позашкільних заходах);

– під час відвідування навчального закладу перебувають у стані алкогольного сп'яніння або під дією наркотичних речовин. Наявні повідомлення дітей, осіб, знайомих із сім'єю, про факти надмірного вживання алкоголю, наркотичних речовин, схильності до азартних ігор та відвідування ігрових клубів;

– систематично проявляють агресивну поведінку до працівників закладу освіти, батьків інших дітей;

– ігнорують рекомендації працівників закладу освіти щодо виховання дитини, що призводить або може призвести до затримки її розвитку, погіршення емоційного стану, здоров'я, соціальної ізоляції та інших несприятливих наслідків;

– не дотримуються санітарно-гігієнічних норм та правил безпечної поведінки (що призводить до виникнення ризику інфікування дитини);

– мають ознаки пригніченого психоемоційного стану, розладів психічного здоров'я, суїцидальної поведінки, що ускладнює процес догляду та виховання дитини;

– не забезпечують необхідного медичного догляду за дитиною, що може призвести до серйозних порушень здоров'я;

– жорстоко поводяться з членами сім'ї (одним із батьків, іншою дитиною, іншою особою), з домашніми тваринами;

– допускають перебування в помешканні, де проживає дитина, сторонніх осіб, схильних до вживання алкоголю, наркотичних речовин;

– не забезпечують дитину кишеньковими коштами;

– перекладають відповідальність за догляд за молодшими дітьми на інших.

Діти мають: знижену здатність контролювати свою поведінку; демонстративну хоробрість; агресію стосовно інших дітей або дорослих; ознаки бродяжництва; бажання і змогу перебувати у вечірній і нічний час на вулиці без супроводу дорослих, відвідувати комп'ютерний клуб.

Насильство як специфічна взаємодія може мати прямий або інструментальний характер. З цією особливістю насильницької поведінки пов'язана *типологія агресивних проявів за критерієм впливу мотиваційної складової* [18]:

– *імпульсивне насильство* як безпосередня реакція на ситуацію, обумовлену емоційною нестриманістю;

- *інструментальне насильство*, що використовується як засіб досягнення злочинної мети;
 - *«насильство заради насильства»*, яке є самоціллю, а не засобом досягнення цілей;
 - *змушене насильство* – результат непідкорення вимогам певного суб'єкта;
 - *насильство як прояв індивідуальної чи групової солідарності*, що реалізує прагнення зберегти або підвищити свій престиж у групі;
 - *«агресивний драйв»*, спричинений перешкодами у цілеспрямованих діях суб'єкта або деструкцією його самооцінки;
 - *насильство через емоційну напругу*, спровоковане комплексом чинників, які здійснюють на суб'єкта шкідливий вплив.
- Також можна виокремити *«неочевидні» насильницькі діяння* – ті, що не мають мети заподіяння шкоди і тому не завжди рефлексуються суб'єктом [6; 7]:
- *«педагогічне насильство»*, що розгортається в системі виховних відносин, де покарання – це засіб заохочування (адаптивне насильство); його застосування обумовлено закономірностями психіки людини;
 - *«соціалізаційне насильство»*, що виявляє себе через дію тих же засобів – заохочення та покарання. Воно може бути агресивним (соціальна ізоляція, навмисне ігнорування з боку членів сім'ї) та неагресивним, індиферентним (ресоціалізація, обмеження свободи пересування, байдужість до вибору життєвого шляху близькими);
 - *«інформаційне насильство»* з метою так званого надмірного просвітництва: знайомство з позитивними і негативними сторонами життя. Наприклад, суб'єктивний психологічний тиск, коли батько втлумачує синові належну реакцію на силову агресію з боку ровесників;
 - *«самозванницьке насильство»* має багато виражень – від деспотизму ревнивців, «люблячих, які жадають бути коханими», егоїзму, зрадництва і до агресивної непримиренності «принципових» охоронців моралі;
 - *«байдужість як насильство»* виникає щоразу, коли людина (наприклад, уповноважена особа) нехтує проблемами людей, які залежать від неї; тому її бездіяльність розцінюється контрагентом інтерації як скоєне зло.

Аналіз даних за зареєстрованими випадками сімейного насильства доводить, що [91]:

- насильницькі дії найчастіше відбуваються щодо жінок і дітей;
- психологічне і фізичне насильство є найбільш поширеним;
- насильниками найчастіше виступають родичі, а не чужі люди, тобто насильство відбувається в родині;
- насильство в більшості випадків не одиничний акт, а повторюване явище;
- потерпілі та їхні родичі, як правило, не звертаються в міліцію, а шукають підтримки і допомоги у друзів (але не родичів) або в спеціалізованих організаціях;
- частота насильства не пов'язана з етнічною чи конфесійною приналежністю;
- рівень освіти не корелює з частотою насильства;
- питома вага душевнохворих серед гвалтівників низька – 10–15%, тоді як обсяги людей з різними психічними розладами типу депресій і важких тривожних розладів сягають до 60%;
- насильство виникає частіше в сім'ях, де шлюб зберігається заради дітей;
- сімейне насильство має циклічний характер, причому замкнуте сімейне коло з залежними членами сім'ї найчастіше є причиною відтворення в наступних поколіннях.

Серед теорій, що пояснюють природу зневажливого ставлення та насильства в сім'ї, можна вирізнити такі: ситуаційну модель; теорію соціальних змін; модель символічної взаємодії, соціально-історичну або соціокультурну, системно-сімейну, індивідуально-психологічну [71].

Ситуаційна модель ґрунтується на тому, що ймовірність виникнення агресії визначається тривалістю і інтенсивністю дії певних ситуативних та структурних змінних. До них належать: фізична, матеріальна, емоційна тощо залежність, соціальна ізоляція, негативні впливи соціального середовища, життєві кризи, емоційне вигорання, соціальна і особистісна стигматизація та ін.

В основі *теорії соціальних змін* лежить ідея про те, що процес соціальної взаємодії – це послідовна зміна заохочень та покарань, коли люди в ході спілкування з іншими намагаються збільшити частку одержуваних ними нагород і знизити кіль-

кість випадних їм покарань. Оскільки недієздатні члени сім'ї (маленькі діти, інваліди та особи похилого віку) більш безпорадні, залежні і вразливі порівняно з іншими членами сім'ї, вони мають менше альтернатив у виборі моделі подальшої взаємодії, що дозволяє агресорові демонструвати насильницьку поведінку, тому що ймовірність «отримання відсічі» невисока.

В основі *моделі символічної взаємодії* лежить твердження, що спілкування між людьми – це безперервний процес обміну інформацією, в ході якого кожна попередня репліка визначає подальшу, в результаті чого для розуміння змісту сказаного необхідно встановлення єдиного шаблону декодування символічного сенсу слів, ролей. Якщо ж такої «згоди» не досягнуто, можливі незбіги в розумінні і, як результат, підвищення ймовірності конфліктів і поява напруженості й агресивності у взаєминах.

Представники *теорії, що отримала назву соціально-історична або соціокультурна*, основною причиною такого становища називають *домінуючу позицію чоловіків у суспільних відносинах, патріархальні культурні норми, що провокують насильство*. У документі ООН «Стратегія боротьби з насильством у сім'ї» зазначається, що джерела насильства полягають у соціальній структурі та у комплексі цінностей, традицій, звичаїв і поглядів, що стосуються нерівності чоловіків і жінок. Загалом ставиться під сумнів достовірність пояснень, пов'язаних з особистісними та індивідуальними характеристиками.

Отож, причини насильства зміщуються у соціокультурну площину, сферу суперечностей суспільної свідомості з питань взаємовідносин чоловіка і жінки та поглядів на їхні ролі у сім'ї. Варто зазначити, що навіть тоді, коли наголос робиться на певних загальних соціально-економічних причинах насильства у сім'ї, це насильство здійснюється конкретними особами зі своїми психологічними та фізіологічними особливостями.

Власне в цьому контексті слід виокремити соціально-психологічний рівень, пов'язаний з міжособистісним спілкуванням, та рівень індивідуально-психологічний, пов'язаний зі структурою особистості.

У *системно-сімейному* підході наголошується на походженні та формах конфлікту, вивчаються особливості взаємодії, динаміка спілкування, процеси розв'язання суперечностей у сім'ях; насильство у такому випадку розглядається як *дисфункція всієї системи, а не просто як наслідок індивідуальної психопатології одного з членів сім'ї*. У межах цього підходу активно вивчаються різноманітні соціально-психологічні передумови деструктивного конфлікту. Вчені виокремлюють такі чинники, що детермінують і спрямовують насильство на міжособистісному рівні соціальної взаємодії: бажання самоствердитись за рахунок інших або використати когось для отримання певних вигод, пошук чи підтвердження соціальної ідентичності, «добрі» наміри «навчити розуму», «наставити на шлях істинний», емоційний стан.

Теоретики *індивідуально-психологічного* підходу звертаються до діагностик генетичних і біологічних аномалій, що виражаються у порушенні фізичного (наприклад, сексуальні та інші розлади) та психічного здоров'я (захворювання нервової системи, депресивні стани, перенесені психологічні травми у дитинстві), зловживанні алкоголем й пристрасті до наркотиків, аморальних вчинків. Важливим аспектом, який детермінує насильство, є виховання у конфліктних сім'ях, інші вади соціалізації, різниця інтересів батьків та дітей.

Можна виокремити такі детермінанти *деструктивної конфліктності та насильства у сім'ях*:

- духовна деградація, нехтування християнськими та загальнолюдськими цінностями, криза моральності, стан аномії, лібералізація статевої моралі;
- патріархальні, авторитарні традиції, поширення хибних гендерних стереотипів, гендерна нерівність у суспільстві, сексизм;
- тривала соціально-економічна криза, низька якість життя, алкоголізація населення, вживання наркотиків;
- руйнація та зникнення позитивних сімейно-шлюбних традицій;
- поширеність у ЗМІ пропаганди насильства та жорстокості;
- збільшення кількості неблагополучних сімей, невігластво батьків у сфері психолого-педагогічних засад виховання, неготовність до відповідального батьківства;

- низька культура міжособистісних взаємин, комунікації та урегулювання конфліктів у сім'ї;
- відсутність належної поінформованості громади щодо хибного впливу сексизму, гендерно-рольових стереотипів;
- соціальна, юридична та психологічна незахищеність, віктимна позиція жертв сімейного насилля, тривале приховування існування проблеми;
- панування традиційно-стереотипного, а не індивідуального, особистісно-орієнтованого підходу до розподілу внутрішньосімейних ролей;
- небажання або неможливість чоловіка бути годувальником у сім'ї, криза маскулінності, різкий злам традиційних гендерно-рольових стандартів та очікувань;
- недостатня фахова компетентність соціальних педагогів у питаннях гендерної політики, психології, педагогіки, гендерного законодавства та особливостей роботи з сім'єю за умов суспільної кризи.

У сучасній Україні до загальнокримінологічних чинників і супутніх сімейному насильству соціально-негативних явищ можна віднести [128]:

- погіршення і нестабільність соціально-економічного життя (що часом обумовлює суперечність між природним бажанням мати дитину і економічним статусом);
- неможливість розвивати свої таланти, культурні запити;
- скорочення кількості робочих місць у виробництві та пов'язане з цим безробіття;
- поширеність у засобах масової інформації, найперше на телебаченні, пропаганди насильства та жорстокості, деструктивний вплив відеопродукції;
- поширення алкоголізму (порівняно з радянськими часами фіксується збільшення виробництва і споживання алкоголю на душу населення) та наркоманії;
- укорінення в суспільній свідомості цільової настанови на індивідуальне виживання, відсутність соціальних ідеалів, певний ідеологічний вакуум та криза моральності;
- поширення неформальних (незарєєстрованих офіційно) шлюбів, а відтак нижчий рівень солідарності сім'ї, збільшення кількості розлучень і частки неповних сімей;

– слабку дієвість системи матеріальної допомоги сім'ям, які її потребують, загалом матеріальна залежність жінок від чоловіків.

Вирізняють соціальні й культурні фактори (фактор – це рушійна сила процесу, яка визначає його сутність, основний напрям; значуща обставина, умова) *ризик застосування насильства в сім'ї щодо дітей* [71]:

1) відсутність у суспільній свідомості чіткої негативної оцінки фізичних покарань;

2) демонстрація насильства в засобах масової інформації;

3) права громадян на недоторканність приватного життя, особисту й сімейну таємницю, закріплені в Конституції, не дають змогу вчасно встановити факт насильства та здійснити втручання;

4) відсутність ефективної превентивної політики держави;

5) недостатнє розуміння суспільством насильства як соціальної проблеми;

6) низька правова грамотність населення про права й захист дитини, закріплених у чинних законах і Конвенції ООН;

7) низька поінформованість дітей про свої права;

8) недосконале законодавство (закони про захист прав неповнолітніх занадто декларативні й вимагають конкретизації та вдосконалення).

Соціально-економічні фактори ризику насильства над дітьми в сім'ї:

1. Низькі доходи й постійна нестача грошей спричиняють напруженість, пов'язану з незадоволеністю основних потреб членів сім'ї.

2. Безробіття або тимчасова робота, а також низький трудовий статус (особливо батьків). Працюючі матері менше схильні до насильства.

3. Більша родина вимагає більших емоційних і матеріальних витрат.

4. Молоді батьки. Народження першої дитини разом із незрілістю особистості батьків, низьким рівнем освіти й професійної підготовки погіршує соціально-економічні умови родини.

5. Неповна родина. Наявність тільки одного з батьків значно погіршує матеріальне становище.

6. Приналежність до групових меншин. Приналежність до релігійної секти, проживання у вузькому колі людей – селі, маленькому містечку, у поєднанні з безробіттям і низьким рівнем освіти призводять до соціальної ізоляції й обмежують можливості підтримки та соціального контролю.

7. Погані житлові умови, перенаселеність житлової площі призводить до додаткової напруженості, що може спровокувати насильство.

8. Відсутність соціальної допомоги і від держави, і від громадських організацій залишає сім'ю наодинці зі своїми проблемами. Хронічні стресові ситуації викликають у батьків фрустрацію й безпорадність, впливаючи на психологічний клімат сім'ї.

Фактори ризику, обумовлені структурою сім'ї й моделлю спілкування [118]:

1. Неповні та багатодітні сім'ї. У них більше передумов для переживання стресу, ніж у звичайній сім'ї (більш важке матеріальне становище, дефіцит вільного часу в батьків, неможливість приділити потрібну увагу кожній дитині тощо).

2. Вітчизняні або прийомні батьки. Ризик сексуального насильства над дівчинкою збільшується в сім'ях із вітчизном.

3. Проблеми між подружжям (сексуальна незадоволеність, відсутність або недостатність емоційної підтримки тощо). Покинута або незадоволена відносинами із чоловіком жінка, із високим ступенем імовірності не зможе виявити ніжність й установити близькість зі своєю дитиною.

4. Передача негативного досвіду від старшого покоління до молодшого. Батьки, котрі зазнавали або бачили в дитинстві насильство, схильні до нього в спілкуванні зі своїми дітьми.

5. Проблеми взаємин батьків і дитини. Якщо між батьками й дитиною не формується прихильність, то зростає ризик насильства. У сім'ях із нерівномірним розподілом влади між батьками при домінуючій гіперпротекції застосування насильства над дітьми найбільш імовірне. Також сім'ї з невизначеними ролями й функціями, із типом виховання, коли до дітей застосовуються непослідовні та суперечливі вимоги, мають високий ризик застосування насильства над дітьми.

6. Емоційна й фізична ізоляція сім'ї. Ізоляція проявляється у відсутності соціальних контактів, формальної та неформальної підтримки.

7. Конфліктні або насильницькі відносини між членами сім'ї. Дослідженнями підтверджується, що батьки, які застосовують насильство для розв'язування конфліктів між собою, схильні використовувати його з метою підпорядкування й стосовно дітей. Жінки, які зазнають насильства чоловіка, імовірно, частіше проявляють його до своїх дітей.

Ризик насильства щодо дитини зростає, якщо хтось із батьків (агресор) і дитина (жертва) мають певні фізичні, психологічні чи поведінкові особливості, які перешкоджають налагоджувати комунікацію з дитиною.

Як свідчить соціально-педагогічна практика щодо запобігання насильства в сім'ї, вагомими є *фактори ризику, зумовлені особистістю батьків, а саме* [16]:

1. Особливості особистості батьків. Ризик насильства зростає, якщо батьки мають такі психологічні особливості, як ригідність, домінування, тривожність, роздратованість (особливо на провокуючу поведінку дитини), низька самооцінка, депресивність, імпульсивність, залежність, низький рівень емпатії та відкритості, низька стресостійкість, емоційна лабільність, агресивність, замкнутість, підозрілість і проблеми самоідентифікації.

2. Негативне ставлення батьків до середовища та неадекватні соціальні очікування стосовно дитини. У цьому випадку батьки оцінюють поведінку дитини як сильний стресор. Вони почувають себе нещасними, незадоволеними сімейним життям, такими, що страждають від стресу.

3. Низький рівень соціальних навичок. Відсутнє вміння вести переговори, розв'язувати конфлікти й проблеми, долати стрес, просити допомоги в інших. Насильство над дітьми є сімейним секретом, що ретельно приховується й відкрито не обговорюється, оскільки викликає страх, обвинувачення, сором, почуття провини та інше.

4. Психічне здоров'я батьків. Виражені психопатологічні відхилення, знервованість, депресивність, схильність до суїцидів збільшують ризик застосування насильства щодо дітей.

5. Алкоголізм і наркоманія батьків і, як наслідок, психофармакологічні проблеми й афективні порушення: агресивність, гіперсексуальність, дратівливість, порушення координації, послаблений контроль над своєю поведінкою, зниження критики, зміни особистості та ін. проблеми.

6. Проблеми зі здоров'ям. До факторів, що збільшують ризик насильства, належить патологічна вагітність, що переривалася, важкі пологи.

7. Емоційна спрощеність і розумова відсталість. Батьки не завжди розуміють стан, особливо хворої дитини, перебіг її хвороби й наслідки, тому можуть залишити дитину без необхідної допомоги.

8. Нерозвиненість батьківських навичок і почуттів. Дефіцит батьківських почуттів та навичок найчастіше характерний для молодих, розумово відсталих, психічно хворих батьків. У батьків, котрі страждають на нервово-психічні розлади, частіше виникає тривога й недовіра до себе і як особистості, і як батька.

Низка досліджень виявили групу властивостей особистості дитини, що викликають у батьків невдоволення, роздратування, відтак – насильство. Науковці вважають, що високий ризик стати жертвами насильства мають діти з проблемами в психічному й фізичному розвитку.

Крім цього, виділяють фактори ризику, зумовлені особистістю дитини [22]: небажані діти, а також ті, які були народжені після втрати батьками попередньої дитини; діти, виношування й народження яких було дуже складним для матері; недоношені діти, котрі мають при народженні низьку вагу; діти, які часто хворіють чи були розлучені з матір'ю до першого року життя; діти, які живуть у багатодітній сім'ї, де проміжки між народженнями дітей були невеликими (приблизно рік); діти із вродженими або набутими каліцтвами, низьким інтелектом, порушеннями здоров'я (спадковий синдром, хронічні захворювання, зокрема психічні); з розладами й особливостями поведінки (дратівливість, агресивність, непокірність, неслухняність, імпульсивність, гіперактивність, непередбачуваність поведінки, порушення сну, енурез); із деякими особливостями особистості (апатичність, замкнутість, надмірна залежність або вимогливість, байдужість, брехливість); зі звичками, що дратують батьків; із низькими соціальними вміннями та навичками (несамостійність, некомунікабельність, відсутність друзів); з особливостями зовнішності, що відрізняє їх від інших або важко переживається батьками, із якими вони

не можуть змиритися (наприклад, «вухасті», «сутулі», «повні»). Кожна з цих особливостей чи їх комбінація збільшує в сім'ї вірогідність вияву насильства щодо дітей.

Обґрунтований підхід до визначення сутності, видів, факторів виникнення насильства над дітьми в сім'ї є надзвичайно важливим питанням, тому що дає змогу застосувати ефективні профілактичні форми, методи, засоби для розв'язання цієї проблеми.

Отже, небезпечність насильства в сім'ї полягає в тому, що прояви насильницьких дій та жорстокості щодо членів сім'ї руйнують не лише гармонію і злагоду в сімейному колі, а і виступають передумовою виникнення злочинності на суспільному рівні. Тому насильство в сім'ї є проблемою, яка потребує вирішення на рівні не лише сім'ї, а й держави та неурядових організацій. Адже від фізичного та духовного здоров'я і благополуччя сім'ї залежить стабільність і розвиток держави та суспільства загалом.

Сімейне насилля – це форма деструктивної соціальної взаємодії в сім'ї, що відображає її загальне неблагополуччя і порушення в ціннісно-нормативній сфері індивідів. Насилля в сім'ї є чинником соціального ризику, що спричиняє поглиблення соціально-психологічної та моральної відчуженості, взаємну недовіру і ворожість стосовно інших членів сім'ї, брутальність і жорстокість у спілкуванні.

7.2. Соціально-педагогічна діяльність щодо запобігання насильству проти дитини в сім'ї

Насильство в сім'ї є формою деструктивної соціальної взаємодії батьків з дітьми. Виступає чинником соціального ризику, що призводить до поглиблення соціально-психологічної та моральної роз'єднаності, взаємної недовіри й ворожості між членами родини, брутальності й жорстокості в спілкуванні і діяльності з родинним оточенням.

Отож, соціально-педагогічна робота щодо протидії насильству проти дітей має такі завдання: інформувати про сутність і наслідки жорстокого поводження з дітьми, відповідальність за них; показувати моделі сімейного та суспільного виховання, людських стосунків, які засновані на гуманних і де-

мократичних засадах; роз'яснювати права членів сім'ї, вчити їх реалізовувати та захищати і на цій основі формувати власні моделі сімейного життя і сімейного виховання; змінювати ставлення суспільства до жорстокого поводження з дітьми, активізувати громадську позицію людей; сприяти самореалізації дітей і дорослих.

Виокремлюють такі *підходи, які застосовуються з метою запобігання насильству в сім'ї* [126]:

1. Інформаційний (просвітницький), в основі якого є знання і підтримка державою, громадою, сім'ями, окремими особами прав людини.

2. Силовий підхід, який означає, що порушення прав людини, задекларованих у законах, є підставою для покарання злочинця незалежно від того, чи знав він, що порушує права іншої людини, чи ні.

3. Підхід ненасильницького опору. Протистояння злу через насильство лише примножує зло, і, оскільки зло може спиратися тільки на насильство, потрібно цілковито утриматися від останнього, щоб позбавити зло його опору.

4. Діяльнісний підхід, який полягає в щоденній роботі з безпосереднього захисту прав.

5. Християнський підхід, який передбачає опору на позитивне в людині, власні високі духовні якості.

6. Політико-економічний підхід, зміст якого полягає в тому, щоб надати людям рівні можливості, допомогу усім, хто її потребує, використовувати надбання науково-технічного прогресу для розширення і неухильного підвищення рівня життя.

7. Підхід викриття насильства і жорстокого поводження, який полягає у збереженні пам'яті про жертви насильства через пресу, телебачення, книги, допомогу жертвам гноблення з метою попередження насильства у майбутньому.

8. Виважений підхід, який полягає у створенні досконалішого, гуманнішого суспільства, кращого світового порядку через реформи, а не революції, через захист жертв, а не повалення режимів; через здатність свідомо розмірковувати, бергти знання і досвід, розвиток зв'язків з іншими народами з метою вибору кращого для життя людей.

Основними методами соціально-педагогічної роботи з дітьми, що зазнали насильства, можна назвати такі [43]:

– *соціально-психологічні, спрямовані на внутрішній світ дитини, які передбачають певну корекцію його системи цінностей і орієнтацій, а також уявлень і переваг, які удосконалюють його психологічні можливості і надання відповідної підтримки і допомоги (методи психодіагностики і психокоорекції, психологічне консультування тощо);*

– *соціально-педагогічні, які дають можливість підвищити освітній і інтелектуальний рівень дитини, сформувати адекватну відповідну його умовам систему ціннісних орієнтацій і уявлень (методи освіти і просвіти, педагогічної корекції і педагогічного консультування);*

– *соціально-медичні, які призначені для надання дитині своєчасної і необхідної медичної допомоги (лікування, соціально-медична реабілітація і адаптація, організація необхідного і комфортного середовища існування тощо);*

– *соціально-правові, що охоплюють певні процедури і операції, які дозволяють упорядкувати процес життєдіяльності дитини відповідно до наявних норм закону і права (юридичний і правовий захист інтересів дитини, правова просвіта, правовий контроль, правові санкції);*

– *соціально-економічні, які спрямовані на вирішення проблем матеріального благополуччя дитини, матеріальна підтримка і допомога, працевлаштування тощо);*

– *соціально-групові, що дозволяють соціальному працівникові і іншим спеціалістам вести роботу з соціальним середовищем дитини (сімейне консультування, корекція системи відношень у дитячому колективі, організація дитячих колективів, які орієнтовані на позитивну діяльність).*

Соціальний педагог, який працює з дітьми, що зазнали насильства, у роботі обов'язково використовує форми і методи з інших галузей знань і науки. Таким методом, насамперед, є соціально-педагогічна профілактика.

Система соціально-педагогічної профілактики насильства дітей – це поєднані у певній послідовності дії соціального працівника та інших фахівців, що містять *комплекс заходів первинної, вторинної і третинної профілактики насильства дітей* [38; 130].

До первинної соціальної профілактики насильства належить формування активного стилю життя, який забезпечує реалізацію прав, задоволення потреб та інтересів особистості. Профілактична робота у цій сфері має інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від маніпуляції. Первинна соціальна профілактика насильства серед дітей та учнівської молоді може бути проведена шляхом включення цієї проблеми в плани виховної роботи навчальних закладів як компонент профілактики негативних явищ в учнівському середовищі (проведення тематичних класних годин).

Первинна профілактика насильства щодо дітей – це сукупність заходів, спрямованих на запобігання розвитку чинників ризику виникнення насильства щодо дітей; формування у суспільстві ненасильницького світогляду, культури толерантності та чуйності (зокрема гендерної); неприйняття насильницької моделі виховання дітей та насильницьких стосунків між людьми загалом. Її інструментом можуть бути превентивні програми різного рівня, покликані розв'язувати такі завдання:

- розроблення та впровадження освітніх та просвітницьких програм з метою змінення соціальних і культурних моделей відповідальної ненасильницької поведінки чоловіків та жінок (дітей та дорослих); викорінення упереджень, звичаїв, інших практик, що ґрунтуються на ідеях меншовартості або зверхності, нетолерантності;

- широке впровадження програм підготовки молоді до сімейного життя; програм для молодого подружжя або тих, хто збирається до шлюбу; формування усвідомленого батьківства; підвищення батьківської компетенції; раннього розвитку дитини тощо;

- розроблення превентивних шкільних програм для позакласного виховання, спрямованих на формування у дітей ненасильницького світогляду;

- організація та проведення громадських акцій на національному та місцевих рівнях, спрямованих на формування ненасильницького світогляду серед населення, культури толерантності та чуйності (гендерної), культури миру (зокрема, акції «16 днів без насильства»);

– скорочення кількості (аж до повної ліквідації) зон підвищеного ризику (недостатньо освітлені або погано контрольовані зони); розташування зупинок громадського транспорту (автобус, метро, вокзали) в безпечних зонах; поліпшення патрулювання вулиць;

– створення та запровадження постійно діючих програм підвищення кваліфікації для всіх категорій фахівців (міліціонерів, лікарів, учителів, соціальних педагогів/працівників, психологів, суддів, працівників прокуратури тощо), які працюють у сфері захисту дітей та запобігання насильству, а також з дітьми, які зазнали насильства, та особами, які вчиняють насильство.

Вторинна соціальна профілактика насильства є групою. Метою цього виду профілактики є зміна ризикованої малоадаптивної поведінки на адаптивну. У результаті цієї профілактики передбачається зміна ставлення особистості до себе та інших, навчання навичкам поведінки в ситуаціях, які можуть призвести до насильства.

Вторинна соціальна профілактика насильства може проводитися шляхом розроблення та проведення тренінгів для дітей підліткового віку та учнівської молоді з проблем насильства.

Вторинна профілактика насильства щодо дітей – це сукупність заходів, спрямованих на раннє виявлення ситуацій підвищеного ризику виникнення насильства щодо дітей; виявлення, усунення та подолання чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами. Цей вид профілактики виконує такі основні завдання:

– розроблення та впровадження системи раннього виявлення ситуацій підвищеного ризику виникнення насильства щодо дитини;

– виявлення та нейтралізація чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами;

– підтримання сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, організування їх соціального супроводу;

– підвищення кваліфікації педагогів, вихователів, інших фахівців, які працюють в установах для дітей (інтернати, зокрема спеціалізовані, для дітей з вадами розвитку, будинки дитини, притулки, центри соціально-психологічної реабілі-

тації, приймальники-розподільники для дітей, виховні колонії тощо), щодо збагачення арсеналу методів виховання дітей, які мають девіантну поведінку, психічні відхилення тощо, що забезпечують позитивний результат та унеможливають насильство над дитиною.

Третинна соціальна профілактика спрямована на інтегрування в соціальне середовище осіб, які потерпіли від насильства. Третинна профілактика передбачає виявлення причин та особливостей поведінки молодої особи, які призвели до виникнення проблеми. Тобто, як бачимо, цей вид профілактики проводиться на особистісному рівні. Важливо, щоб цю роботу курував фахівець психологічної служби школи.

Третинна профілактика насильства щодо дітей – сукупність заходів втручання після здійснення насильства щодо дитини, спрямованих на недопущення рецидиву, реабілітацію дитини, яка зазнала насильства, та роботу з агресором.
Основні завдання цієї профілактики:

- кризове втручання та вилучення дитини із ситуації насильства;
- надання комплексної допомоги дитині, яка зазнала насильства, та її сім'ї;
- розроблення та забезпечення ефективного функціонування реабілітаційних програм для дітей, які зазнали насильства;
- розроблення та забезпечення ефективного функціонування реабілітаційних програм для осіб, які вчиняють насильство (насамперед – для батьків), з урахуванням їх статі, віку та інших особистісних характеристик.

Отже, можна сказати, що соціально-педагогічна профілактика насильства щодо дітей – вид соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється уповноваженими структурами, спрямований на: попередження, усунення та подолання чинників ризику виникнення насильства щодо дітей; раннє виявлення насильства; організування системи заходів, спрямованих на надання допомоги дитині, яка постраждала від насильства, а також на роботу з агресором, з метою недопущення повторних випадків насильства.

Одним із найважливіших напрямів профілактичної діяльності, спрямованої на протидію насильству в умовах

навчального закладу, є *просвітницька робота серед дітей та учнівської молоді* [2].

Просвітницьку роботу проводять, як правило, фахівці психологічної служби навчального закладу (практичні психологи, соціальні педагоги) у взаємодії з адміністрацією та класними керівниками учнівських колективів.

Фахівці визначають такі основні форми просвітницької роботи щодо попередження насильства: лекційна робота; організація конкурсів, фестивалів, акцій; організація клубів з правових знань; лекторії (кіно, відео) правових знань; організація на базі навчального закладу консультативних пунктів, де всі учасники навчально-виховного процесу можуть отримати консультації практичного психолога, соціального педагога, юриста, де можна провести зустрічі з працівниками правоохоронних органів.

Слід зауважити, робота з роз'яснення та вивчення чинного законодавства, міжнародних актів проводиться з урахуванням вікових, індивідуальних особливостей дітей та учнівської молоді.

Колективні форми й методи навчально-виховної роботи (міні-лекції, бесіди, диспути, усні журнали, кінолекторії та ін.) охоплюють одночасно велику кількість підлітків та молоді, сприяють створенню їхнього позитивного настрою.

Важливе місце в соціально-педагогічній роботі з дітьми, що стали жертвами домашнього насильства, посідає соціальна реабілітація. *Соціальна реабілітація* – комплекс заходів, спрямованих на відновлення людини в правах, соціальному статусі, на покращення її здоров'я, дієздатності. Цей процес спрямований також і на зміну соціального середовища, умов життєдіяльності, порушених чи обмежених з певних причин.

Здійснення соціальної реабілітації значно мірою залежить від *дотримання її основних принципів*, а саме [140]:

- *врахування регіональних особливостей*, соціокультурної та економічної ситуації в регіоні – передбачає знання структури установ, кадрової ситуації з метою організації єдиного реабілітаційного простору;

- *партнерства* (соціальний працівник, соціальний педагог, лікар, психолог – дитина) – полягає в єдності всіх психолого-педагогічних і лікувально-реабілітаційних заходів через особистість дитини;

– *різномісності* – передбачає комплекс різноманітних заходів із реалізації реабілітаційної програми. Virізніють такі сфери реабілітації: сімейну, освітню та інші. У зв'язку з цим стає очевидною роль взаємодії в реабілітаційній програмі таких спеціалістів, як психологи, педагоги, лікарі, соціологи тощо;

– *взаємозв'язку психосоціальних, біологічних і педагогічних методів впливу* – підкреслює необхідність різнопланового розуміння особистості дитини, враховуючи її психологічні, фізіологічні та патофізіологічні якості;

– *поступовості* – передбачає послідовний перехід від одного реабілітаційного заходу до наступного у зв'язку з основними потребами на даний момент, у відповідності з віком, станом організму і психосоціальними особливостями особистості;

– *індивідуально-особистісного, гуманістичного підходу* – визначає адресний характер допомоги і передбачає врахування не тільки зони актуального, а й зони наступного розвитку дитини;

– *послідовності, комплексності, доступності, диференційованості*.

Є такі види соціальної реабілітації [104]:

– *медична* – передбачає комплекс заходів, які охоплюють заходи, спрямовані на відновлення чи компенсацію функцій організму, що були втрачені людиною. Держава забезпечує санаторно-курортне лікування, профілактику ускладнень протезування, фізіотерапію, забезпечення ліками безкоштовно або на пільгових умовах;

– *соціально-середовищна* – спрямована на забезпечення умов життєдіяльності технічними засобами реабілітації, які сприятимуть відновленню втраченого соціального статусу, громадських зв'язків тощо;

– *професійно-трудова* – це заходи професійної орієнтації, навчання, які сприяють перекваліфікації, навчанню та працевлаштуванню осіб;

– *психолого-педагогічна* – охоплює такі заходи, які допомагають людям адаптуватися у суспільстві, долати життєві кризи, складні психологічні стани (стреси, депресії тощо), продовжувати навчання, розширювати коло їх спілкування та взаємодії;

– *соціально-педагогічна* – це діяльність спеціалістів, яка передбачає допомогу людині, насамперед у набутті впевненості у собі, в своїх силах, у розумінні себе як повноцінного члена суспільства, в досягненні особистісної рівноваги.

Етапи та зміст соціальної реабілітації дітей потерпілих від насильства:

1. *Діагностичний*. Одержання даних про дитину, яка опинилася у несприятливих умовах, екстремальній ситуації. Діагностика особистості, умов, ситуації, оцінка ресурсів і прийняття рішення про: кризове втручання; взяття клієнта на соціальну реабілітацію (в притулку, денному центрі соціально-психологічної допомоги для дітей з функціональними обмеженнями, як патронаж на дому тощо); здійснення окремої роботи з членами сім'ї: колекційної, попереджувально-профілактичної, навчання самопомозі.

2. *Проективний*. Пропозиція соціальних послуг клієнту чи членам його сім'ї, визначення мети, завдань, стратегії реабілітації, вироблення мети і завдань роботи (спільно з клієнтом, членами його сім'ї – за можливості спільно з усіма фахівцями, причетними до проблеми клієнта). Моделювання засобів, методів, прийомів соціальної роботи, передбачення можливих труднощів у реабілітації клієнта.

3. *Організаційний*. Залучення фахівців до здійснення соціальної реабілітації (укладення угод, формування групи фахівців з різних спеціальностей для надання допомоги в конкретному випадку). Організація взаємодії між суб'єктами соціальної роботи:

– на функціональному рівні (відповідно до спільної мети, конкретних завдань діяльності, через поділ процесу спільної діяльності між виконавцями);

– на міжособистісному рівні між суб'єктами або між клієнтом і суб'єктами соціальної роботи: через нараду, конфлікти суперечки, дискусії як безпосередня трансформаційна взаємодія (спрямована на зміни в клієнті, мікро- та макросередовищі);

– на рівні організації: наявність організації (установи) для соціальної реабілітації, керівництва в особі одного з фахівців, наділеного особливими повноваженнями (відповідального за життя і здоров'я людини);

– у просторі: в одній установі чи кількох установ одночасно (як дружні клініки для молоді, реабілітаційних центрах, на дому) через створення єдиного соціалізуючого простору з безпосередніми особистими контактами між учасниками реабілітації, обміну між ними діями, інформацією;

– розроблення плану соціальної реабілітації з урахуванням думки клієнта, пропозицій фахівців, залучених до реабілітації.

4. *Практично-діяльнісний* – надання соціальних послуг клієнту на основі: кризового втручання в сім'ю і життя дитини, яка зазнала насильства, для відновлення її стану і соціального статусу; допомоги для самопомоги потерпілим від насильства і членам їх сімей для підвищення соціального статусу жертви, подолання агресивності, гендерних стереотипів, самореалізації в позитивний бік тих, хто застосував насильство.

Оцінка ситуації і стану клієнта і прийняття рішення про завдання і зміст програми роботи з ними і членами його сім'ї.

Методи соціальної реабілітації доволі різноманітні, що дає змогу досягти потрібного ефекту в цій дуже важливій і необхідній діяльності. Поряд з універсальними методами інформаційно-консультативної бесіди, психологічного тренінгу, спостереження під час соціальної реабілітації активно використовуються і такі методи соціальної терапії, як рольові ігри, танцювальна терапія, казкотерапія та інші.

Соціокультурними детермінантами насильства в сім'ї є нерозуміння суспільством насильства як соціальної проблеми; неефективна превентивна політика держави; відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань, психічних образ; демонстрація насильства через засоби масової інформації; недосконале законодавство.

Соціально-педагогічні наслідки насильства: розвиваються страхи, знижується самооцінка, самоповага, почуття меншовартості тощо. Частина підлітків, які зазнали тих чи інших форм насильства, згодом проявляють його щодо однолітків чи менших за віком. Тому практичним психологом, соціальним педагогом та класними керівниками повинна проводитися робота з профілактики насильницької поведінки.

Підсумовуючи, зазначимо, що домашнє насильство є особливо руйнівним для розвитку особистості. Насильство – дія, за допомогою якої досягають необмеженої влади над людиною, повного контролю поведінки, думок, почуттів іншої людини. Способами досягнення подібної влади та контролю є приниження, образи, погрози, залякування, маніпуляції, шантаж, загроза фізичного впливу, надмірне обмеження, а також використання фізичного, психологічного, сексуального й економічного насильства.

Контрольні запитання

1. Розкрийте поняття «сім'я», «члени сім'ї».
2. Охарактеризуйте фізичне насильство та його ознаки.
3. Проаналізуйте психологічне насильство та його ознаки.
4. Охарактеризуйте сексуальне насильство та його ознаки.
5. Поясніть агресивні прояви за критерієм впливу мотиваційної складової.
6. Охарактеризуйте теорії щодо природи насильства в сім'ї.
7. Проаналізуйте детермінанти та фактори ризику насильства в сім'ї.
8. Проаналізуйте завдання соціально-педагогічної роботи щодо протидії жорстокому поведженню з дітьми.
9. Розкрийте методи соціально-педагогічної роботи з дітьми, що зазнали насильства.
10. Охарактеризуйте завдання первинної профілактики насильства щодо дітей.
11. Проаналізуйте завдання вторинної профілактики насильства щодо дітей.
12. Розкрийте завдання третинної профілактики насильства щодо дітей.
13. Опишіть принципи соціальної реабілітації дітей, що зазнали насильства.
14. Проаналізуйте етапи та зміст соціальної реабілітації дітей, що потерпіли від насильства.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Соціально-психологічна характеристика основних видів домашнього насильства.

2. Об'єктивні і суб'єктивні причини домашнього насильства
3. Основні методи соціально-педагогічної роботи з дітьми, що зазнали насильства.
4. Профілактичні заходи в соціально-педагогічній роботі з дітьми, що зазнали насильства.

Теми рефератів

1. Особливості насильства в сучасній сім'ї.
2. Сімейне насильство над дітьми як соціально-педагогічна проблема.
3. Правові аспекти запобігання насильства в сім'ї.
4. Сучасні соціально-педагогічні технології роботи з жертвами домашнього насильства.

Рекомендована література

1. Боднар А. Я., Павленко С. С. Деякі аспекти вивчення проблеми насильства в сім'ї на сучасному етапі. *Наукові записки НаУКМА. Корекційна та соціальна педагогіка і психологія*. 2008. Т. 84. *Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. С. 69–72.
2. Бойко Т. В. Допомога сім'ям у кризі. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. № 3. 2005. С. 129.
3. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: метод. матеріали для працівників освіти / авт.-упор.: С. Буров, І. Дубиніна, Ю. Онишко, Л. Смирлова, М. Ясиновська. Київ : Видав. дім «КАЛИТА», 2007. 36 с.
4. Войтова Л. В. Соціально-педагогічна робота щодо профілактики насильства над дітьми в сім'ї. URL: http://www.archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/..../10.pdf
5. Гончарова Т. В. Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори виникнення. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. № 4. С. 47–53.
6. Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VII «Про запобігання та протидію домашньому насильству». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 5. Ст. 35.
7. Запобігання насильства в сім'ї / під заг. ред. А. В. Довженко, А. Й. Присяжнюк, В. А. Ганцюра. Київ : ТОВ НОВА, 2004. 136 с.
8. Капська А. Й., Пеша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 231 с.

9. Коломієць О. Г. Соціально-педагогічні умови подолання сімейного насильства щодо дітей. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N122/N122p071-077.pdf
10. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л. Соціально-психологічні аспекти проблем насильства. Київ, 2003. 337 с.
11. Соціальна і корекційна робота з особами, які вчинили насильство в сім'ї: навч.-метод. посібник. (в двох томах). Том 1 / за загальною редакцією Бандурки О. М., Левченко К. Б., Трубавіної І. М. Київ: Україна, 2011. 171 с.
12. Сушик Н. Сутність, види, фактори виникнення насильства над дітьми в сім'ї. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей»* (м. Тернопіль, 29–30 квітня 2014 р.). Тернопіль, 2014. 317 с.
13. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти / В. М. Бондаровська, О. О. Кочемировська, Г. М. Лактіонова, Ю. В. та ін. / заг. ред. О. Кочемировська. Київ: Вид-во ФОП Клименко Ю. Я., 2010. 372 с.
14. Поліщук Ю. Й. Сімейне насильство над дітьми як соціально-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Серія соціально-педагогічна*. Вип. 13 / за ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2009. С. 213–220.
15. Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинились у складних життєвих обставинах. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0471-08>
16. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015.
17. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навч. посіб. Київ: ДЦССМ, 2002. 132 с.

Тести

1. Яке із наведених положень не є ознакою насильства, а саме – це дії:
 - а) що здійснюються умисно і спрямовані на досягнення певної мети;
 - б) завдають школи іншій людині;
 - в) порушують право і свободи людини;
 - г) формують «Я-концепцію» людини.

2. Фізичне насильство в сім'ї – це:

а) протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї;

б) умисне завдання одним членом сім'ї іншому члену сім'ї тілесних ушкоджень;

в) умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна;

г) моральне приниження людини.

3. Представники якої теорії вважають, що основною причиною насильства є домінуюча позиція чоловіків у суспільних відносинах, патріархальні культурні норми:

а) соціальних змін;

б) символічної взаємодії;

в) ситуаційної;

г) соціокультурної.

4. Яке із наведених положень не стосується додетермінант деструктивної конфліктності та насильства у сім'ях:

а) духовна деградація, нехтування християнськими та загальнолюдськими цінностями, криза моральності, стан аномії, лібералізація статевої моралі;

б) патріархальні, авторитарні традиції, поширення хибних гендерних стереотипів, гендерна нерівність у суспільстві, сексизм;

в) тривала соціально-економічна криза, низька якість життя, алкоголізація населення, вживання наркотиків;

г) права громадян на недоторканність приватного життя, особисту й сімейну таємницю.

5. Яке із наведених положень не входить до факторів ризику, обумовлених структурою сім'ї й моделлю спілкування:

а) неповні та багатодітні сім'ї;

б) передача негативного досвіду від старшого покоління до молодшого;

в) проблеми взаємин батьків і дитини;

г) низька поінформованість дітей про свої права.

6. Яке із наведених положень не входить до факторів ризику, зумовлених особистістю батьків, а саме:

а) негативне ставлення батьків до оточення та неадекватні соціальні очікування стосовно дитини;

б) психічне здоров'я батьків;

в) алкоголізм і наркоманія батьків;

г) відсутність соціальної допомоги і від держави, і від громадських організацій.

7. Яке із наведених положень не стосується факторів ризику, зумовлених особистістю дитини:

а) діти із вродженими або набутими каліцтвами, низьким інтелектом, порушеннями здоров'я (спадковий синдром, хронічні захворювання, зокрема психічні);

б) з розладами й особливостями поведінки (дратівливість, агресивність, непокірність, неслухняність, імпульсивність, гіперактивність, непередбачуваність поведінки, порушення сну, енурез);

в) з особливостями зовнішності, що відрізняє їх від інших або важко переживається батьками;

г) емоційна спрощеність і розумова відсталість батьків.

8. Яке із наведених положень не може застосовуватися з метою запобігання насильству в сім'ї стосовно дітей:

а) інформаційний (просвітницький), в основі якого є знання і підтримка державою, громадою, сім'ями, окремими особами прав людини;

б) силовий підхід, який означає, що порушення прав людини, задекларованих у законах, є підставою для покарання злочинця незалежно від того, чи знав він, що порушує права іншої людини, чи ні;

в) християнський підхід, який передбачає опору на позитивне в людині, власні високі духовні якості;

г) пасивний (споглядальний).

9. Яке із наведених положень не входить у систему соціально-педагогічної профілактики насильства дітей:

а) первинна профілактика насильства дітей;

б) вторинна профілактика насильства дітей;

в) третинна профілактика насильства дітей;

г) поточна профілактика насильства дітей.

10. Яке із наведених положень не входить до основних видів соціальної реабілітації жертв домашнього насильства:

а) медична реабілітація;

б) професійно-трудова реабілітація;

в) психолого-педагогічна реабілітація;

г) гендерна реабілітація.

Розділ 8

ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

Унаслідок вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- пояснити суть і зміст понять «культура», «професійна культура»;
- охарактеризувати структурні елементи педагогічної культури соціального педагога;
- розкрити рівні педагогічної культури;
- охарактеризувати критерії сформованості педагогічної культури;
- проаналізувати функції соціального педагога;
- проаналізувати види і ролі професійної діяльності соціального педагога;
- охарактеризувати професійні якості соціального педагога.

8.1. Педагогічна культура соціального педагога

8.2. Професійні якості соціального педагога

Різновидом соціальної діяльності суспільства є соціально-педагогічна робота, яка спрямована на сприяння соціалізації особистості з метою досягнення людиною та суспільством благополуччя та створення для цього сприятливих умов.

Педагогічна культура як якісна характеристика особистості соціального педагога постає індикатором розвитку суспільства загалом. Вона безпосередньо пов'язана з економічною, духовною, естетичною, політичною культурою суспільства. Як явище суспільного життя, педагогічна культура охоплює все розмаїття виявів педагогічної дійсності, є складною динамічною системою.

8.1. Педагогічна культура соціального педагога

Культура – це історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил та здібностей людини, який виражається у типах та формах життєдіяльності людей, а також у створюваних ними матеріальних та духовних цінностей. Поняття «культура» вживається для характеристики визначених історичних епох, конкретних суспільств та націй, специфічних сфер діяльності та життя.

Культура охоплює: результати конкретної діяльності (знаряддя праці, твори мистецтва); засоби спілкування людей (мораль і право); характерні особливості свідомості (моральне, естетичне); здібності людей, які реалізуються у їх діяльності (знання, уміння, навички). У конкретних сферах суспільного життя культура характеризує різні особливості свідомості, поведінки та діяльності людей. Культурі притаманні цілісність, спадкоємність у засвоєнні досягнень та традицій, взаємозв'язок загальнолюдського та національного. Оволодіння всім багатством культури людства лежить в основі системи виховання та освіти. Отож, культура людини – це засвоєний досвід поведінки, відношень, спілкування, який повсякденно проявляється та визнаний у наявному соціальному середовищі.

Професійна культура – це інтегративне поняття, що відображає досягнутий у професійній діяльності рівень майстерності, означає творче ставлення до праці, здатність до прийняття рішень та їх оцінки одночасно з двох позицій – конкретно-технологічної та соціокультурної, формується на основі конструктивного поєднання професійної й соціальної компетентності.

Соціального педагога характеризує професійна культура, складовою частиною якої є педагогічна культура. *Педагогічна культура* – це складне системне утворення, яке відображає наявний рівень професійно важливих знань, умінь, навичок, цінностей, якостей, яке відображається у результатах соціально-педагогічної діяльності фахівців та знаходиться у тісному взаємозв'язку із загальною культурою особистості [71].

Професія як соціально-культурне явище має певну структуру, що містить предмет, засоби і результат професійної

діяльності: цілі, цінності, норми, методи та методика, зразки та ідеали, зміст яких відображає рівень духовності суб'єкта.

Педагогічна культура характеризує певний рівень виконання людиною своїх службово-кваліфікаційних обов'язків. Рівень сформованості цього феномена залежить від [78]:

- спрямованості й стійкості соціально значущих мотивів діяльності (потреби, інтереси, цінності, погляди);

- відповідності психофізичних властивостей особистості (здібності, спроможності), які забезпечують необхідний рівень і ефективність професійної діяльності;

- ступеня розвитку психічних процесів особистості (мислення, пам'ять, почуття, емоції, воля тощо);

- повноти й глибини засвоєних психолого-педагогічних і спеціальних знань, умінь, навичок, а також набутого досвіду;

- соціальної активності особистості.

У сучасних умовах професійна діяльність соціального педагога суттєво поширюється та ускладнюється, що надає більш високі вимоги до його педагогічної культури. Це обумовлено такими причинами [136]:

- гуманізація та демократизація суспільного життя, професійних відношень у педагогічних та соціальних групах потребують підвищеної уваги до людини, більш професійної роботи з нею;

- динамічні соціальні зміни у сучасному українському суспільстві ініціюють підвищення вимог до організації та функціонування всіх його соціальних, виховних інститутів, що ускладнює вирішення завдань професійного росту та особистого удосконалення;

- високі вимоги до педагогічної культури соціального педагога обумовлені необхідністю урахування у його професійній діяльності безлічі організаційних, виховних, діагностичних, соціально-терапевтичних, охоронно-захисних та інших інновацій.

Структура педагогічної культури соціальних педагогів містить такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, комунікативний, поведінковий та організаційний. Розглянемо детальніше кожен із них [78, с. 91].

Мотиваційно-ціннісний компонент відображає систему мотивації та ціннісні орієнтації соціального педагога.

Розглядається як здатність мотивувати себе на виконання професійних завдань, ґрунтуючись на комплексі наявних мотивів, потягів, цінностей, стимулів та потреб. В основі мотиваційної сфери соціального педагога лежить стійка спрямованість його інтересів, мотивів та потреб. Спрямованість сприяє усвідомленню суспільної значущості професійної діяльності соціального педагога, прагненню розвиватись особистісно та професійно в обраній галузі.

Мотиваційно-ціннісний компонент професійної культури соціального педагога сприяє розвитку гуманістичної спрямованості, яка забезпечує формування переконань фахівця щодо гуманістичної ідеології соціально-педагогічної діяльності.

Формування ціннісних орієнтацій тісно пов'язане з наявністю таких важливих якостей соціального педагога, як гуманістична спрямованість, повага до гідності людей, особиста і соціальна відповідальність, загострене почуття соціальної справедливості, терпимість, ввічливість, порядність, емпатійність, готовність зрозуміти клієнта та прийти йому на допомогу, уважність, старанність, щирість, комунікабельність, соціальна адаптованість.

Показниками мотиваційно-ціннісного компоненту є прагнення до професійного розвитку та наявність професійно важливих цінностей. Отже, *мотиваційно-ціннісний компонент професійної культури соціальних педагогів* – це сукупність інтересів, прагнень та цінностей, що забезпечують їх особистісний розвиток та професійне становлення, та є передумовою ефективної соціально-педагогічної діяльності.

Когнітивний компонент педагогічної культури соціального педагога відображає сукупність уявлень про соціально-педагогічну діяльність, активізує пізнавальну діяльність фахівця, сприяє збагаченню когнітивного досвіду та виявляється у спроможності сприймати, осмислювати, відтворювати та використовувати необхідну наукову інформацію для вирішення різних теоретичних та практичних завдань.

Ядром когнітивного компоненту є професійні знання, уміння та навички соціального педагога. *До системи професійних знань належать: теоретико-методологічні* (знання про людину як біопсихічну істоту, знання закономірностей взаємодії людини та суспільства, соціальної поведінки, про-

цесу соціалізації, знання мети, принципів та змісту соціально-педагогічної діяльності); методичні (знання основ методики, форм, методів, технологій соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями населення, знання основ прогнозування, моделювання соціально-педагогічної діяльності роботи); прикладні (знання способів, видів, засобів професійної діяльності).

Комунікативний компонент педагогічної культури відображає комунікативну культуру та комунікативну компетентність фахівця. Комунікативна культура є однією з базових характеристик професійної компетентності фахівців у типі професій «людина-людина». Саме до такого типу належить соціально-педагогічна діяльність. Специфіка роботи соціального педагога зумовлює необхідність постійного спілкування з клієнтами, колегами, партнерами. Лише завдяки ефективній комунікації соціальний педагог може досягти мети.

Найбільш значущими показниками цього компоненту є вміння висловлювати власні думки, уміння створювати сприятливий психологічний клімат, уміння вести діалог. На кожному етапі комунікативної взаємодії, під дією різних чинників, може виникнути викривлення інформації, як, наприклад, нечітке формулювання змісту, нелогічність чи незв'язність у мовленні, двозначність у висловлюваннях, використання незрозумілої професійної термінології чи фахового жаргону. Тому не менш важливим показником, на наш погляд, є вміння долати комунікативні бар'єри. Система поведінки та морально-етичних якостей майбутнього фахівця знаходяться в основі поведінкового компоненту.

Культура професійно-педагогічної поведінки соціального педагога передбачає, що за різних обставин соціально-педагогічної діяльності (з колегами, учнями, їх батьками, керівництвом) він дотримується норм моралі та педагогічної етики, проявляє гідність, доброзичливість, витримку, культуру спілкування, почуття такту. Він володіє своїм голосом, мімікою, жестами, відзначається привітністю, повагою до людей, чуйністю та прагне до самовдосконалення. Педагогічна позиція, психолого-педагогічна компетентність, особистісні якості, ціннісні установки, творчість діяльності концептуалізує професійну поведінку соціального педагога, надає йому власного

неповторного індивідуального стилю. І, навпаки, професійна поведінка соціальних педагогів, для яких характерний низький рівень педагогічної культури, визначається безсистемністю, непослідовністю, невмінням творчо, оригінально вирішувати соціально-педагогічні проблеми.

Етична поведінка стосовно колег передбачає визнання різних поглядів колег та інших фахівців, конструктивний аналіз професійних дій колег, обстоювання професійної честі і гідності колег, недопущення критики на їх адресу та щодо професії загалом, коректне висловлювання зауважень та пропозицій. Не менш важливою є здатність фахівця вирішувати конфліктні ситуації.

Організаційний компонент відображає систему організаційних здібностей соціального педагога, які є основою для реалізації організаційної функції соціально-педагогічної діяльності. До таких здібностей належать: здатність організовувати власну діяльність, планувати роботу, розподіляти робочий час, організовувати ефективну взаємодію з іншими, підбивати підсумки роботи. Що ж стосується організаційних умінь соціального педагога, то це – планування, організація та контроль власної роботи, організація співробітництва з іншими установами, координація цієї взаємодії, залучення громадськості до соціально-педагогічної діяльності, сприяння організації нових соціальних установ.

Творчий характер соціально-педагогічної праці передбачає наявність у соціального педагога *індивідуального стилю діяльності* – своєрідного індивідуального прояву професійної майстерності та техніки в процесі соціально-педагогічної діяльності і проявляється у [116]:

- темпераменті (час і швидкість реакції, індивідуальний темп роботи, емоційна чутливість, чуйність);
- прояві соціального педагога як спеціаліста-професіонала;
- характері реагування на ті або інші соціально-педагогічні ситуації;
- виборі методів і засобі соціально-педагогічного впливу;
- стилі педагогічного спілкування; реагуванні на дії та вчинки учнів, клієнтів, батьків та ін.;
- перевазі тих або інших видів заохочень і покарань;

– своєрідності реалізації професійної майстерності у процесі діяльності через: реалізацію соціально-педагогічних технологій, методів та методик, засобів та прийомів; прояв педагогічної техніки соціального педагога; педагогічний такт та етика в процесі соціально-педагогічної діяльності, виконання етичних норм і правил; рівень досягнутих результатів.

Важливим елементом педагогічної культури соціального педагога є вміння. *Вміння соціального педагога* – це внутрішньо значуща, сформована в діяльності здатність особистості до власної трансформації та інтеграції спеціальних теоретичних знань і навичок у вирішенні завдань професійної педагогічної діяльності. Це засіб свідомої, цілеспрямованої професійної творчої діяльності, , реалізовані творчі здібності в теоретично-пізнавальній і практичній роботі.

Професійні вміння соціального педагога проявляються у здатності особистості самостійно переносити раніше засвоєні спеціальні знання й навички у нову нестандартну ситуацію, знаходити правильні й оригінальні шляхи розв'язання соціально-педагогічних проблем в умовах дефіциту часу та інформації, альтернативні варіанти їх вирішення, комбінувати раніше відомі способи дій у нові при здійсненні навчально-виховного процесу. Професійні вміння є вагомою складовою професійної культури соціального педагога.

До системи основних професійних умінь соціального педагога належать [3, с. 47]:

Аналітичні вміння. Сформованість аналітичних умінь – один із критеріїв педагогічної майстерності. Саме через аналітичні вміння виявляється узагальнене вміння педагогічно мислити. Таке вміння складається з низки вмінь:

- розбивати педагогічні явища на окремі елементи (умови, причини, мотиви, стимули, засоби, форми прояву тощо);
- осмислювати кожну частину у взаємозв'язку з цілим, з провідними сторонами;
- знаходити в теорії навчання і виховання ідеї, висновки, закономірності, які є адекватними логіці явища, що розглядається;
- правильно діагностувати педагогічні явища;
- знаходити основне педагогічне вміння (проблему) та засоби його оптимального вирішення.

Прогностичні вміння. Управління соціальними процесами, яким є і навчальний, завжди припускає орієнтацію на чітко уявлений у свідомості суб'єкта управління кінцевий результат. Основу для цілепокладання та пошуку можливих шляхів вирішення педагогічних завдань створює аналіз педагогічних ситуацій. Взаємозв'язок аналізу педагогічної ситуації і цілепокладання в педагогічній діяльності обмежений. Проте успіх цілепокладання залежить не тільки від результатів аналітичної діяльності. Багато в чому він зумовлюється здатністю до антиципації, тобто до передбачення результату дій ще до того, як вони будуть реально здійснені. Наявність цієї професійно значущої якості завжди характеризувала педагогів-майстрів.

Педагогічне прогнозування, що здійснюється на науковій основі, спирається на знання сутності та логіки педагогічного процесу, закономірностей вікового та індивідуального розвитку особистості. Склад прогностичних умінь можна навести так:

- висування педагогічних цілей, завдань;
- відбір засобів досягнення педагогічних цілей;
- передбачення результату, можливих відхилень та небажаних явищ;
- визначення етапів (або стадій) педагогічного процесу, розподіл часу, планування життєдіяльності спільно зі студентами.

Залежно від об'єкта прогнозування прогностичні вміння можна об'єднати в такі групи:

- прогнозування розвитку колективу: динаміка його структури, розвиток системи взаємовідносин тощо;
- прогнозування розвитку особистості: її особистісно-ділових якостей, почуттів, волі та поведінки, можливих відхилень у розвитку тощо;
- прогнозування педагогічного процесу: освітніх, виховних та розвивальних можливостей навчального матеріалу, ускладнень у навчанні та інших видах діяльності;
- прогнозування результатів застосування тих чи інших методів, прийомів та засобів навчання та виховання тощо.

Педагогічне прогнозування вимагає від викладача оволодіння такими прогностичними методами, як моделювання; висування гіпотез; розумовий експеримент; урахування при

визначенні педагогічних завдань та відборі змісту діяльності студентів їх потреб та інтересів, можливостей матеріальної бази, свого досвіду та особистісно-ділових якостей; визначення комплексу домінуючих та другорядних завдань для кожного етапу педагогічного процесу.

Рефлексивні вміння наявні при здійсненні соціальним педагогом контрольної-оціночної діяльності, що спрямована на себе. Її, звичайно, пов'язують лише із завершальним етапом педагогічного завдання, розуміючи як своєрідну процедуру з підведення підсумків навчально-виховної діяльності. Є такі різноманітні види контролю:

- контроль на основі співвідношення отриманих результатів із заданими зразками;
- контроль на основі запропонованих результатів дій, виконаних лише у розумовому значенні;
- контроль на основі аналізу готових результатів фактично виконаних дій.

Усі види контролю рівною мірою наявні у педагогічній діяльності, хоча і розосереджені на етапах вирішення педагогічного завдання. На особливу увагу заслуговує контроль на основі аналізу вже отриманих результатів. Для ефективного здійснення цього виду контролю викладач має бути здатним до рефлексії, що дозволяє розумно та об'єктивно аналізувати свої міркування, вчинки, відтак – діяльність з точки зору їх відповідності замислу та умовам.

Організаційна діяльність забезпечує залучення особистості до різноманітних видів діяльності та організацію діяльності колективу, що перетворює його із об'єкта на суб'єкт виховання. До організаторських умінь як загально-педагогічних належать:

мобілізаційні вміння, пов'язані з привертанням уваги особистості та розвитком у них стійких інтересів до навчання та інших видів діяльності, з формуванням потреби у знаннях і озброєнням соціальними умінь та навичками тощо;

інформаційні вміння. Їх пов'язують тільки з безпосереднім викладом навчальної інформації, водночас вони мають місце і в засобах її отримання. Це вміння та навички роботи із комп'ютерною технікою, друкованими джерелами, вміння добувати інформацію з інших джерел та дидактично

її перетворювати, тобто уміння інтерпретувати та адаптувати інформацію до завдань навчання та виховання. На етапі безпосереднього спілкування з людиною інформаційні уміння виявляються у здібностях:

- ясно і чітко викладати навчальний матеріал, враховуючи специфіку предмета, рівень підготовленості, їх життєвий досвід;

- логічно правильно будувати і вести конкретну бесіду, пояснення, проблемний виклад;

- органічно поєднувати використання індуктивного та дедуктивного шляхів викладу навчального матеріалу;

- формулювати питання у доступній формі, стисло, чітко та виразно;

- застосовувати технічні засоби, електронно-обчислювальну техніку та засоби наочності;

- висловлювати думку за допомогою графіків, діаграм, схем, малюнків;

- оперативно діагностувати характер та рівень засвоєння нового матеріалу з використанням різноманітних методів, педагогічних інновацій;

- перебудовувати у разі необхідності план і хід викладу матеріалу.

Розвивальні вміння припускають:

- визначення «зони найближчого розвитку» окремих осіб, групи загалом;

- створення проблемних ситуацій та інших умов для розвитку пізнавальних процесів, почуттів та волі;

- стимулювання пізнавальної самостійності та творчого мислення, потреби у встановленні логічних (від приватного до загального, від конкретного до абстрактного) та функціональних (причини – наслідки, мети – засобу, якості – кількості, дії – результату) відносин;

- формування та постановка питань, що вимагають застосування засвоєних раніше знань та вмінь;

- створення умов для розвитку індивідуальних особливостей, тобто індивідуальний підхід до людини.

Орієнтаційні вміння спрямовані на:

- формування морально-ціннісних установок та наукового світогляду, прищеплення стійкого інтересу до навчання,

науки та професійної діяльності, що відповідає особистісним схильностям та можливостям людей;

– організацію спільної творчої діяльності, що має на меті розвиток соціально значущих якостей особистості. Організаційні уміння соціального педагога нерозривно пов'язані з комунікативними, від яких залежить установалення педагогічно доцільних взаємовідносин об'єктами соціально-педагогічного впливу.

Так, за допомогою слова соціальний педагог формує позитивну мотивацію до соціального навчання, пізнавальну спрямованість та створює психологічну обстановку спільного пізнавального пошуку та спільних роздумів. За допомогою слова створюється психологічний клімат, долаються особистісні бар'єри, формуються міжособистісні відносини, створюються ситуації, що стимулюють самоосвіту та самовиховання.

Комунікативні уміння викладача структурно можуть бути представлені як взаємопов'язані групи таких умінь.

Перцептивні уміння можна подати так:

– сприймати та адекватно інтерпретувати інформацію про сигнали від партнера по спілкуванню, що отримуються під час спільної діяльності;

– глибоко проникати в особистісну суть інших людей; встановлювати індивідуальну своєрідність людини; на основі швидкої оцінки зовнішніх характеристик людини та її поведінки визначати внутрішній світ, спрямованість та можливі дії людини у майбутньому;

– визначати, до якого типу особистості та темпераменту належить людина; за незначними ознаками виявляти характер переживань, стан людини, її причетність або непричетність до тих чи інших подій;

– знаходити в діях та інших проявах людини ознаки, що відрізняють її від інших та самої себе у схожих обставинах у минулому;

– бачити головне в іншій людині, правильно визначати її ставлення до соціальних цінностей, враховуючи у поведінці людей «поправки» на того, хто сприймає, протистояти стереотипам сприйняття іншої людини (ідеалізація, «ефект ореолу» тощо).

Уміння педагогічного спілкування. Управління спілкуванням у соціально-педагогічному процесі припускає:

- оволодіння соціальним педагогом уміннями розподіляти увагу та підтримувати її стійкість;
- обирати щодо окремих людей найбільш відповідний спосіб поведінки і звертання;
- аналізувати вчинки особистості, бачити за ними мотиви, якими вони керуються, визначати їх поведінку у різноманітних ситуаціях;
- створювати досвід емоційних переживань, забезпечувати атмосферу благополуччя;
- управляти ініціативою у спілкуванні, використовуючи для цього багатий арсенал засобів, що підвищують ефективність взаємодії.

Уміння педагогічної техніки, що становить сукупність умінь та навичок, необхідних для стимулювання активності як окремих індивідів, так і колективу загалом:

- вибрати правильний стиль і тон у спілкуванні, управляти увагою, темпом діяльності;
- управляти своїм тілом;
- регулювати свій психічний стан (викликати почуття радості, гніву тощо);
- володіти технікою інтонування для вираження різних почуттів (прохання, вимога, питання, наказ, рада, побажання);
- викликати прихильність до себе співрозмовника;
- образно передавати інформацію;
- мобілізувати творче самопочуття перед майбутнім спілкуванням тощо.

Узагальнюючи наведені педагогічні уміння, можна навести таку *модель професійної компетентності соціального педагога*, що виступає як єдність його теоретичної та практичної готовності [78]:

1. Уміння «переводити» зміст об'єктивного процесу виховання у конкретні соціально-педагогічні завдання: вивчення особистості та групи для визначення рівня їх підготовленості до активного оволодіння новими знаннями і вміннями та проєктування на цій основі розвитку групи і окремих індивідів; виділення комплексу освітніх, виховних та розвиваючих завдань, їх конкретизація та визначення домінуючого завдання.

2. Уміння будувати та надавати руху логічно завершеній педагогічній системі: комплексне планування освітньо-виховних завдань; обґрунтований відбір змісту навчального процесу; оптимальний вибір форм, методів та засобів його організації, застосування соціально-педагогічних технологій.

3. Уміння виділяти та встановлювати взаємозв'язки між компонентами та факторами виховання, активізувати їх: створення необхідних умов (матеріальних, морально-психологічних, організаційних, гігієнічних тощо); активізація особистості, розвиток її діяльності, що перетворює її з об'єкта на суб'єкт виховання; організація і розвиток спільної діяльності.

4. Уміння вести облік і оцінювати результати соціально-педагогічної діяльності: самоаналіз та аналіз навчального процесу і результатів діяльності соціального педагога; визначення нового комплексу домінуючих та другорядних соціально-педагогічних завдань.

Зазначені професійні теоретичні знання та вміння допомагають у діяльності соціального педагога створювати систему засобів і прийомів для досягнення професійної мети, швидко орієнтуватися в нових ситуаціях, планувати свою діяльність, оцінювати її результативність.

У зв'язку з тим, що процес формування педагогічної культури фахівця є складним, комплексним, неможливо знайти показник, який інтегрально дозволяв би виміряти цей феномен. Отож, потрібен комплекс критеріїв.

Критерії формування педагогічної культури фахівця – це суттєві ознаки, що свідчать про досягнення того або іншого рівня її сформованості. Рівень – це ступінь сформованості педагогічної культури, певний результат розвитку; критерії – вимірники рівнів. Між ними є певний динамічний зв'язок, якщо його розкрити, можна виробити найбільш оптимальну систему критеріїв.

Відповідно до типології структурних компонентів педагогічної культури *сформульовані критерії сформованості педагогічної культури соціального педагога: професійно-компетентнісний, організаційно-комунікативний, професійно-моральний* [116, с. 136]. Визначені нами критерії враховують специфіку професійної діяльності соціального педагога

та забезпечують діагностику рівня сформованості професійної культури. Кожний критерій розкривається через систему показників, які його характеризують.

Професійно-компетентнісний критерій передбачає сформованість професійних знань, умінь, навичок; основних професійних компетенцій (експертних, дослідницьких, прогностичних, контрольних, юридичних, управлінських, просвітницьких), що визначають здатність до вирішення професійних завдань і прийняття кваліфікованих рішень; професійно важливих особистісних якостей; прагнення до професійного самовдосконалення. Знання перетворюються на переконання та є спрямуванням до практичної дії. Виступаючи складовою світогляду людини, знання значною мірою визначають її ставлення до дійсності, моральні погляди, переконання, вольові риси, характер. Вони є одним із джерел схильностей та інтересів особистості, необхідною умовою розвитку здібностей, обдарувань.

Для ефективного виконання професійних обов'язків соціальний педагог має бути добре обізнаним у питаннях гуманітарної освіти і соціально-економічної політики, мати базові знання з юриспруденції, обчислювальної техніки тощо. Тобто, відповідно до визначеного нами професійно-компетентнісного критерію, професійна культура характеризується не лише наявністю системи фахових знань та вмінь, але й сформованістю відповідних компетенцій, які полягають у готовності оперативно, гнучко та результативно застосовувати наявні знання і вміння в різноманітних ситуаціях професійної діяльності.

Ефективна реалізація професійних компетенцій, знань, умінь і навичок фахівця залежить від наявності в нього професійно важливих якостей. У соціальних педагогів це, насамперед, такі якості особистості, як соціальна свідомість, ініціативність, наполегливість, комунікабельність, здатність до співпраці та прийняття самостійних рішень, готовність діяти у нестандартних і критичних ситуаціях. Однак зауважимо, що педагогічна культура соціальних педагогів характеризується не лише сукупністю вже набутих знань та професійно важливих особистісних якостей, але й умінням їх розширювати і вдосконалювати.

З-поміж показників *організаційно-комунікативного критерію* виокремлюють: здатність обирати оптимальні способи спілкування в ситуації взаємодії; вибудовувати професійно доцільні стосунки, аргументувати та обстоювати власну позицію; доцільно використовувати стилі спілкування; створювати сприятливий психологічний мікроклімат у колективі; попереджати й конструктивно вирішувати міжособистісні конфлікти; володіння мистецтвом самопрезентації, самоорганізації.

Професійна діяльність у сфері соціального захисту та соціальної допомоги населенню є соціономною, пов'язаною з необхідністю налагоджувати комунікативні зв'язки з колегами, представниками інших професійних груп, користувачами послуг, громадськістю, працювати в команді. Професійні обов'язки соціального педагога спонукають його до необхідності ведення переговорів, частого використання дискусії. Це вимагає здатності обирати оптимальні способи спілкування в ситуації взаємодії, логічно доводити свою точку зору і обстоювати позицію, конструктивно вирішувати суперечності, що виникають.

Професійно-моральний критерій полягає в сформованості морально-ціннісних орієнтацій і переконань, що ґрунтуються на почутті професійного обов'язку, професійної честі, гідності, ділової репутації та престижу професії. Особливе значення має професійна відповідальність соціального педагога, яка полягає в розумінні призначення своєї діяльності, її соціальної місії формування ціннісного ставлення до майбутньої діяльності. Інтегративність видів професійної культури відображає рівень сформованості основних її видів та їхній взаємозв'язок. Як відомо, механізмом переведення якісних показників у кількісні є рівні.

Урахування визначених критеріїв і показників дає змогу виокремити *рівні сформованості педагогічної культури* соціальних педагогів: *елементарний, репродуктивний, реконструктивний, творчий* [47, с. 61].

Елементарний рівень (дуже низький) характеризується несформованістю компонентів педагогічної культури. Професійні знання, вміння та навички є недостатніми для ефективного виконання функцій професійної діяльності, відсутні професійно важливі якості і прагнення до самовдосконалення.

Низький рівень теоретичної підготовки поєднується з нерозвинутими творчими здібностями, їх неготовністю приймати самостійні рішення. Ціннісні орієнтації не пов'язані з професійною діяльністю. Соціальні педагоги не готові до продуктивної професійної комунікації, чіткого висловлення й аргументації своїх поглядів, налагодження конструктивних відносин з партнерами по спілкуванню. Слабко знають комп'ютерні технології, не здатні до їх ефективного використання у процесі професійної діяльності, неспроможні орієнтуватися у великих обсягах інформації, відчують труднощі в її пошуку й використанні.

Репродуктивний рівень (низький) характеризується недостатньою сформованістю більшості компонентів професійної культури. Соціальні педагоги цього рівня хоча й опанували певний обсяг базових професійних знань, однак не завжди здатні оперативно та гнучко застосовувати їх у практичній діяльності. Теоретична підготовленість не підкріплена відповідними компетенціями. У професійному спілкуванні вони орієнтуються здебільшого на особистий досвід, інтуїтивно вироблені і недостатньо усвідомлювані комунікативні установки. Їх відрізняє недостатня сформованість професійно важливих якостей та нечіткі уявлення про цінності й етичні стандарти професійної діяльності. Вони знають комп'ютерні технології, уміють шукати професійно важливу інформацію, однак не здатні її узагальнювати і систематизувати, оперативно застосовувати у діяльності.

Реконструктивний рівень (середній) відзначається достатньою сформованістю всіх компонентів професійної культури, необхідних для виконання основних функцій майбутньої діяльності. Соціальні педагоги добре усвідомлюють власні моральні цінності, обізнані з нормами професійної етики, мають професійно важливі якості, прагнуть до професійного самовдосконалення, засвоїли базові професійні знання та вміння, однак здатні застосовувати їх лише в типових ситуаціях професійної діяльності. Зазнають труднощів, коли доводиться діяти в нових умовах і приймати нестандартні рішення, оскільки недостатньо готові до професійної творчості. Здатні до конструктивної міжособистісної взаємодії в процесі діяльності, однак їх професійна комунікація має дещо шаблонний,

недостатньо гнучкий характер. Знають комп'ютерні технології та вміють працювати з професійною інформацією, застосовувати її у процесі виконання типових завдань.

Творчий рівень (високий) характеризується сформованістю всіх компонентів професійної культури. Соціальні педагоги мають різнобічні та міцні знання і вміння, засвоєні на рівні компетенцій, здатні гнучко та результативно застосовувати їх у професійній діяльності, активно і творчо підходять до виконання своїх обов'язків, готові самостійно приймати рішення у нестандартних ситуаціях. Відрізняються сформованими професійними якостями, стійкими професійно-моральними ціннісними орієнтаціями, прагненням до постійного професійного самовдосконалення. Виявляють гнучкість у професійній комунікації, уміння враховувати особливості ситуації та партнерів у спільній діяльності, налагоджувати конструктивні відносини й формувати сприятливий емоційний мікроклімат у колективі. Знають комп'ютерні технології, уміють шукати, зберігати, використовувати та передавати професійно важливу інформацію.

Узагальнюючи думки різних науковців, можна констатувати, що професіоналом можна вважати людину, яка: опанувала норми своєї діяльності, професійного спілкування й здійснює їх на високому рівні, домагаючись професійної майстерності, дотримуючись професійної етики, професійних ціннісних орієнтацій; змінює й розвиває свою особистість і індивідуальність засобами професії та прагне зробити творчий внесок у професію, збагачуючи досвід професії; прагне й уміє викликати інтерес суспільства до результатів своєї професійної діяльності, сприяє підвищенню ваги й престижу своєї професії в суспільстві, гнучко враховує нові запити суспільства до професії. Професіоналізм характеризується наявністю у фахівця знань, умінь і навичок, що дозволяють йому здійснювати свою діяльність на рівні сучасних вимог науки й техніки.

Усвідомлюючи свою роль і важливість соціально-педагогічної діяльності, соціальний педагог повинен постійно підвищувати рівень своєї педагогічної культури.

Один зі шляхів формування соціально-педагогічної культури – *розширення власного педагогічного досвіду* в умовах соціальної сфери. Він охоплює підвищення теоретичної

підготовки спеціаліста з права, медицини, психології, педагогіки, соціології, тобто тих галузей знань, які допоможуть спеціалісту стати компетентним і вирішити проблеми людей соціальної сфери. Засвоєння педагогічних технологій, методів і методик, засобів і прийомів допоможуть спеціалісту в практичній діяльності, а розвиток педагогічної техніки дозволить найбільш повно реалізувати свої можливості в процесі соціально-педагогічної діяльності, набути відповідного досвіду роботи.

Створення відповідних умов для широкого використання соціально-педагогічного досвіду в процесі соціально-педагогічної діяльності – наступний кроку підвищенні педагогічної культури соціального педагога. Важливе місце у зв'язку з цим відведено самостійності та реалізації педагогічних аспектів у процесі соціально-педагогічної діяльності.

Важлива роль підвищення педагогічної культури соціального педагога в *соціальній сфері належить йому самому, його системі роботи над собою, культурі професійної самоосвіти*. Зміст самоосвіти виражається в задоволенні пізнавальної активності, потреби педагога в самореалізації шляхом неперервної освіти. Суть самоосвіти полягає в оволодінні технікою і культурою розумової праці, вмінні долати проблеми, самостійно працювати над своїм удосконаленням, зокрема професійним [61].

Основними принципами самоосвіти соціального педагога є безперервність, цілеспрямованість, інтеграція, єдність загальної і професійної культури, взаємозв'язок і приємливість, доступність, випереджаючий характер, варіативність тощо.

Крім того, в організації самоосвіти використовуються найрізноманітніші форми: спеціальна підготовка; підвищення кваліфікації на курсах інституту післядипломної педагогічної освіти; індивідуальна підготовка (зокрема допомога бібліотек, музеїв, виставок, клубів, театрів, екскурсій, наукових, технічних, спортивних громад, соціологічних досліджень, спілкування з науковцями, осмислення передового досвіду й узагальнення власної практичної діяльності тощо).

Самоосвітня діяльність поступово переходить у науково-дослідну. На основі самопізнання, рефлексії мислення, вміння вчитися відбувається трансформація розвитку в саморегулюючу систему, стійка зацікавленість особистості в самоосвіті

перетворюється в постійну життєву потребу, що свідчить про високий рівень самовдосконалення.

Отже, педагогічна культура соціального педагога є одним із важливих факторів успішної професійної діяльності, якісною характеристикою його особистості. Педагогічна культура – це засвоєний рівень мистецтва соціального педагога (педагогічної діяльності) щодо себе, об'єктів педагогічного впливу, який проявляється, поширюється та ускладнюється у повсякденній професійній діяльності.

Педагогічна культура – це динамічна система цінностей, засобів діяльності і професійної поведінки соціального педагога. Її компонентами виступають соціально-педагогічна позиція та особисті якості; професійні знання та культура мислення; професійні вміння та творчий характер соціально-педагогічної діяльності; саморегуляція особистості і культура професійної поведінки соціального педагога та ін.

8.2. Професійні якості соціального педагога

Професійна діяльність є сферою реалізації творчих здібностей соціального педагога, індивідуальності, що вимагає розвитку професійних якостей його особистості. Є такі *види професійної діяльності соціального педагога, які зумовлюють наявність відповідних професійних якостей* [106]:

- педагогічна (педагогічна терапія, педагогічне консультування і захист, сприяння розвитку обдарованих дітей і молоді, етнічно-релігійний захист тощо);
- правоохоронна (профілактика правопорушень, соціальна підтримка різних категорій населення, правова освіта і виховання тощо);
- психологічна (консультативно-посередницька, психотерапія, допомога у кризових ситуаціях тощо);
- культурно-дозвільна (організація діяльності дітей, молоді, сімейно-сусідських спільнот, культурно-освітня робота за місцем проживання, організація фізкультурно-оздоровчого та культурного відпочинку);
- соціальна (соціально-реабілітаційна діяльність, посередництво при наданні допомоги, працевлаштуванні, соціально-педагогічна діагностика тощо);

– медична (охорона здоров'я та пропаганда здорового способу життя, медико-реабілітаційна допомога тощо).

Соціальний педагог у своїй практичній діяльності виконує різні професійні ролі та змінює їх залежно від ситуації та характеру проблеми, що вирішується. Серед них визначають такі ролі [136]:

– *посередника* – сприяє взаєморозумінню між дітьми і дорослими, між сім'єю і державними службами, організаціями і закладами, які покликані піклуватися про духовне, фізичне і психічне здоров'я населення; впливає на соціальну політику в конкретному районі;

– *адвоката* – захищає інтереси, законні права людини, її сім'ї, різноманітних категорій населення; забезпечує соціальну справедливість;

– *учасника і організатора* – спонукає дітей, молодь і дорослих до активної дії, ініціативи, спільної діяльності, творчості;

– *помічника* – допомагає клієнтам у вирішенні проблем, розширенні компетентності та здатності до самостійного розв'язання;

– *психотерапевта і наставника* – турбується про здоров'я, моральні, загальнолюдські цінності сім'ї, дітей, молоді; про своєчасне вирішення їхніх психологічних проблем;

– *конфліктолога* – допомагає попереджувати і вирішувати конфліктні ситуації своїх клієнтів;

– *аніматора* – устанавлює соціальний діагноз і визначає методи компетентного втручання, соціальної роботи з клієнтом;

– *експерта* – підтримує, розвиває та очолює соціальні ініціативи громадян, спрямовані на оздоровлення соціального середовища;

– *супільного діяча* – спонукає людину до дії, сприяючи встановленню взаємовигідних відносин між особистістю і суспільством.

Реалізація всіх видів професійної діяльності та професійних ролей неможлива без певного рівня розвитку професійних, морально-психологічних якостей особистості соціального педагога.

Розглядаючи професійні якості соціального педагога слід враховувати думку дослідників, які вважають, що *професіоналом є соціальний педагог, який* [26]:

- відповідає вимогам професії (особистісний і професійний потенціали), вносить певний внесок у соціальну політику і соціальну практику, здійснює свою діяльність із соціальної адаптації, допомоги, корекції, реабілітації окремої людини і різних категорій населення;

- особистісно налаштований на професію, має відповідну мотиваційну готовність, професійно необхідні якості, компетентність, позитивне ставлення до себе як до професіонала, спрямованого на результативність своєї праці;

- досягає бажаних для суспільства результатів у соціально-педагогічній діяльності;

- використовує сучасні, оптимально ефективні методи, прийоми, технології соціально-педагогічної діяльності;

- виконує норми, стандарти, еталони професійної діяльності, усвідомлює її значущість у суспільстві;

- привносить у професійну діяльність індивідуально-творчий, новаторський компонент, усвідомлено розвиває свою особистісну і професійну індивідуальність;

- бачить найближчу і перспективну зони своєї професійної освіти, підвищення кваліфікації, самоосвіти, вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду;

- має необхідний рівень професійних і особистісних якостей, знань та умінь;

- є соціально активним у суспільстві, ставить і обговорює питання практики, ставлення до професії, її статусу, шукає резерви розв'язання професійних, соціальних проблем.

Як вважають дослідники, у *соціального педагога риси особистості поділяють на три групи* [106]. До першої групи належать *психофізіологічні характеристики*, від яких залежать здібності до цього виду діяльності. До другої – психологічні якості, що характеризують соціального працівника як особистість. У третю групу входять психолого-педагогічні якості, від яких залежить ефект особистої привабливості.

Якості першої групи, що відображають психічні процеси (сприйняття, пам'ять, уява, мислення), психічні стани (втома, апатія, стрес, тривожність, депресія), увага як стан свідомості,

емоційні та вольові прояви (стриманість, наполегливість, послідовність, імпульсивність), мають відповідати вимогам щодо професійної діяльності соціального працівника. Деякі з цих психологічних вимог є основними, без них неможлива якісна діяльність. Інші виконують другорядну роль. Якщо хтось із соціальних працівників не відповідає психологічним вимогам, що висуваються професією, то негативні наслідки такої невідповідності можуть виявитися не так швидко, проте за несприятливих умов вони практично неминучі.

До другої групи якостей належать такі психологічні якості, як самоконтроль, самокритичність, самооцінка своїх учинків, а також стресостійкі якості – фізична тренованість, самонавіювання, уміння переключатися та керувати своїми емоціями.

Третю групу якостей становлять: комунікабельність (уміння швидко встановлювати контакт з людьми); емпатійність (уміння відчувати настрій людей, виявлення їх настанов та очікувань, співпереживання їхнім потребам); атрактивність (зовнішня привабливість особистості); красномовство (уміння навіювати і переконувати словом) та ін.

У соціального педагога мають бути сформовані такі особистісні якості, як альтруїзм, чесність, совість, об'єктивність, справедливість, тактовність, уважність і спостережливість, толерантність, терпіння, витримка і самовладання, доброта, любов до людей, самокритичність, адекватність, комунікабельність, оптимізм, сила волі, емпатія, прагнення до самовдосконалення, креативність.

До цих якостей необхідно додати милосердя, щирість душі, гідність, честь, скромність, порядність, моральну досконалість, благородність. Важливими професійними якостями вважають: педагогічну ерудицію, педагогічне цілеполягання, педагогічне (практичне і діагностичне) мислення, педагогічну інтуїцію, педагогічну імпровізацію, педагогічну спостережливість, педагогічний оптимізм, педагогічну винахідливість, педагогічне передбачення і педагогічну рефлексію.

Соціальний педагог має володіти такими професійно значущими якостями, як: мотиваційно-творча активність і професійна спрямованість; інтелектуально-логічні, інтелектуально-евристичні й комунікативно творчі здібності; світоглядні,

естетичні й моральні якості особистості, що сприяють успішності соціально-педагогічної діяльності; здібності особистості до самоуправління в соціопедагогічній і соціокультурній діяльності.

Професійно важливі якості соціального педагога виявляються у формі здібностей до ефективної професійної діяльності та є результатом інтеграції його індивідуально-особистісної своєрідності на основі вимог цієї діяльності. Вони можуть бути морально орієнтованими, емоційно-моральними, організаторськими і педагогічними.

Соціально-педагогічна діяльність також ґрунтується на етичних положеннях і принципах, прийнятих у соціальній роботі. Соціальний педагог повинні керуватися принципами професійної етики – найбільш загальними вимогами, які виражають основні напрями поведінки спеціаліста стосовно певного суб'єкта відносин, що виникають у процесі соціально-педагогічної діяльності.

У Декларації про етичні принципи в соціальній роботі (1994) затверджені основні засади соціальної роботи та соціальної педагогіки [25]:

- кожна людина унікальна, і це потребує ставлення до неї з позицій моральності;
- кожна людина має право на свободу в задоволенні своїх потреб, не зневажаючи права інших, і зобов'язана робити свій внесок у покращення добробуту суспільства;
- кожне суспільство, незалежно від форми правління, повинно прагнути до забезпечення максимуму благ для всіх членів;
- соціальні працівники, соціальні педагоги утверджують у суспільстві принципи соціальної справедливості;
- соціальні працівники, соціальні педагоги зобов'язані використовувати об'єктивну систему знань, умінь та навичок для надання допомоги окремим людям, групам, спільнотам і суспільству в їх розвитку, вирішенні особистісно-громадських конфліктів та усуненні їх наслідків;
- соціально-педагогічна робота заперечує дискримінацію, здійснюється незалежно від статі, віку, національності, віросповідання, мови, політичних переконань, сексуальної орієнтації;

– соціальні працівники, соціальні педагоги поважають права кожної людини та права соціальних груп, їх незалежність та гідність, керуючись положеннями Хартії ООН про права людини;

– соціально-педагогічна робота заснована на принципах захисту недоторканості клієнтів, включаючи вимогу дотримуватися права на свободу вибору та професійну таємницю, права клієнтів на компетентне роз'яснення суті його особистої справи;

– соціальні працівники, соціальні педагоги зберігають професійну таємницю, незважаючи на те, що вона суперечить чинному законодавству;

– соціально-педагогічна робота заснована на принципі безпосередньої участі клієнта та співробітництві з ним, передбачає вирішення будь-яких проблем методами, що відповідають інтересам клієнтів.

В Етичному кодексі спеціалістів із соціальної роботи (2005) визначено такі етичні принципи діяльності в соціальній роботі [26]:

- повага гідності кожної людини;
- пріоритетність інтересів клієнтів;
- толерантність;
- довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнта;
- доступність послуг;
- конфіденційність;
- дотримання норм професійної етики.

Також вирізняють *принципи професійної етики соціального працівника й соціального педагога [132]:*

– підтримка розумних інтересів клієнта (соціальний працівник повинен дбати про створення благ для свого клієнта й суспільства);

– особиста відповідальність соціального працівника за небажані для клієнта і суспільства результати його діяльності;

– повага права клієнта на прийняття самостійного рішення на будь-якому етапі взаємодії; клієнт також має право відмовитися від послуг і допомоги в будь-який момент, якщо його погляди змінились;

– прийняття клієнта таким, яким він є, врахування його індивідуальних психологічних особливостей, можливостей;

– конфіденційність – основний принцип соціальної роботи та професійної етики соціального працівника, згідно якого повідомлення будь-яких відомостей можливе тільки за згодою клієнта;

– принцип доброзичливості дозволяє здійснювати керівництво діями клієнта, тактовно і коректно вказувати на помилки і недоліки;

– принцип безкорисливості передбачає не тільки виконання соціальним працівником посадових інструкцій, а й мобілізацію зусиль на використання всіх ресурсів для вирішення конкретної проблеми;

– чесність і відкритість у взаємовідносинах соціального працівника та клієнта є основою довіри; це передбачає повну поінформованість клієнта щодо результатів спільних дій, пояснення причин невдач і планів, виправлення помилок і досягнення мети;

– повнота поінформованості клієнта про застосовувані дії, дотримання якої активізує дії підопічного, захищає його від помилок;

– відсутність будь-яких забобон та упередженості щодо клієнта, якщо погляди, світогляд соціального працівника і клієнта не збігаються.

Проте є певні протипоказання для соціально-педагогічної діяльності, зокрема, відсутність або невираженість таких рис, як: любов, довіра, доброта, комунікативність, екстравертність, самостійність у прийнятті рішення, самосвідомість, емоційна стабільність, стиль взаємодії (відсутність агресії та домінування).

До важливих моральних чеснот соціального педагога входять такі: альтруїзм, чесність, совість, справедливість, гідність, честь, уважність і спостережливість, толерантність, скромність, адекватність, любов до людей, об'єктивність та ін. Це якості, без яких неможливо здійснювати професійну діяльність [19].

У своїй роботі соціальний педагог керується нормативно-правовими документами. Працюючи в складі психологічної служби системи освіти, соціальний педагог діє відповідно до Конституції України, законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту»,

«Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про позашкільну освіту», «Положення про психологічну службу системи освіти України», «Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів», наказу МОН України «Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів» та інших нормативно-правових актів.

У посадовій інструкції соціального педагога серед його обов'язків визначено, що він веде облік роботи та оформляє робочу документацію згідно з рекомендаціями обласного та міського Центрів практичної психології та соціальної роботи.

Матеріали та документація, які повинен мати соціальний педагог і які зберігаються в його кабінеті, визначені в «Положенні про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти» й розділяються за категоріями:

1. Нормативно-правова.
2. Навчально-методична.
3. Довідково-інформаційна.
4. Обліково-статистична.
5. Для службового використання.

Доступ до обліково-статистичних документів і документів для службового використання регулюється працівниками психологічної служби (практичним психологом і соціальним педагогом) відповідно до положень Етичного кодексу психолога. Конфіденційна інформація про учнів надається лише з дозволу директора навчального закладу, керівника районної, міської, обласної психологічної служби (за винятком офіційних звернень правоохоронних і судових органів). Соціальний педагог не має права передавати методичні матеріали особам, які не уповноважені здійснювати психологічну діяльність; не має права розкривати зміст конкретної методики (за винятком доступних роз'яснень правоохоронним і судовим органам).

До матеріалів та документації соціального педагога входять:

– нормативно-правові документи: закони України, постанови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, накази, розпорядження та положення Міністерства освіти і науки України, управлінь (відділів) освіти і науки місцевих дер-

жавних адміністрацій щодо діяльності психологічної служби системи освіти України;

- навчально-методичні матеріали: підручники, навчально-методичні посібники, збірники методичних рекомендацій, навчальні програми (плани), фахові періодичні видання тощо;

- довідково-інформаційні матеріали: матеріали науково-практичних конференцій, семінарів, нарад, тематичні проспекти (буклети), доповіді, виступи на педрадах, навчально-тематичні плани роботи з учнями (дітьми), педагогічними працівниками, батьками тощо;

- обліково-статистичні документи: облік товарно-матеріальних цінностей психологічного кабінету, плани роботи практичного психолога (соціального педагога) на рік (місяць), форми статистичної звітності встановленого зразка тощо;

- матеріали для службового використання: індивідуальні картки психолого-педагогічного діагностування, журнали індивідуальних консультацій, протоколи корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи, матеріали психолого-педагогічних консиліумів, тексти (ключі) тестових методик, опитувальники, анкети, бланки відповідей тощо;

- додаткова інформація: список телефонів (адреси) місцевих спеціалізованих центрів, інформація служб, консультацій медико-психологічного профілю; телефони (адреси) районного (міського), обласного центрів практичної психології і соціальної роботи (методистів, психологів).

Згідно з наказом МОН України «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України» та листом МОН України від 05.03.2008 р. № 1/9-128, виокремлено обов'язкову документацію, яку повинні вести соціальні педагоги:

- папку «Нормативні документи»;
- план роботи на рік;
- план роботи на місяць;
- графік роботи на тиждень;
- список категорійних дітей;
- соціальний паспорт школи;
- соціально-психологічний паспорт дітей, що потребують підвищеної педагогічної уваги;

- картотеку дітей, що перебувають під опікою;
- журнал реєстрації звернень учнів, батьків, учителів;
- журнал щоденного обліку роботи;
- журнал проведення профілактичної роботи і пропаганди здорового способу життя;
- журнал патронажної роботи та обліку матеріальної допомоги;
- протоколи індивідуальних консультацій соціального педагога;
- протоколи засідань Ради профілактики;
- облікові картки соціального супроводу сімей дітей;
- акти обстеження матеріально-побутових умов проживання дітей;
- облікові картки соціального супроводу дітей;
- статистичний та аналітичний звіти про роботу соціального педагога.

До обов'язків соціального педагога, визначених у посадовій інструкції, входить складання річного і місячного планів роботи, узгодження їх із завідувачем Центру практичної психології та соціальної роботи й затвердження у керівника навчального закладу. Також соціальний педагог бере участь в організації та плануванні навчально-виховного процесу закладу освіти з метою забезпечення всебічного особистісного розвитку дітей, зміцнення й захисту їхнього психічного здоров'я.

Складаючи річний план роботи, слід дотримуватися принципів логічності, системності, послідовності, реалістичності й цілісності. Передумовою річного планування роботи є аналіз діяльності за попередній рік з урахуванням специфіки виконаних завдань. При складанні такого плану роботи необхідно враховувати державні (регіональні, районні, міські) програми, накази, рішення колегій, пріоритетні напрями діяльності навчального закладу, запити педагогічного колективу, специфіку роботи з учнями на кожному віковому етапі їхнього розвитку, спеціалізацію та рівень кваліфікації практичного психолога, соціального педагога навчального закладу. Під час складання плану враховуються рекомендації обласного та міського ЦППСР.

У процесі планування своєї роботи соціальні педагоги мають урахувати, що пріоритетними напрямими діяль-

ності психологічної служби є організація та зміст соціально-психологічного супроводу навчально-виховного процесу дітей з особливими освітніми потребами, дітей, які потрапили в складні життєві обставини.

У компетенцію психологічної служби входить також контроль за адаптацією учнів у різні вікові періоди, допрофільне й профільне навчання школярів, правовиховна робота в закладі освіти, профілактика правопорушень і девіантної поведінки, формування навичок здорового способу життя. Обов'язковим є здійснення просвітницьких заходів з батьками, керівними, педагогічними та методичними працівниками. До плану роботи соціального педагога обов'язково включаються такі напрями діяльності:

- участь у роботі конференцій, семінарів;
- координування різних видів діяльності дітей, підлітків і молоді: обласні конкурси творчості, участь у конкурсних програмах для дітей з особливими потребами; участь у святах дитячо-юнацьких бібліотек; участь у роботі ЦСССДМ тощо;
- захист і охорона прав дітей.

У процесі планування роботи соціальний педагог повинен дотримуватися також певних часових меж. Йому необхідно розподіляти всі види роботи відповідно до нормативів часу з урахуванням кінцевого результату. Результат має бути спрямований не на отримання якомога більшої кількості даних за різними параметрами, а на зміну поведінки учнів, підвищення їхньої самооцінки, формування вміння аналізувати свою діяльність, передбачати наслідки власної поведінки, відповідально ставитися до здоров'я тощо. Так, на діагностичну роботу відводиться не більше 30-40 % усього робочого часу. За результатами діагностики обов'язково проводиться корекційно-розвивальна та консультативна діяльність.

До Центру практичної психології і соціальної роботи соціальний педагог подає звітну документацію (статистичний і аналітичний звіти).

Статистичний звіт містить інформацію про проведену соціальним педагогом різноманітну роботу відповідно до посадових обов'язків, функцій, згідно з річним планом роботи. Такий звіт для соціальних педагогів навчальних закладів треба здавати за чверть, для районних (міських) центрів (методистів) –

за півріччя. Для оформлення статистичного звіту використовується спеціальний бланк, який має певну структуру. Бланк містить кілька розділів, які відповідають напрямам роботи соціального педагога (діагностика, консультації тощо).

Аналітичний звіт – це короткий опис усіх видів і форм роботи соціального педагога відповідно до річного плану роботи. Всі заплановані форми роботи, які проводив соціальний педагог, аналізуються, оцінюється їх результативність. Аналітичний звіт соціальний педагог подає в міський (районний) ЦППСР методистам, відповідальним за соціально-психологічну службу. Такий документ складають один раз у кінці навчального року.

Професія соціального педагога – це одна з тих професій, що потребує оновлення знань. Це зумовлено науково-технічним і соціальним прогресом, духовним розвитком нашого суспільства, інтенсивним ростом запитів і потреб вихованців у різних галузях знань, різноманітним інтересів. Але найголовніше – те, що сучасна практика ставить таке розмаїття питань та ситуацій, розв'язати які може людина не просто освічена, а та, яка мислить. Усе це зобов'язує соціального педагога систематично вдосконалювати свою професійну майстерність, займаючись самоосвітою та самовихованням. Самовиховання – це свідоме й кероване особистістю самовдосконалення, в якому відповідно до вимог суспільства, цілей й інтересів самої людини формуються запроєктовані нею сили і здібності [61].

Прагнення до самовдосконалення соціальним педагогом може стати позитивним прикладом і в роботі з вихованцями, сприяючи їхньому особистісному зростанню. Отже, будучи носієм суспільних знань і цінностей, соціальний педагог, насамперед, є особистістю з різноманітними якостями.

Підсумовуючи, можна зазначити, що узагальнення та систематизація професійно-особистісних характеристик соціальних педагогів та розкриття основних етичних принципів їхньої діяльності у сукупності дає змогу зрозуміти, особистість якого типу є найбільш професійно придатною для соціально-педагогічної діяльності. Також, спираючись на ці характеристики, можна виокремити якості фахівця, які є неприпустимими у цій сфері діяльності.

Отже, високі професійно-особистісні якості соціального педагога виявляються в його готовності та здатності здійснювати професійну діяльність, під якою розуміється інтегративне особистісне й соціально-психологічне утворення, як єдність ціннісного ставлення до соціально-педагогічної діяльності і професійні знання, вміння та навички у даній галузі.

Контрольні запитання

1. Сформулюйте визначення понять «культура», «педагогічна культура».
2. Які особливості сьогодення зумовлюють високі вимоги до педагогічної культури соціального педагога?
3. Охарактеризуйте структурні компоненти педагогічної культури соціального педагога.
4. Роз'ясніть, у чому виявляється індивідуальний стиль соціально-педагогічної діяльності.
5. Проаналізуйте професійні вміння соціального педагога.
6. Розкрийте критерії сформованості педагогічної культури соціального педагога.
7. Охарактеризуйте рівні сформованості педагогічної культури соціального педагога.
8. Розкрийте основні види професійної діяльності соціального педагога.
9. Визначте шляхи підвищення педагогічної культури соціального педагога.
10. З'ясуйте, які професійні ролі виконує соціальний педагог.
11. Охарактеризуйте соціального педагога як професіонала.
12. Визначте основні засади соціально-педагогічної діяльності відповідно до Декларації про етичні принципи в соціальній роботі.
13. Розкрийте етичні принципи соціально-педагогічної діяльності.
14. Охарактеризуйте принципи професійної етики соціального педагога.
15. Роз'ясніть основні професійні якості соціального педагога.

План семінарського заняття

(2 год.)

1. Поняття та структурні елементи педагогічної культури соціального педагога.
2. Професійні вміння соціального педагога.

3. Етика соціально-педагогічної діяльності.
4. Професійні якості соціального педагога.

Теми рефератів

1. Професійна культура соціального педагога.
2. Шляхи розвитку педагогічної культури соціального педагога.
3. Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України.
4. Професійна етика соціального педагога.

Рекомендована література

1. Методи та технології роботи соціального педагога: навч. посіб. / С. П. Архипова, Г. Я. Майборода, О. В. Тютюнник; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Київ : Слово, 2011. 496 с.
2. Нормативна документація соціального педагога / О. Белова, Л. Письмак. Київ : Шкільний світ, 2008. 120 с. (Бібліотека «Шкільного світу»).
3. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. пос.; МОН України. Київ : Слово, 2008. 240 с.
4. Етика соціальної роботи : принципи і стандарти (ухвалено Міжнародною федерацією соціальних працівників (МФСП) / переклад з англійської Н. Білоус // *Соціальна політика і соціальна робота*. 1998. № 4. С. 67–75.
5. Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України // *Соціальна політика і соціальна робота*. 2003. № 1. С. 16–22.
6. Іщук С. В. Етика соціальної роботи : курс лекцій. Тернопіль : ТДПУ, 2008. 59 с.
7. Карпенко О. Г. Професійне становлення соціального працівника: навчально-методичний посібник; Держ. центр соц. служб для молоді, Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді, Державний центр соціальних служб для молоді, Ін-т соц. роботи та управління НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2004. 164 с.
8. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. Москва : Академия, 2004. 304 с.
9. Сорочинська В. Є. Організація роботи соціального педагога: навч. пос.: реком. МОН України; Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Київ : Кондор, 2010. 208 с.
10. Перші кроки соціального педагога на шляху до професії: вступ до спеціальності : навчальний посібник / автори-укладачі Л. І. Міщик, О. П. Демченко; за заг. ред. Л. І. Міщик. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. 338 с.

11. Поліщук В. А. Соціальний працівник: особистість і професія. Соціальна робота в Україні : навч. посіб.; за ред. І. Д. Зверєва, Г. М. Лактіонової. Київ : Наук.світ, 2004.С.195–215.
12. Пожидаєва О. В. Складові професійної характеристики соціально-го педагога. Соціальна робота в Україні: теорія і практика: наук. метод. журнал. 2014. № 1/2. С. 66–72.
13. Професійна етика соціального педагога : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Л. П. Харченко. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 562 с.
14. Карпенко О. Г. Професійне становлення соціального працівника : навчально-методичний посібник. Київ : ДЦССМ, 2004. 164 с.
15. Професійна освіта: словник : навч. посіб.; уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. Київ : Вища шк., 2000. 380 с.

Тести

1. Який компонент творчого потенціалу соціального педагога охоплює знання цілей, завдань і сутності педагогічної діяльності як творчого процесу, гуманістичне ставлення до інших, потребу в спілкуванні, отриманні знань, у формуванні вмінь і навичок соціально-педагогічної та соціально-психологічної діяльності?

- а) вищий рівень загального розвитку;
- б) професійне призначення;
- в) професійно важливі якості.

2. Професійна культура соціального педагога охоплює:

- а) професійний, особистісний, соціальний компонент;
- б) професійні знання, вміння й навички, особистісні якості;
- в) знання, вміння й навички, досвід діяльності.

3. До якої групи входять такі якості соціального педагога, як самоконтроль, самокритичність, самооцінка вчинків, фізична тренуваність, уміння переключитися і керувати своїми емоціями?

- а) першої: психологічні характеристики, що є складовою здатності до цього виду діяльності;
- б) другої: психолого-педагогічні якості, орієнтовані на вдосконалення соціального педагога як особистості;
- в) третьої: психолого-педагогічні якості, спрямовані на створення ефекту індивідуальності.

4. Уміння соціального педагога застосовувати загальні положення й дотримуватися основних принципів прогнозування соціально-педагогічної діяльності; оперувати різновидами прогнозування,

добирати необхідний вид соціально-педагогічного прогнозу з урахуванням конкретної ситуації називають:

- а) комунікативними;
- б) організаторськими;
- в) прогностичними.

5. Відповідність рівня знань і умінь змісту виконуваних посадових обов'язків, а також уміння досягати мети – це:

- а) професіоналізм соціального педагога;
- б) компетентність соціального педагога;
- в) майстерність соціального педагога.

6. Знання соціальним педагогом основних закономірностей розвитку особистості, основних психічних функцій та їх фізіологічних механізмів; співвідношення природних і соціальних факторів у становленні психіки; розуміння значення волі та емоцій, потреб і мотивів, а також підсвідомих механізмів у поведінці людини, вікових та індивідуальних особливостей людини; методів психолого-педагогічної діагностики розвитку дітей різного віку та їх оточення – це:

- а) культурологічні знання;
- б) педагогічні знання;
- в) психологічні знання.

7. Якість соціального педагога, яка ґрунтується на основі відчуття настрою людини, виявлення її установок і сподівань, розуміння її потреб, – це:

- а) емпатія;
- б) рефлексія;
- в) комунікативність.

8. З ким узгоджується річний план роботи соціального педагога?

- а) працівниками Центру практичної психології і соціальної роботи;
- б) керівником закладу освіти;
- в) керівником закладу освіти і методистом Центру практичної психології і соціальної роботи.

9. Повага особистості в кожній людині, визнання за нею права вибору – це:

- а) толерантність
- б) совість;
- в) честь.

10. До якого компоненту моделі педагогічної культури соціального педагога входить система знань і система вмінь?

- а) професійного;
- б) особистісного;
- в) соціального.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Структура навчальної дисципліни «Соціальна педагогіка»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
л		п	лаб	інд	с.р.	л		с/п	лаб	інд	с.р.	
Тема № 1. Соціальна педагогіка як наука.	6	2	2	-	-	4	6	-	-	-	-	6
Тема № 2. Соціально-педагогічна діяльність.	8	2	2	-	-	4	8	2	-	-	-	6
Тема № 3. Соціально-педагогічна діяльність у загально-освітніх закладах.	8	2	2	-	-	4	8	2	2	-	-	4
Тема № 4. Соціально-педагогічна діяльність із особами з інвалідністю.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 5. Соціально-педагогічна діяльність із неблагополучною сімєю.	8	2	2	-	-	4	8	2	-	-	-	6
Тема № 6. Соціально-педагогічна діяльність з дітьми і молоддю групи ризику.	8	2	2	-	-	4	8	-	-	-	-	8
Тема № 7. Соціально-педагогічна діяльність проти насильства в сім'ї.	8	2	2	-	-	4	8	2	-	-	-	6
Тема № 8. Професійна культура соціального педагога.	6	2	-	-	-	2	6	-	2	-	-	4
Усього	60	16	14	-	-	30	60	8	4			48

Предметний покажчик

Авторитарний стиль поведінки батьків	141
Авторитетний стиль поведінки батьків	141
Аномальні стилі сімейного виховання:	
– гіперпротекція	144
– домінуюча гіперпротекція	145
– потуральна гіперпротекція	145
– емоційне відчуження	145
– підвищена моральна відповідальність	145
Агресивний драйв	206
Види відхилень у здоров'ї людини:	
– фізичні	106
– психічні	106
– складні	106
– важкі	106
Види діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах	92
Види соціально-педагогічної діяльності:	
– психосоціальна	42
– соціально-правова	42
– медико-соціальна	42
– культурно-дозвілєва	42
– інформаційно-виховна	42
Види порушень функцій організму людини	108
Види соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями:	
– соціальне обслуговування	151
– соціальна реабілітація	151
– соціальний супровід	151
– соціальна профілактика	151
Види професійної діяльності соціального педагога	250
Вимоги до планування соціально-педагогічних заходів з дітьми і молоддю групи ризику	179
Витримка	258
Воля	260
Вміння соціального педагога:	
– аналітичні	237
– прогностичні	237

– рефлексивні	237
– мобілізаційні	237
– інформаційні	237
– розвивальні	238
– орієнтаційні	240
– перцептивні	241
– уміння педагогічного спілкування	241
Гідність	157
Групи інвалідності	105
Групи ризику	166
Детермінанти деструктивної конфліктності в сім'ї	210
Діяльність	36
Економічне насильство	201
Етапи соціальної реабілітації дітей з інвалідністю	123
Етичні принципи соціальної педагогіки	254
Завдання соціальної педагогіки	13
Завдання соціального педагога загальноосвітнього закладу	78
Завдання соціально-педагогічної діяльності	
з дітьми і молоддю з інвалідністю	115
Завдання соціально-педагогічної роботи	
з неблагополучними сім'ями	154
Загальнокримінологічні чинники	
домашнього насильства	210
Змушене насильство	206
Інвалідність (підходи до розуміння):	
– біомедичне	105
– філантропічне	105
– соціологічне	105
– економічне	105
– соціальне-політичне	105
Індивідуальний стиль діяльності соціального педагога	235
Індиферентний стиль батьківської поведінки	142
Інклюзивна освіта і діяльність соціального педагога:	
– принципи роботи інклюзивних класів	95
– напрями діяльності соціального педагога з учнями,	
що мають	96
особливі потреби	
– функції соціально-педагогічної діяльності	
в закладах освіти з інклюзивним навчанням	97

Імпульсивне насильство	206
Інструментальне насильство	206
Інтегровані соціальні служби	58
Категорії сімей за рівнем соціальної адаптації:	
– благополучна	142
– сім'я групи ризику	143
– неблагополучна:	143
– зовні спокійна сім'я	148
– вулканічна сім'я	149
– сім'я-санаторій	149
– сім'я-театр	149
– сім'я-«третьій зайвий»	149
– сім'я з кумиром	149
– сім'я-маскарад	150
Когнітивна теорія стресу та копінгу	20
Концепція «балансу ідентичності»	20
Концепції соціалізації особистості	20
Клієнт соціально-педагогічної діяльності	50
Критерії сформованості педагогічної культури соціального педагога:	
– професійно-компетентнісний	244
– професійно-моральний	245
– організаційно-комунікативний	245
Культура	231
Культура педагогічна	231
Людина з інвалідністю	105
Ліберальний стиль поведінки батьків	142
Мета соціальної педагогіки	15
Методи соціальної педагогіки	30
Методи соціально-педагогічної роботи з дітьми, що зазнали насильства	217
Методи соціально-педагогічної діяльності в загальноосвітніх закладах	81
Методи реабілітації осіб з інвалідністю:	
– мейнстрімінг	112
– інтеграція	112
– інклюзивне навчання	112
Моделі інвалідності:	
– релігійна	108

– благодійна	108
– медична	108
– реабілітаційна	108
– економічна	108
– соціальна	108
– британська	108
– HANDICAP	109
– культурна	109
– правозахисна	109
Моделі соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю групи ризику:	
– патерналістська	177
– контактна	177
– інструментальна	177
– персоналістська	177
Модель професійної компетентності соціальних педагогів	243
Напрями діяльності соціального педагога загальноосвітнього закладу	82
Напрямки соціально-педагогічної допомоги особам з інвалідністю	115
Напрями підтримки осіб із особливими потребами:	
– християнсько-філантропічний	111
– медико-педагогічний	111
– педагогічний	111
Насильство заради насильства (теорія)	206
Насильство як прояв солідарності (теорія)	206
Негативні риси вихованців інтернатних закладів	183
Неурядові організації	63
Неурядові сервісні організації	65
Об'єкт соціальної педагогіки	10
Об'єкт соціально-педагогічної діяльності	50
Ознаки соціально-педагогічної діяльності	38
Основні напрями і цілі психосоціальної реабілітації осіб з інвалідністю	125
Особливості сімей як соціального виховного інституту	135
Оптимізм	260
Парадигма:	
– когнітивно-інформаційна	19
– особистісна	19

– особистісна-соціальна	19
– компетентнісна	19
Педагогічний потенціал індивіда	23
Педагогічний потенціал соціуму	23
Педагогічний потенціал соціальної діяльності	24
Педагогічний потенціал соціальних відносин	24
Педагогічний потенціал соціальних інститутів	24
Педагогічна складова соціально-педагогічної діяльності	37
Підходи запобігання насильству в сім'ї	217
Погрози	200
Порушення функцій організму	108
Послуги, що надаються соціальним педагогом	
у загальноосвітніх закладах	81
Предмет соціальної педагогіки	10
Принципи психосоціальної реабілітації	
дітей та молоді з інвалідністю	127
Принципи соціальної педагогіки	27
Принципи соціального виховання	11
Принципи соціально-педагогічної діяльності	
в загальноосвітніх закладах	78
Принципи соціальної реабілітації дітей з інвалідністю	126
Принципи соціалізації дітей в сім'ї	139
Проблеми об'єкта/клієнта соціально-педагогічної діяльності	51
Прорахунки у навчально-виховному процесі	
як фактор ризику	167
Професійні ролі соціального педагога	250
Психологічне насильство	200
Ресурси соціально-педагогічної діяльності:	
– внутрішні	53
– зовнішні	53
– людські	53
– інформаційні	53
– технологічні	53
Рівні сформованості педагогічної культури соціальних педагогів:	
– елементарний	245
– репродуктивний	245
– реконструктивний	245
– творчий	246
Ризик	166

Риси особистості соціального педагога	251
Сексуальне насильство	203
Сім'я	134
Совість	255
Соціальне	14
Соціалізація	14
Соціальна адаптація	14
Соціальне виховання	11
Соціально-виховний потенціал взаємодії соціальної педагогіки і педагогічного потенціалу суспільства	26
Соціальна допомога	14
Соціальний захист дітей та молоді	15
Соціально-когнітивна теорія	20
Соціальне навчання	14
Соціальна педагогіка	10
Соціальна педагогіка як теорія	15
Соціальна педагогіка як практика	15
Соціальна педагогіка як освітній комплекс	15
Соціально-педагогічна діяльність	14
Соціально-педагогічний ризик	166
Соціальні послуги	14
Соціальна профілактика	14
Соціально-педагогічна профілактика насильства щодо дітей:	
– первинна	218
– вторинна	220
– третинна	220
Соціально-педагогічна підтримка дітей і молоді групи ризику	180
Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю, схильними до залежностей	187
Соціальне середовище	14
Соціальна складова соціально-педагогічної діяльності	37
Соціальна стигматизація	204
Соціальне обслуговування	14
Соціальна реабілітація	14
Соціальна реабілітація дітей і молоді з інвалідністю	118
Соціальна реабілітація, що зазнали насильства:	
– принципи	223
– види	223

– етапи	224
– методи	224
Соціокультурні фактори насильства в сім'ї	211
Соціоекономічні фактори насильства в сім'ї	212
Складові соціального виховання	11
Сфери діяльності соціального педагога	
загальноосвітнього закладу	87
Суб'єкти соціально-педагогічної діяльності:	
– організації, установи, соціальні інститути суспільства	47
– неприбуткові та неурядові організації та об'єднання	48
– фізичні особи, що здійснюють практичну соціально-педагогічну роботу професійно або на громадських засадах	48
– викладачі та особи, що сприяють закріпленню знань, умінь, навичок	48
– дослідники соціально-педагогічної діяльності	48
Сценарій дій соціального педагога	
при насильницькій формі поведінки особи	180
Стиль сімейного виховання	141
Структура соціально-педагогічної діяльності	38
Структура педагогічної культури	233
Теорія взаємодії матері і дитини	21
Теорія життєвих навичок	21
Теорія соціального наuczіння	20
Теорія потреб	21
Теорія прив'язанностей	21
Теорії насильства в сім'ї:	
– ситуаційна	207
– соціальних змін	207
– символічної взаємодії	207
– соціально-історична	208
Типологія дітей і молоді групи ризику:	
– важкі або важковиховувані	169
– конституціональний тип важковиховуваності	170
– ситуативний тип (уявна важковиховуваність)	170
– власне важковуховуваність	172
– з девіантною поведінкою	173
– безпритульні і бездоглядні	174
Типи насильства в сім'ї	199
Типи загальноосвітніх навчальних закладів	75

Толерантність	258
Фактори ризику	167
Фактори насильства в сім'ї, зумовлені структурою сім'ї	
і моделлю спілкування	213
Фактори насильства в сім'ї, зумовлені особистістю батьків	214
Фактори насильства в сім'ї, зумовлені особистістю дитини	214
Фізичне насильство	200
Форми соціально-педагогічної діяльності:	
– соціально-педагогічна допомога	44
– соціально-педагогічна діагностика	44
– соціально-педагогічне консультування	44
– соціально-педагогічна підтримка	44
– соціально-педагогічний супровід	44
– соціально-педагогічна профілактика	44
– соціально-педагогічна корекція	44
– соціально-педагогічна реабілітація	45
– соціально-педагогічне проектування	45
– соціально-педагогічне посередництво	45
Функції соціальної педагогіки	31
Функції соціального педагога загальноосвітнього закладу	89
Функції соціально-педагогічної роботи	
з дітьми і молоддю з інвалідністю	114
Уважність	157
Умови виховання в сім'ї	135
Умови сімейного життя як фактор ризику	167
Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді	56
Чесність	255
Честь	257
Чинники впливу сім'ї на соціалізацію дітей	141
Член сім'ї	197
Шкала обмежених можливостей людини:	
– недуга	105
– обмежена можливість	106
– недієздатність	106

Глосарій

Абстинентний синдром – комплекс психопатологічних, вегетативних, неврологічних і соматичних розладів, що виникають унаслідок припинення вживання психоактивної речовини, з появою психічного і фізичного дискомфорту і невтримним потягом до вживаної речовини.

Абілітація соціальна – система соціально-медичних, соціально-психологічних та інших заходів, спрямованих на надання особам зі стійкими чи постійними змінами функцій організму (невеликовно хворі; інваліди, які не можуть бути залучені до соціального життя; особи з незворотними патологічними змінами психічного чи фізичного стану тощо) допомоги в задоволенні їх побутових та соціальних потреб (Закон України «Про соціальні послуги», ст. 1).

Агенти соціалізації – люди, в безпосередній взаємодії з якими протікає життя особистості, виконують найважливішу роль у її формуванні та становленні. На різних вікових етапах склад агентів специфічний. Стосовно дітей і підлітків такими виступають батьки, брати і сестри, родичі, однолітки, сусіди, вчителі. В юності чи в молодості до агентів входять також чоловік або дружина, колеги по роботі та ін. За роллю в соціалізації агенти відрізняються залежно від того, наскільки вони значущі для людини, як формується взаємодія з ними, в якому напрямку і якими засобами вони чинять свій вплив.

Агогіка – галузь сучасної соціальної педагогіки, яка вивчає запобігання відхиленням у поведінці дітей, підлітків і дорослих; на сучасному етапі цей розділ часто називають превентивною педагогікою.

Агресивність дітей – емоційний стан чи риса характеру, що є наслідком негативного ставлення до дитини, – брак любові, чуйності, поваги, надмірна суворість, зловживання покараннями. Характеризується імпульсивною активністю поведінки, афектністю переживань (гніву, злості, намагання заподіяти іншому травму фізично чи морально).

Адаптація – пристосування людини або групи людей до нового соціального середовища, а також частково пристосування до них цього середовища з метою співіснування та взаємодії. Тісно пов'язана з процесом соціалізації, тому, як правило, вживається тер-

мін «соціальна адаптація». Важливу роль у процесі соціальної адаптації виконує адаптаційний потенціал особистості. Це можливість включатися в нові умови соціального середовища, тобто володіння вміннями і навичками пристосування, які людина набуває в процесі життєдіяльності. З позиції суб'єкт-суб'єктного підходу, це здатність людини активно взаємодіяти з соціальним середовищем і використовувати його потенціал для власного розвитку.

Адаптація соціальна – процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, вид взаємодії особистості чи соціальної групи із соціальним середовищем. Складне соціально зумовлене явище, для якого характерна діалектично суперечлива єдність трьох рівнів адаптивної поведінки людини (біологічного, психічного та соціального) при визначальній ролі останньої. Є в двох формах: активній і пасивній. За активної форми людина прагне активно взаємодіяти з середовищем, впливати на його розвиток, долати труднощі та перешкоди, вдосконалювати суспільні процеси. За пасивної форми адаптації людина не потребує змін дійсності, схильна до конформізму, недостатньо мобілізує свої біологічні, інтелектуальні та психологічні ресурси для пристосування в соціальному середовищі. У людини, яка опиняється перед певними труднощами, хворобами, екстремальними ситуаціями, може виникнути соціальна дезадаптація, що виявляється в різних формах девіантної поведінки, та є однією зі складових процесу соціалізації особистості.

Адикція – залежність від деяких речовин, предметів або видів діяльності.

Адиктивна поведінка (від англ. – *addiction* – схильність, шкідлива звичка; лат. – *addictus* – по-рабськи відданий) – вид девіантної поведінки людини (у більшості випадків – діти, підлітки, молодь), для якої характерне прагнення відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану внаслідок вживання різних хімічних речовин чи постійної фіксації уваги, думок, дій на певних видах діяльності з метою розвитку й підтримки інтенсивних емоцій.

Адиктивний фанатизм – форма нехімічних адикцій, що проявляється як надмірне захоплення релігією (сектанство), політикою, національними ідеями і переконаннями, музикою тощо.

Адикції відносин – адикції, що передбачають зміну індивідом свого психічного стану шляхом фіксації на іншій людині.

Алалія – відсутність або недорозвиток мовлення, спричинений органічним ураженням кори головного мозку, внутрішньоутробно чи в ранньому віці.

Алкоголізм – форма адиктивної поведінки, що характеризується хворобливою пристрастю до алкоголю (етилового спирту) з психічною і фізичною залежністю від нього.

Алкоголь – (від лат. *alcohol* – спирт) – наркотична отрута із вмістом метилового, етилового та інших видів спиртів, що діє на нервові клітини кори головного мозку. Алкогольні (спиртні) напої – п'янки рідини, основою яких є етанол (етиловий спирт – безбарвна рідина C₂H₅OH).

Анімація (фр. *animer* – надихати, спонукати до певної діяльності) – свідома діяльність, яка спрямована на створення умов для реалізації різнобічних можливостей особистості, здійснення соціокультурних і соціоосвітніх програм і проектів. У педагогічному контексті анімація – це вид соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на реалізацію певних дій з метою оздоровлення соціального клімату певного середовища, створення атмосфери креативності, допомоги людям адаптуватися до соціальних змін, сприяння їх інтеграції в соціокультурний простір, спонукання до взаємодії та порозуміння людей у групі. Virізняють анімацію соціальну, культурну, соціокультурну, соціовиховну, педагогічну тощо.

Анорексія – невротичний синдром, що спостерігається, як правило, у дівчат-підлітків і молодих жінок і характеризується відмовою від їжі, відсутністю апетиту та супроводжується втратою ваги, зміною звичок, постійною гіперактивністю.

Асинтропія (спотворений розвиток) – диспропорційний психічний розвиток при виражених темпі і термінах розвитку одних функцій та запізнюваному або вираженому відставанні інших.

Афазія – розлад мовлення, який може виникнути внаслідок локального ураження кори головного мозку, що асоціюється з відповідною мовною діяльністю.

Атракція – привабливість, потяг однієї людини до іншої, що супроводжується позитивними емоціями.

Батьки-вихователі – подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли на виховання та для спільного проживання не менш як п'ять дітей-сиріт та (або) дітей, позбавлених батьківського піклування, за рішенням органів опіки та піклування, надаючи статус батьків-вихователів (Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», ст. 1).

Батьки прийомні – подружжя (окрема особа, що не перебуває в шлюбі), яке взяло на виховання та для спільного проживання дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування (Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», ст. 1).

Бездоглядність – негативне соціальне явище, пов’язане з відсутністю батьківського контролю і турботи про виховання дітей.

Бездоглядність дитяча – послаблення чи відсутність нагляду за поведінкою, заняттями дітей збоку батьків та осіб, які їх замінюють. Через невиконання батьками своїх обов’язків, недостатність догляду за дитиною, не забезпечення її всім необхідним для нормального розвитку в ображеної, емоційно занедбаної дитини з’являється прагнення до втечі з дому, антигромадські погляди та звички, відставання в навчанні, недисциплінованість, злочинність. Бездоглядність виникає внаслідок патологічних сімейних стосунків, жорстокостві, фізичних покарань, сексуальних домагань тощо.

Бездомність – відсутність постійного житла в індивідів, сімей, що унеможлиблює осілий спосіб життя, повноцінне соціальне функціонування; соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї жилого приміщення (будинку, квартири, кімнати тощо), яке б вона могла використовувати для проживання/перебування й адресу якого могла зазначити для реєстрації (Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», ст. 2).

Безпритульність – стан людини, пов’язаний з неможливістю фактично проживати/перебувати в жилу приміщенні, на яке вона має право (Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», ст. 2).

Безпритульний – людина, яка перебуває в стані безпритульності (Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», ст. 2).

Безпритульні діти – діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім’ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання.

Бенефіціар (набувач благодійної допомоги) – фізична особа, неприбуткова організація або територіальна громада, що одержує допомогу від благодійних організацій та інших благодійників для досягнення цілей, визначених законом (Закон України «Про благодійництво та благодійні організації», ст. 1).

Благодійник – дієздатна фізична особа або юридична особа приватного права, яка добровільно здійснює один чи кілька видів благодійної діяльності (Закон України «Про благодійництво та благодійні організації», ст. 1).

Благодійність – це вибіркова допомога певним верствам населення зі співчуття і релігійно-етичної потреби без турботи про їх подальшу долю; форми, яких набули в своєму розвитку благодійність: милостиня, суспільне піклування, організована державна система соціального захисту населення тощо.

Благодійність княжа – основна форма благодійництва в Київській Русі, яка здійснювалася князями й передбачала: роздачу милостині, харчування в княжому дворі, розвезення продуктів містом для злиденних, облаштування притулків для калік, училищ для навчання дітей, богоділень, лікарень тощо.

Будинок дитини – заклад для виховання і надання допомоги дітям до трирічного віку, що залишилися без піклування батьків, дітям одиноких матерів, а також дітям з дефектами фізичного або психічного розвитку.

Будинки-інтернати загального профілю для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю – стаціонарні соціально-медичні установи загального типу для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни та праці, інвалідів, які потребують стороннього догляду, побутового й медичного обслуговування.

Будинки-інтернати для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю (спеціальні) – стаціонарні соціально-медичні установи, призначені для постійного проживання осіб похилого віку, переважно з числа особливо небезпечних рецидивістів та інших осіб, за якими відповідно до чинного законодавства встановлено адміністративний нагляд, осіб з інвалідністю і громадян похилого віку з колишніх засуджених, які потребують побутового, медичного обслуговування й цілеспрямованого виховного впливу, а також для громадян, яких за рішенням місцевих органів виконавчої влади переводять з інших інтернатних установ загального типу за систематичне порушення громадського порядку, вживання алкоголю, токсичних препаратів, за бійки тощо.

Будинок дитячий сімейного типу – це окрема сім'я, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи (батьки-вихователі), які беруть на виховання та спільне проживання не менше п'яти дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування. Суттєва

відмінність дитячого будинку сімейного типу та прийомної сім'ї визначається передусім кількістю дітей, які беруться на виховання.

Будинок нічного перебування – заклад соціального захисту для ночівлі (розміщення на ніч) бездомних громадян, прийом до якого не потребує попереднього медичного обстеження.

Булімія – стан хворобливого посилення харчового інстинкту, що характеризується постійним потягом до їжі.

Бюджет часу (англ. *budget*, букв. – сумка) – правильне планування й розподіл часу, розумне та раціональне його витрачання на різні види робіт та форми діяльності. Його структура: робочий (аудиторні заняття та самостійна робота над програмовим матеріалом), позаробочий час (участь у науковій і громадській роботі, переїзди до місця занять, час на господарсько-побутові потреби, сон, харчування тощо), вільний час (заняття спортом, участь у художній самодіяльності, відвідування театрів, музеїв, виставок, перегляд телебачення, читання наукової та художньої літератури, газет, журналів, улюблені заняття тощо). Поза всіма зазначеними затратами – нерозподілений (неврахований) час.

Взаємодія педагогічна – соціально зумовлений особистісно значущий процес реалізації міжособистісного діяльнісного контакту школяра і педагога (при направляючій ролі останнього), у ході й результаті якого здійснюється цілеспрямований, планомірний, прогресивний і продуктивний саморозвиток учня та подальше особистісне і професійне самовдосконалення вчителя, а також зміцнення їхньої сукупності та покращення відносин.

Взаємодопомога й взаємовиручка – форми соціальної допомоги на архаїчному етапі її становлення, які передбачали позасезонні «помочі», що були обумовлені екстремальними ситуаціями (пожежами, повеннями тощо), а також пов'язані з сільськогосподарськими роботами (косовиця угідь, збір урожаю).

Виховання дисоціальне (лат. *dis* – префікс, що надає поняттю протилежного сенсу) – цілеспрямоване формування антисоціальної свідомості та поведінки в членів контркультурних (кримінальних і тоталітарних, політичних і квазікультурних) організацій (спільнот), яке має специфічні завдання, зміст і засоби. Його мета – залучення та підготовка кадрів, необхідних для функціонування кримінальних і тоталітарних груп і організацій, які залежать від їх характеру. Передбачає абсолютне підпорядкування членів організації лідеру, засвоєння ними відповідних норм і цінностей і некритичної реалізації їх

у повсякденному житті. Людина тут розглядається не як особистість (самосвідомий відповідальний суб'єкт), а як об'єкт впливу лідерів.

Виховання корекційне – створення умов для пристосування до життя в соціумі, подолання або послаблення недоліків і дефектів розвитку окремих категорій людей у спеціально створених для цього організаціях. Цей вид виховання необхідний і реалізується стосовно низки категорій осіб, які зазнали несприятливих умов соціалізації: дітей, позбавлених мовлення, зору, слуху; дітей з важкими вадами в розвитку, з важкими формами недорозвиненості мозку, затримками або дефектами психічного розвитку; окремими категоріям правопорушників. Здійснюється в спеціальних організаціях (закритого і відкритого типу), що спеціалізуються на вихованні певних категорій дітей, підлітків, юнаків: закриті спеціалізовані інтернати, школи-інтернати, санаторно-лікувальні установи, центри адаптації та реабілітації тощо.

Виховання релігійне – це цілеспрямований і планомірний вплив на світогляд, світовідчуття, норми стосунків і поведінки людей, які відповідають принципам певної конфесії (віросповідання). Релігійне виховання здійснюється священнослужителями, віруючими агентами соціалізації (батьками, родичами, знайомими, членами релігійної громади тощо); педагогами конфесійних навчальних закладів (як основних – середніх шкіл, коледжів тощо, так і додаткових – недільних шкіл, гуртків), у низці країн – викладачами релігії в світських навчальних закладах; різними об'єднаннями, зокрема дитячими і юнацькими, що діють при релігійних організаціях або під їх впливом; засобами масової комунікації, які знаходяться під контролем релігійних організацій; культурною спадщиною (літературою, мистецтвом, філософією та ін.). У його основі – феномен подвоєння світу і його сакралізації (від лат. священний), тобто поділення явищ навколишньої дійсності й особистісного начала людини священним змістом, надання особливого змісту буденним мирським процедурам через їх обрядове освячення. Є два рівні релігійного виховання – раціональний і містичний.

Виховання сімейне – більш-менш усвідомлені зусилля старших членів сім'ї з формування дитини, спрямовані на те, щоб молодші члени відповідали уявленням старших про те, якою повинна бути й стати дитина, підліток, юнак. Зміст, характер і результати сімейного виховання залежать від низки характеристик сім'ї, насамперед від тих особистісних ресурсів, які в неї є. Особистісні ресурси, з одно-

го боку, визначаються складом сім'ї (наявність обох батьків або одного з них, сиблінгів – братів і (або) сестер, близьких родичів, що належать до сімейного оточення, – бабусь, дідусів, тіток, дядьків та ін.), а з іншого (і головним чином) – такими характеристиками старших членів родини, як стан здоров'я, характер, рівень і вид освіти, індивідуальні інтереси, смаки, ціннісні орієнтації, соціальні установки тощо.

Виховання соціальне – процес контрольованої соціалізації, який здійснюється в спеціально створених виховних організаціях, допомагає розвинути можливості людини, які охоплюють її здібності, знання, зразки поведінки, цінності, позитивно важливі для суспільства, в якому вона живе. Виховання людей усіх вікових груп і категорій як в організаціях, спеціально створених для цієї мети, так і в тих, що займаються ним поряд зі своїми основними функціями. Турбота суспільства про покоління майбутнього, підтримка людини суспільством, колективом, іншою людиною, допомога людині в засвоєнні та прийнятті моральних стосунків, які сформувалися в сім'ї, суспільстві, прийнятті правових, економічних, громадянських і побутових відносин; процес забезпечення в суспільстві умов і заходів, спрямованих на оволодіння й засвоєння підростаючим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування в нього соціально-позитивних ціннісних орієнтацій.

Випускник закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – особа, яка перебувала на повному державному забезпеченні в закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та завершила своє перебування в зазначеному закладі у зв'язку із закінченням навчання.

Вихованець – дитина або людина, молода порівняно зі своїм вихователем, організацією, товариством, від яких вона сприйняла думки, погляди, ідеї; дитина, взята ким-небудь на виховання; людина, яка вчиться або яка одержала освіту в якому-небудь навчальному закладі (школі, училищі, університеті тощо).

Віктимогенність – наявність тих чи тих об'єктивних обставин соціалізації, вплив яких може зробити людину жертвою цих обставин (наприклад, віктимогенна група, віктимогенний мікросоціум тощо).

Віктимізація – процес і результат перетворення людини або групи людей у той чи той тип жертви несприятливих умов соціалізації.

Віктимологія соціально-педагогічна (від лат. *victimae* – жертва і грец. *logos* – слово, поняття, вчення) – галузь знання, що входить як частина в соціальну педагогіку, яка вивчає різні категорії людей, – реальних чи потенційних жертв несприятливих умов соціалізації. Галузь знання, в якій на міждисциплінарному рівні вивчається розвиток людей з фізичними, психічними, соціальними та особистісними дефектами і відхиленнями, а також людей, чий статус (соціально-економічний, правовий, соціально-психологічний) в умовах конкретного суспільства створює передумови для нерівності, дефіцит можливостей для «життєвого старту» і (або) фізичного, емоційного, психічного, культурного, соціального розвитку та самореалізації; розробляються загальні та спеціальні принципи, цілі, зміст, форми й методи профілактики, мінімізації, компенсації, корекції тих обставин, внаслідок яких людина стає жертвою несприятливих умов соціалізації.

Волонтер (з англ. мови «доброволець») – людина, яка добровільно, без корисливих цілей, займається діяльністю на користь суспільства, не отримуючи за це грошової винагороди. Волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно корисний характер.

Встановлення опіки та піклування – влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебувають переважно у сімейних, родинних відносинах з цими дітьми- сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку і захисту їх прав та інтересів.

Галузі проблемні – галузі, де виникають етичні проблеми, які не обов'язково є загальноприйнятими для всіх через розбіжності в культурі та державному устрої країни. Кожна національна асоціація заохочується до проведення дискусій з метою з'ясування важливих питань і проблем, які є характерними для цієї країни. Проте, є і загальновизнані проблемні галузі. Коли випробовування лояльності соціального працівника знаходиться на межі конфліктуючих інтересів: самого соціального працівника і клієнта; окремих клієнтів та інших людей; між конфліктуючими інтересами груп клієнтів; груп клієнтів і рештою суспільства; систем/закладів і груп населення; систем/закладів/роботодавців і соціальних працівників; різних груп професіоналів.

«Госпіталізм» – погіршення стану здоров'я дитини як наслідок тривалого перебування в лікувальних установах, що виникає,

коли дитина ще немовлям втрачає вже налагоджені близькі зв'язки з матір'ю або особою, яка її замінює.

Грант благодійний – допомога у формі коштів чи інших валютних цінностей, яка має бути використана бенефіціарієм протягом терміну, визначеного благодійником (Закон України «Про благодійництво та благодійні організації», ст. 1).

Групи та загони волонтерські – об'єднання людей (дітей і молоді), які на добровільних засадах беруть участь у соціально-педагогічних програмах щодо попередження негативних явищ у молодіжному середовищі, надання допомоги різним верствам населення, соціальному становленню та інтеграції молоді в суспільство.

Гувернер соціальний – спеціаліст із медико-соціальної реабілітації дітей з інвалідністю для роботи в сім'ях і соціальних закладах. Мета діяльності: соціалізація дітей з інвалідністю, застосування засобів первинної профілактики з метою усунення несприятливих явищ у розвитку та функціонуванні психіки дитини, виявлення і розвиток потенційних можливостей самореалізації дітей з інвалідністю, розповсюдження психолого-педагогічних знань серед їхніх батьків. Г. с. – це вихователь, який працює з дитиною-інвалідом індивідуально, забезпечує її навчання, прищеплює навички самостійної роботи, розв'язує питання соціального забезпечення та проведення вільного часу.

Гуманізм – система ідей і поглядів, яка визнає найвищу цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і прояв всіх здібностей. Вважає добробут людини критерієм оцінки соціальних явищ, а принципи рівності, справедливості, людяності – бажаною нормою відношень у суспільстві.

Гуманність – людяність, людинолюбство, чуйність, повага до людей та їхніх переживань; любов до дітей, вміння поважати їхню людську гідність, потреба і здатність надавати кваліфіковану педагогічну допомогу в їхньому особистісному розвитку. Гуманність – обумовлена моральними нормами і цінностями система установок особистості на людину (соціум, жива істота), реалізується в спілкуванні та діяльності, в актах сприяння, співучасті.

Гуртожиток соціальний (для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування) – заклад для тимчасового проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 15 до 18 років, а також осіб серед дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 18 до 23 років, метою

діяльності якого є створення умов для соціальної адаптації осіб, що в ньому проживають, та їх підготовка до самостійного життя.

Громадянство – формальний політико-правовий статус особи, який визначає належність до певної держави, підпорядкованість її законам (підданство), надає людині певні юридичні, політичні, економічні та інші права.

Група ризику – категорія людей, чиє соціальне становище за певними критеріями не є стабільним, які не можуть самостійно подолати власні труднощі, що може спричинити втрату соціальної опори в житті або навіть життя.

Девіантність поведінки – поведінка з відхиленнями, неадаптована, що спостерігається в дитячому і юнацькому віці, характеризується стійким порушенням особами відповідного віку моральних норм, соціальних правил, а також прав інших.

Дезадаптація (від фр. *des* – префікс, що означає знищення, усунення будь-чого, *adaptation* – пристосування) – невідповідність соціопсихологічного та психофізичного статусу можливостей людини вимогам ситуації життєдіяльності, що, своєю чергою, не дозволяє їй адаптуватися в умовах середовища її існування.

Деградація особистості – руйнування «Я», послаблення вищих за ієрархією рівнів у структурі особистості, що може бути пов'язане з її аморальною та протиправною поведінкою. Причинами деградації також можуть бути психічні захворювання, наркоманія, алкоголізм тощо.

Дезартрія – порушення вимовної сторони мовлення, яке виникає внаслідок ураження центральної нервової системи.

Деліквентність – сукупність протиправних вчинків чи злочинів, які не відповідають формально зафіксованим юридичним нормам; різновид девіантної поведінки, за яку несуть карну відповідальність.

Деліквентна поведінка – один з видів поведінки, яка відхиляється від норми. Деліквентна поведінка, на відміну від девіантної, характеризується асоціальними вчинками дітей, які повторюються і утворюють певний стійкий стереотип дій, що порушують правові норми, але за які не притягують до кримінальної відповідальності через їх обмежену суспільну небезпеку або малий вік дитини, який не дозволяє притягти до кримінальної відповідальності. Є такі типи деліквентної поведінки: агресивно-насильна поведінка (образа, побі, садистські дії, підпали); корислива поведінка (малі крадіжки, ви-

магання, викрадення автотранспорту); розповсюдження та продаж наркотиків.

Державне утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – повне забезпечення відповідно до державних соціальних стандартів матеріальними та грошовими ресурсами дитини для задоволення її життєво необхідних потреб та створення умов для нормальної життєдіяльності.

Державні соціальні стандарти для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами мінімальні норми і нормативи забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування, та осіб з їх числа.

Дизграфія – нездатність оволодіти письмом та навичок читати за нормальним розвитком інтелекту.

Дитина-сирота – дитина, в якій померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування, – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти.

Дитинство – особливий етап онтогенетичного розвитку людського індивіда, який триває від народження до підліткового віку, охоплюючи такі періоди, як новонародженість, немовля, раннє дитинство, дошкільний вік і молодший шкільний вік. Від дорослості воно відокремлене перехідними періодами – підлітковим віком, ранньою та зрілою юністю. Це стадія життєвого циклу людини, на якій продовжується становлення організму, розвиток його найбільш важливих функцій, найбільш активно здійснюється соціалізація індивіда, яка охоплює засвоєння певної системи знань, норм і цінностей, оволодіння соціальною роллю, що дозволяє дитині формуватись і функціонувати як повноцінному члену суспільства, цілісній особистості.

Дитячий будинок – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, раннього (з 1,5 до 3 років), дошкільного, шкільного віку, змішаний.

Дитячий будинок сімейного типу – форма влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, на виховання в сім'ю при повному їх державному забезпеченні. Умови перебування дітей у цих будинках і відносини між дітьми та вихователями максимально наближені до сімейних. Це дозволяє зберігати і підтримувати в дітей емоційні відносини і зв'язки, що існують між членами звичайної сім'ї, сприяє процесу природного і благодячого індивідуально-особистісного спілкування між дітьми і дорослими.

Дитячий будинок-школа, школа-інтернат – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, старше 3–4 років.

Деонтологія (з грец. «вчення про належне») – розділ етики, що розглядає проблеми обов'язку, сферу належного (того, що повинно бути), всі форми моральних вимог та їхнє співвідношення. Термін «деонтологія» як визначення вчення про належну поведінку, вчинки, образ діяльності запровадив англійський соціолог і юрист, філософ І. Бентам у 1834 р. Спочатку це поняття мало вузький зміст, розглядаючи обов'язок вірянина перед Богом, релігією, релігійною общиною. Згодом вживалося для позначення теорії моральності загалом. Поступово поняття «деонтологія» почало вживатися в дещо іншому розумінні – як термін, що визначає належну поведінку, вчинки і дії окремої особистості або спеціаліста.

Деонтологія педагогічна – наука, що розробляє правила й норми поведінки педагога в сфері його професійної діяльності.

Деонтологія соціальної роботи – це комплекс професійних, правових і морально-етичних правил, що складають поняття професійного обов'язку соціального працівника; це комплекс норм, настанов і розпоряджень про обов'язок і професійну повинність (зобов'язання), про всі типи відповідальності соціального працівника.

Депривація – (від лат. – позбавлення) незадоволення потреб людини, яке відбувається в результаті відокремлення людини від необхідних джерел їх задоволення; стан, що виник у результаті певних життєвих ситуацій, в яких суб'єкт позбавлений можливості задовольнити свої людські психічні потреби достатньою мірою протягом досить довгого часу; стан, пов'язаний з біологічно повноцінним, але психологічно недостатнім середовищем. Види депривації:

материнська депривація – відсутність зв'язку дитини з біологічною матір'ю; сенсорна депривація – різке зниження у дитини яскравості сприйняття і різноманітності вражень; соціальна депривація – скорочення спілкування дитини з іншими людьми; емоційна депривація – слабка вираженість емоційності у спілкуванні з навколишнім світом, мляве реагування на оточення.

Державне утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – повне забезпечення, відповідно до державних соціальних стандартів, матеріальними та грошовими ресурсами дитини для задоволення її життєво необхідних потреб та створення умов для нормальної життєдіяльності.

Державні соціальні стандарти для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами мінімальні норми і нормативи забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування, та осіб з їх числа.

Деформація професійна – зміна якостей і властивостей особистості під впливом професійних факторів діяльності. Відзначається підвищенням рівнем агресивності, неадекватності сприйняття ситуацій і людей; має епізодичний або стійкий, поверховий або глобальний, позитивний або негативний характер. Завдяки постійному тиску на спеціаліста як зовнішніх, так і внутрішніх факторів виникає ризик формування неповноцінного спеціаліста, який не може відновити позитивний стан без стороннього втручання й допомоги.

Діяльність соціально-правова – один із видів професійної діяльності соціального педагога, яка спрямована на захист прав та інтересів особистості.

Діяльність соціально-педагогічна – здійснюється професійно підготовленими спеціалістами та їхніми помічниками, спрямована на надання індивідуальної допомоги дитині, сім'ї чи групі осіб, котрі попали в скрутну для них ситуацію, шляхом інформування, консультування, безпосередньої натуральної та фінансової допомоги, соціальної реадaptaції, надання психологічної та педагогічної підтримки, та орієнтація тих, хто потребує допомоги, на власну активність у вирішенні складних проблем. Це діяльність, спрямована на створення сприятливих умов для соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб чи відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини.

Дисплексія – нездатність оволодіння навичками читання.

Дисфункція визрівання – пов’язане з морфо функціональною віковою незрілістю центральної нервової системи та взаємодією незрілих структур і функцій головного мозку з несприятливими чинниками зовнішнього середовища.

Дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо, згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше (Закон України «Про охорону дитинства», ст. 1).

Дитина бездомна – дитина, яка не має постійного житла, що робить неможливим ведення нею осілого способу життя і повноцінного соціального функціонування. У таке становище попадають, як правило, потрапляють діти з неблагополучних сімей, котрі мають батьків-алкоголіків, наркоманів, душевнохворих тощо. Нерідко діти утікають з дому через жорстоке або байдуже ставлення до них у родині.

Дитина-біженець – дитина, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом унаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань (Закон України «Про охорону дитинства», ст. 1).

Дитина важковиховувана – така, у вихованні якої педагог стикається з труднощами під час організації та здійснення виховного процесу, в якій спостерігаються відхилення в поведінці; дитина, яка потребує відповідної уваги й зусиль вихователя для подолання цих відхилень. Поведінка такої дитини зумовлена певними психофізіологічними особливостями, недостатньою віковою розвиненістю її мотиваційно-вольової сфери, психічних процесів, соціально-психологічними вадами її розвитку.

Дитина з інвалідністю – особа віком до 18 років (повноліття) зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що призводить до обмеження нормальної життєдіяльності та викликає необхідність надання їй соціальної допомоги і захисту (Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні»,

ст. 1). Дитина зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження її нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціальної допомоги і захисту (Закон України «Про охорону дитинства», ст. 1).

Дитина-сирота – дитина, в якій померли чи загинули батьки.

Дитина-напівсирота – дитина, в якій один з батьків помер, або визнаний судом безвісти зниклим, або позбавлений батьківських прав, або визнаний недієздатним, або перебуває в розшуку.

Дитина одинокої матері – дитина, яку виховує тільки мати, тому що: дані про батька в свідоцтві про народження дитини були записані за вказівкою матері; батько дитини помер (або батько дитини визнаний судом безвісти зниклим, або батько дитини визнаний судом померлим, або батько дитини визнаний недієздатним, або батько дитини перебуває в розшуку), до того ж, призначити дитині пенсію через втрату годувальника неможливо, бо він не мав достатнього трудового стажу; одинокі усиновителі, якщо в свідоцтві про народження дитини (рішенні про усиновлення дитини) відсутній запис про батька (матір) або запис про батька (матір) проведено в установленому порядку державним органом реєстрації актів цивільного стану за вказівкою матері (батька, усиновителя) дитини; вдови та вдівця з дітьми, мати (батько) дітей у разі смерті одного з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, які не одержують на них пенсію в разі втрати годувальника або державну соціальну допомогу (Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», ст. 18-1).

Дитинство – період розвитку людини до досягнення повноліття (Закон України «Про охорону дитинства», ст. 1).

Дитячий будинок – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, раннього (з 1,5 до 3 років), дошкільного, шкільного віку, змішаний.

Дитячий будинок сімейного типу – форма влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, на виховання в сім'ю при повному їх державному забезпеченні. Умови перебування дітей у цих будинках і відносини між дітьми та вихователями максимально наближені до сімейних. Це дозволяє зберігати і підтримувати в дітей емоційні відносини і зв'язки, що існують між членами звичайної сім'ї, сприяє процесу природного і благодійного індивідуально-особистісного спілкування між дітьми і дорослими.

Дитячий будинок-школа, школа-інтернат – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, старше 3–4 років.

Діагностика – вид діяльності психологічної служби, який передбачає психологічне обстеження вихованців, учнів, студентів, їхніх груп та колективів, моніторинг змісту й умов індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів, визначення причин, що ускладнюють їх розвиток та навчання.

Діти безпритульні – діти, покинуті батьками, які залишили сім'ю, дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання (Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», ст. 2).

Діти-вихованці – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані до дитячого будинку сімейного типу (Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», ст. 1).

Діти вулиці – діти, які за законом не визнані як такі, що позбавлені батьківського піклування, але фактично можуть бути визнані сиротами (соціальне сирітство), оскільки батьки з певних причин належним чином не займаються їхнім вихованням; безпритульні та бездоглядні. Займаються бродяжництвом, жебракуванням, проституцією, крадіжками, вживають алкогольні напої, наркотики, токсичні речовини. Часто стають жертвами сексуальних злочинів, залучаються дорослими до протиправної діяльності.

Діти, педагогічно занедбані – переважно фізично і психічно здорові діти та підлітки, які стали занедбаними через неправильне виховання чи відсутність його протягом тривалого часу. Характерною особливістю цих дітей є прагнення задовольнити свої бажання, не зважаючи на вимоги оточуючих, колективу. Відхилення від моральної норми набувають у них стійкого характеру, які проявляються в прогулюванні уроків, бійках, вживанні наркотичних речовин; формуванні негативних рис характеру (грубість, лінощі, нечесність, брехливість, жорстокість тощо).

Діти, позбавлені батьківського піклування – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, роз-

шуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти.

Діти прийомні – діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані до прийомної сім'ї.

Діти обдаровані і талановиті – це діти з високим творчим потенціалом, високим рівнем розвитку здібностей. Обдарованість може виявлятися в різноманітних галузях діяльності по-різному.

Діяльність благодійна – добровільна особиста та/або майнова допомога для досягнення визначених законом цілей, що не передбачає сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціарія, набувача благодійної допомоги.

Діяльність волонтерська – це шлях самопізнання і самоперевірки. Тому в добровільній роботі беруть участь різні категорії волонтерів: волонтери, які приходять за власним бажанням; спеціалісти різних галузей; спонсори; люди, які працюють у державному апараті; діти та підлітки; батьки дітей; студенти; клієнти.

Діяльність меценатська – благодійна діяльність у сферах освіти, науки і наукових досліджень, культури та мистецтва, яка регулюється законами України.

Девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення) – система дій і вчинків людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам або визнаним у суспільстві шаблонам і стандартам поведінки.

Деадаптація (від фр. *des* – префікс, що означає знищення, усунення будь-чого, *adaptation* – пристосування) – невідповідність соціопсихологічного та психофізичного статусу можливостей людини вимогам ситуації життєдіяльності, що, своєю чергою, не дозволяє їй адаптуватися в умовах середовища її існування.

Деліквентна поведінка, на відміну від девіантної, характеризується асоціальними вчинками дітей, які повторюються і утворюють певний стійкий стереотип дій, що порушують правові норми, але за які не притягують до кримінальної відповідальності через їх обмежену суспільну небезпеку або малий вік дитини, який не дозволяє притягти до кримінальної відповідальності. Виділяються такі типи деліквентної поведінки: агресивно-насильна поведінка (образа, побої, садистські дії, підпали); корислива поведінка (малі крадіжки,

вимагання, викрадення автотранспорту); розповсюдження та продаж наркотиків.

Деонтологія соціально-педагогічної діяльності – комплекс професійних, правових та морально-етичних правил, що утворюють поняття професійного обов'язку соціального педагога; комплекс норм, установ про обов'язок, відповідальності соціального педагога (трудового колективу соціально орієнтованої установи) перед суспільством та державою, перед соціально-педагогічною роботою як професією і соціальним інститутом, перед колегами та перед клієнтом соціальної служби.

Думка громадська – спосіб формування й впливу масової свідомості, що виражає ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів; важливий фактор соціальної комунікації.

Етика педагогічна – розділ професійної етики, який вивчає сутність, зміст, особливості педагогічної моралі, обґрунтовує її категорії, норми, принципи, функції в процесі педагогічної діяльності. Предметом педагогічної етики є особливості вияву моралі в свідомості, поведінці, професійній діяльності педагога, у його відносинах з учнями, батьками та колегами; до змістових структурних компонентів педагогічної етики належать моральна свідомість, моральна діяльність і моральні відносини.

Етика професійна – одна з фундаментальних теоретичних основ будь-якої професійної діяльності; наука про професійну мораль як сукупність ідеалів і цінностей, етичних принципів та норм поведінки, які відображають суть професії та забезпечують взаємовідносини між людьми, що виникають у процесі праці та ґрунтуються на їхній професійній діяльності; це моральна самосвідомість професійної групи, її психологія та ідеологія.

Етика соціально-педагогічна – це наука про педагогічну моральність, засновується на моралі як такій; молода наука, яка вивчає норми поведінки соціального педагога в умовах цілеспрямованого виховного процесу. Вона пов'язана з психологією, педагогікою. Має інтегративний характер, у ній виокремлюють: етику ставлення соціального педагога до своєї праці, до предмета своєї діяльності; етику відносин «по вертикалі» – в системі «соціальний педагог – учень», яка розглядає основні принципи, норми цих відносин і вимог, які висуваються до особистості та поведінки соціального педагога; етику відносин «по горизонталі» – в системі «соціальний педагог – педагоги», в якій розглядаються ті відносини, що регламентують

ся не стільки загальними нормами, скільки специфікою діяльності та психології соціального педагога; етику адміністративно-ділових відносин соціального педагога та керівних структур.

Жертви латентні несприятливих умов соціалізації – особи, які не змогли реалізувати закладені в них задатки через об'єктивні обставини їхньої соціалізації. Наприклад, висока обдарованість і навіть геніальність припадає на частку приблизно однієї людини з тисячі народжених. Залежно від ступеня сприятливості умов соціалізації, особливо на ранніх вікових етапах, ця схильність розвивається тією мірою, яка робить її носіїв високообдарованими людьми, приблизно в однієї людини з мільйона народжених. А дійсно генієм стає лише один з десяти мільйонів, які мали відповідні задатки. Тобто більшість Ейнштейнів і Чайковських втрачається на життєвому шляху, бо умови їх соціалізації (навіть досить сприятливі) виявляються недостатніми для розвитку та реалізації закладеної в них високої обдарованості. Оскільки ні вони самі, ні їхні близькі про це навіть не підозрюють, їх можна віднести до латентних жертв несприятливих умов соціалізації.

Жертви потенційні несприятливих умов соціалізації – це інваліди, діти, підлітки, юнаки з психосоматичними дефектами і відхиленнями; сироти та низки категорій дітей, які перебувають під опікою держави або громадських організацій. Потенційними, але дуже реальними жертвами можна вважати дітей, підлітків, юнаків з психічними вадами і з акцентуаціями характеру; дітей мігрантів з країни в країну, з регіону в регіон, із села в місто, з міста в село; дітей, які народилися в родинах із низьким економічним, моральним, освітнім рівнями; метисів і представників інонаціональних груп у місцях компактного проживання іншого етносу.

Жертва насильства у сім'ї – член сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї.

Житло соціальне – житлова площа, яка надається за нормами державних соціальних стандартів, відповідно до законодавства, за рахунок державного та/або комунального житлового фонду (Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», ст. 1).

Заїкання – порушення мовлення, що виявляється у мимовільному повторенні окремих звуків, складів або цілих фраз, неприродному

розтягуванні звуків або блоків мовлення, впродовж яких людина, що затинається, не може вимовити звук.

Заклади для бездомних громадян і безпритульних дітей – соціальні заклади, діяльність яких спрямована на допомогу бездомним громадянам і безпритульним дітям, їх підтримку та реінтеграцію.

Заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – медичні, навчальні, виховні заклади, заклади та установи праці та соціального захисту населення, в яких проживають діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування.

Закономірності соціально-педагогічної роботи – суттєві, стійкі й такі, що повторюються, зв'язки, які проявляються під час взаємодії суб'єкта соціально-педагогічної роботи й обумовлюють характер і спрямованість її впливу на розвиток конкретних соціальних явищ та відносин.

Засоби соціалізації – соціалізація людини здійснюється сукупністю універсальних засобів, використання яких є специфічним для певного суспільства, тієї чи тієї соціальної верстви, певного віку особистості, що соціалізується. До них належать: способи виховання немовляти і догляду за ним; сформовані побутові та гігієнічні вміння; продукти матеріальної культури, які оточують людину; елементи духовної культури (від колискових пісень і казок до скульптур); стиль і зміст спілкування, а також методи заохочення і покарання в сім'ї, в групах ровесників, у виховних та інших інститутах соціалізації; послідовне прилучення людини до численних видів і типів відносин в основних сферах її життєдіяльності – спілкуванні, грі, пізнанні, предметно-практичній та духовно-практичній діяльності, спорті, а також у родинній, професійній, громадській, релігійній сферах.

Захист соціальний – система заходів, спрямованих на відновлення зовнішніх соціально-економічних, політичних, медико-екологічних, правових, психолого-педагогічних умов, які забезпечують на сучасному рівні виживання і розвиток дітей, на подолання ситуації, коли дії окремих осіб чи інститутів завдають безпосередню шкоду здоров'ю, психічному, моральному, інтелектуальному розвитку дитини.

Звіт аналітичний – це короткий опис усіх видів і форм роботи соціального педагога відповідно до річного плану роботи. Всі заплановані форми роботи, які проводив соціальний педагог, аналі-

зуються, оцінюється результативність проведеної роботи. Подається в міські (районні) ЦППСР методистам, відповідальним за соціально-психологічну службу, один раз на навчальний рік після його завершення.

Звіт статистичний про роботу соціального педагога містить інформацію про проведenu ним різносторонню роботу відповідно до посадових обов'язків, функцій, згідно з річним планом роботи. Складається соціальними педагогами для навчальних закладів – за чверть; для районних (міських) центрів (методистів) – за півріччя. Для його оформлення використовується спеціальний бланк, який має певну структуру.

Згорання професійне – це синдром фізичного й емоційного виснаження, включаючи розвиток негативної самооцінки, негативного ставлення до роботи і втрату розуміння і співчуття стосовно іншої людини; це не утрата творчого потенціалу, не реакція на нудьгу, а реакція виснаження, що виникає на тлі стресу, спричиненого міжособистісним спілкуванням.

Знання професійні – відомості із соціальної педагогіки, теорії та історії соціальної роботи, соціальної психології та інших загальнопрофесійних і спеціальних дисциплін, які становлять суть професії та визначаються державним стандартом вищої освіти. До системи професійних знань соціального педагога входять: теоретико-методологічні, методичні, прикладні.

Емпатія – психологічна особливість людини, що характеризується здатністю до співпереживання.

Емпатія педагогічна – здатність педагога ставати на місце учня, передбачати труднощі в його діяльності, розуміти, як учень сприймає визначену ситуацію.

Етика – вчення про мораль, що аналізує її природу, характер і структуру (моральна свідомість, моральні відносини, моральна діяльність), категорії моралі (добро і зло, справедливість і несправедливість, честь, гідність тощо), за допомогою яких формуються моральні принципи, норми, цінності, правила поведінки, теоретично обґрунтовується певна система моральних переконань.

Етика соціальної роботи – вчення про моральні основи професійної соціальної діяльності з надання допомоги інвалідам, сім'ям, соціальним групам, громаді, посиленню чи відновленню їх здатності до функціонування та створення сприятливих умов для досягнення цих цілей, морально-етичних норм поведінки спеціалістів із соціальної роботи, працівників соціальних служб.

Етика соціально-педагогічної діяльності – норми етичної поведінки спеціалістів із соціально-педагогічної роботи, що є основою їхньої професійної діяльності, з метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також задоволення людських потреб.

Економіка та менеджмент соціального виховання – галузь сучасної соціальної педагогіки, яка досліджує, з одного боку, потреби суспільства в певній якості «людського капіталу», а з іншого, – економічні ресурси суспільства, які можуть бути використані для організації соціального виховання; розглядають питання управління соціальним вихованням.

Ігрова залежність (геймблінг, лудоманія) – форма адиктивної поведінки особистості, патологічна схильність до азартних, у тому разі комп'ютерних ігор, що полягає в частих повторювальних епізодах участі в азартних (комп'ютерних) іграх, що домінує у житті особистості і призводить до зниження соціальних, професійних, матеріальних і сімейних цінностей, не приділяється належної уваги обов'язкам у цих сферах.

Інвалідність – це втрата здоров'я та обмеження життєдіяльності, що перешкоджає або позбавляє конкретну особу здатності чи можливості здійснювати діяльність у спосіб та в межах, що вважаються для особи нормальними залежно від вікових, статевих, соціальних і культурних факторів.

Імідж соціального педагога – це вибір моделі поведінки, яка приносить успіх. При цьому необхідним є відповідність моделі поведінки чинному законодавству і правовим нормам; урахування моральних критеріїв (чесність, щирість, доброзичливість); розвиток моральних якостей, удосконалення манери спілкування.

Інклюзія (від *inclusion* – включення) – процес збільшення участі всіх громадян у соціальному житті; це політика й процес, що дає можливість усім дітям брати участь у всіх програмах.

Інкультурація – процес освоєння індивідом соціально значущих культурних знань і навичок, придбання культурної компетентності.

Інспектування соціальне – система заходів, спрямованих на виявлення, здійснення аналізу, нагляду за умовами життєдіяльності сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах, моральним, фізичним і психічним станом дітей та молоді, оцінку їх потреб, контроль за дотриманням державних стандартів і нормативів у сфері соціальної роботи.

Інститут дитячого сирітства – форма соціальної допомоги на архаїчному етапі її становлення, яка утворилася з домашнього рабства, коли дітей віддавали, продавали в рабство, щоб зберегти життя в голодні роки.

Інститут вдів – форма соціальної допомоги на архаїчному етапі її становлення, яка оформилася в слов'ян незадовго до запровадження християнства (до цього вдову спалювали з померлим чоловіком). Сільська громада надавала вдові землю, допомогу продуктами тощо.

Інститут приймачества – форма соціальної допомоги на архаїчному етапі її становлення, коли приймали сироту в сім'ю люди старшого віку, яким було важко справлятися з господарством, або якщо вони не мали спадкоємців. Сирота зобов'язаний був шанувати своїх нових батьків, вести господарство і повинен був їх поховати.

Інститут старців – форма соціальної допомоги на архаїчному етапі її становлення, коли піклування про людей похилого віку, в яких не було родини, брала на себе громада. Вона могла прийняти рішення про спеціальне відведення старим людям землі – «косяк», або похилу людину визначали на постій (харчування, проживання) на декілька днів до різних членів громади.

Інтеграція – об'єднання уявлень, знань, умінь і навичок в одне ціле, впорядкування, структурування роз'єднаних, неупорядкованих частин цілого уявлення.

Інтелектуально-пізнавальна готовність – готовність, що виявляється в оволодінні системою загальнопрофесійних і спеціальних знань.

Інтернет-залежність – психічний розлад, нав'язливе бажання приєднатися до Інтернету і хвороблива неспроможність вчасно від нього від'єднатися.

Кабінет психологічний дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти – це спеціально обладнане приміщення для здійснення професійної діяльності практичного психолога (соціального педагога). У кабінеті забезпечується своєчасне й систематичне вивчення психофізичного, соціального розвитку дітей та учнів, мотивів їх поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих та інших індивідуальних особливостей. Кабінет діє з метою виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку і саморозвитку дітей та учнів, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів (Положення про психологічний

кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти).

Кіндердорф села (дитячі села SOS) – селища, села з малокомплектних дитячих будинків, де в одному будинку проживають і виховуються постійно вихователькою-«мамою» 6–7 дітей-сиріт різного віку і статі.

Клієнти – фізичні особи, які мають право на соціальні послуги, отримують їх, чи звертаються до соціальних служб за отриманням цих послуг (Закон України «Про соціальні послуги», ст. 1).

Клуби за місцем проживання – самостійні освітні заклади для організації змістовного дозвілля дітей і молоді, запобігання бездоглядності, правопорушень злочинності; громадські дитячі об'єднання, що згуртовують дітей і підлітків для спільного відпочинку, розваг, занять спортом тощо. Мета – створення умов для творчого, духовного та фізичного розвитку дітей і учнівської молоді у вільний від навчання час шляхом упровадження якісно нових форм і методів організації позашкільної життєдіяльності підлітків. Їх робота здійснюється за такими напрямками: науково-технічний, культурологічний, туристсько-краєзнавчий, спортивно-оздоровчий, художньо-естетичний. Можуть бути багатопрофільними або однопрофільними. Організуються педагогічними працівниками, батьками, спеціалістами з різних галузей науки, техніки, мистецтва на основі додаткових програм.

Кодекс етичний спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) – це документ, який спрямовує на здійснення соціальної роботи в багатьох функціональних сферах з метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також задоволення людських потреб. У ньому визначено положення, які є для фахівців принциповими орієнтирами з питань професійної діяльності, виконання службових обов'язків, організації взаємодії з клієнтами. У документі визначено шляхи розв'язання моральних проблем та прийняття найбільш адекватного професійного рішення в етичних питаннях. У його основу покладений вітчизняний досвід і міжнародні етичні принципи й стандарти соціальної роботи, що визначені на загальних зборах Міжнародної Федерації соціальних працівників (IFSW) у м. Коломбо (Шрі-Ланка) 6-8 липня 1994 р. Містить: етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи (перелік базових етичних ідей і традицій, що стають підґрунтям для прийняття етичного рішення в соціальній роботі); норми етичної пове-

дінки спеціалістів із соціальної роботи (Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи, 2005).

Колонії виховно-трудові – виправно-трудові установи, у яких відбувають покарання у вигляді позбавлення волі неповнолітні віком до 18-и років. Поділяються на колонії загального режиму і посиленого режиму. У виховно-трудовах колоніях загального режиму відбувають покарання неповнолітні чоловічої статі, вперше засуджені до позбавлення волі, причому засуджених за злочини, що не є тяжкими, тримають окремо від засуджених за тяжкі злочини, а також усі засуджені неповнолітні жіночої статі. У виховно-трудовах колоніях посиленого режиму відбувають покарання неповнолітні чоловічої статі, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі, а також переведені з виховно-трудовах колоній загального режиму за злісне порушення вимог режиму (Виправно-трудохий кодекс України, ст.18).

Компетентність – відповідність рівня знань і умінь змісту виконуваних посадових обов'язків, а також уміння досягати мети. Компетентність забезпечується базовою освітою, самоосвітою в процесі практичної діяльності, вивченням досвіду, підвищенням кваліфікації на курсах, семінарах.

Конвенція про права дитини – документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року. Ратифікований Верховною Радою України 27 лютого 1991 року.

Консервація знань – це зберігання та закріплення відібраних людством знань, визначених на певному етапі розвитку найвищою культурною цінністю. Консервація знань є атрибутом соціально-педагогічної діяльності та її вияву. Однак тут є моральна небезпека: консервація знань з професійної необхідності може перетворитися на особистий консерватизм, стаючи не тільки характеристикою діяльності, а й характеристикою особистості.

Контрперенесення – здатність клієнта в процесі спілкування впливати на соціального педагога своїми особистісними якостями, передавати свої настрої та емоційні стани, втягувати в орбіту своїх проблем.

Консультування – професійна допомога клієнту, дітям, підліткам, молоді, вчителям, адміністрації, батькам (особам, що займаються вихованням дитини) в пошуку рішення проблемної ситуації.

Корекція – вид діяльності психологічної служби, який передбачає здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою

усунення відхилень у психофізичному та інтелектуальному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи.

Культ герою – форма соціальної допомоги на архаїчному етапі її становлення, яка передбачала дотримання громадських традицій під час княжих бенкетів, на яких збирались дружинники. Обов'язковими учасниками трапез були каліки-перехожі, злидарі, які отримували багату милостиню. Формою допомоги і взаємодопомоги між князем і дружинниками був викуп полонених.

Культура навчальної праці – система знань, умінь і навичок, які дають змогу студентам раціонально організувати навчання, забезпечувати його високу продуктивність.

Культура професійно-етична соціального педагога забезпечує єдність процесу створення професійно-етичних цінностей і процесу засвоєння цінностей (аксіологічна функція); система професійно етичних якостей, які є регулятором соціально-педагогічних відносин (регулятивна функція); включає в себе уявлення про те, як слід чинити, – норми (нормативна функція); сприяє формуванню якостей особистості, способу життя всіх учасників професійної взаємодії (виховна функція). Компоненти професійно-етичної культури соціального педагога й соціального працівника: аксіологічний (професійні цінності), технологічний (способи й засоби спілкування), творчий, особистісний (потреби, інтереси, якості).

Людина бездомна – людина, яка перебуває в соціальному становищі бездомності.

Людина з інвалідністю – це особа зі стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами розумового чи фізичного розвитку, що призводить до обмеження нормальної життєдіяльності, викликає в особи потребу в соціальній допомозі й посиленому соціальному захисті, а також виконання з боку держави відповідних заходів для забезпечення її законодавчо визначених прав.

Малокомплектний дитячий будинок – дитячий будинок, розрахований на 20–30 дітей.

Медична реабілітація дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, – це комплекс лікувальних заходів, здійснюваних з метою усунення та попередження функціональних розладів, захворювань і їх наслідків.

Менеджмент (у соціальній роботі із сім'ями, дітьми та молоддю) – управління системою соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю, спрямоване на реалізацію завдань і пошук оптимальних шляхів їх вирішення.

Ментальність професійна – це сукупність певних соціально-психологічних установок, ціннісних орієнтацій, особливостей сприйняття й осмислення дійсності, що відображають ставлення людини до світу і визначають його вибір способу поведінки в повсякденних життєвих ситуаціях. Інтегрує весь попередній соціокультурний досвід індивіда і визначається приналежністю людини до тієї чи тієї соціальної групи за ознакою статі, віку, національності, професії тощо.

Мета (ціль) – усвідомлений, запланований результат діяльності, суб'єктивний образ, модель майбутнього продукту діяльності.

Мета соціальної педагогіки як науки – інтеграція знань про соціальну природу особистості як педагогічної мети; мета соціальної педагогіки як практичної дисципліни – побудова технологій, що забезпечують подолання відчуження особистості від своєї справжньої соціальної природи.

Мета соціально-педагогічної діяльності – створення умов для психологічного комфорту дитини, задоволення її потреб за допомогою соціальних, правових, психологічних, медичних, педагогічних механізмів попередження й подолання негативних явищ у родині, школі, найближчому оточенні та інших соціумах.

Метод – спосіб теоретичного чи емпіричного отримання інформації в процесі дослідження.

Метод спостереження – цілеспрямоване сприймання будь-якого педагогічного явища, в процесі якого дослідник має змогу одержати конкретний фактичний матеріал.

Методи соціально-педагогічної роботи – способи як взаємопов'язаних дій клієнта і соціального педагога, так і способи впливу на клієнта (сім'ю, особистість) соціального педагога з метою соціального виховання середовища, допомоги у захисті прав сім'ї та людини.

Методика – сукупність способів виявлення конкретних соціальних фактів та засобів отримання і обробки первинної соціально-педагогічної інформації.

Методика соціального виховання – галузь сучасної соціальної педагогіки, яка відбирає з практики і конструює нові способи цільної організації соціального виховання.

Мета соціалізації – соціалізація людини у взаємодії з різними факторами і агентами, відбувається за допомогою низки механізмів, до яких уходять: наслідування; прогресивна взаємна акомодация (приспосовуваність) людини до мінливих умов життя; ідентифікація й відособлення особистості; закономірна зміна фаз адаптації, індивідуалізація й інтеграція в процесі розвитку особистості.

Механізм соціалізації (стихійної) традиційний – засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, які характерні для її родини й найближчого середовища (сусідського, приятельського тощо). Відбувається, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою фіксації, некритичного сприйняття загальноприйнятих стереотипів. Ефективність традиційного механізму дуже рельєфно проявляється тоді, коли людина знає, «як треба», «що треба», але ці її знання суперечать традиціям найближчого оточення. Ефективність традиційного механізму проявляється в тому, що ті чи ті елементи соціального досвіду, засвоєні, наприклад, у дитинстві, але згодом незатребувані або блоковані через змінені умови життя (наприклад, переїзд із села у велике місто), можуть з'являтися в поведінці людини при черговій зміні життєвих умов або на наступних вікових етапах.

Механізм соціалізації інституціональний функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства і різними організаціями, як такими, що спеціально створені для її соціалізації, так і тими, що реалізують соціальні функції паралельно зі своїми основними функціями (виробничі, громадські, клубні та інші структури, засоби масової комунікації). У процесі взаємодії людини з різними інститутами й організаціями відбувається наростаюче нагромадження відповідних знань і досвіду соціальної поведінки, а також досвіду імітації соціальної поведінки, конфліктного чи безконфліктного виконання соціальних норм.

Механізм соціалізації міжособистісний функціонує в процесі взаємодії людини з суб'єктивно значущими для неї особами. В його основі лежить психологічний механізм міжособистісного перенесення завдяки емпатії, ідентифікації тощо. Значущими можуть бути батьки, будь-який шанований дорослий, друг-одноліток тощо. Авторитетними можуть стати члени тих чи тих організацій та груп, з якими вона взаємодіє, а якщо це однолітки, то вони можуть бути і носіями вікової субкультури.

Механізм соціалізації стилізований діє в межах певної субкультури, яка впливає на соціалізацію особистості лише тоді, коли

її носіями є референтні (значущі) для неї групи людей (однолітки, колеги та ін.).

Милостиня – примітивна форма благодійності, стихійна, неорганізована допомога; здійснюється на основі суб'єктивних відчуттів, що виникають у людини, яка побачила прохача подаяння; не припускає турботи про її подальшу долю.

Місце проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – місцезнаходження закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, жила приміщення дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім'ї, опікунів або піклувальників, житло, в якому дитина проживає, інше житло.

Місце походження дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, – місце проживання або перебування її біологічних батьків на момент їх смерті або виникнення обставин, що призвели до позбавлення дитини батьківського піклування.

Модель соціального педагога (від лат. – міра, взірець, образ) – ідеальний образ, взірець соціального педагога як особистості й фахівця, висвітлює різнобічні підходи у відображенні інтегративного, міждисциплінарного характеру професії, складність і глибину взаємозв'язків і взаємовідносин, що реалізуються в процесі соціального захисту, соціальної підтримки і допомоги населенню. До її структури входять: професійні знання, професійні вміння, професійно важливі якості.

Молодь – це соціально-демографічна група, яка вирізняється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального положення та обумовлена певними соціально-психологічними властивостями. Молодість як визначена фаза, етап життєвого циклу є біологічно універсальною, але її конкретні вікові межі, пов'язаний з нею соціальний статус та соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу та залежать від суспільного устрою, культури та властивих певному суспільству закономірностей соціалізації.

Навички – психічні новоутворення, завдяки яким особистість спроможна виконувати певну дію раціонально, точно, швидко, без зайвих затрат фізичної та нервово-психічної енергії. Навчально-виховний процес – сутність сучасної дефініції педагогіки, що визначає її як науку про виховання і навчання.

Навчання інклюзивне – це комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітям з особливими освітніми

потребами шляхом організації їх навчання в загальноосвітніх навчальних закладах на основі застосування особистісно-орієнтованих методів навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності таких дітей (концепція розвитку інклюзивної освіти).

Насильство психічне (емоційне) – постійна чи періодична словесна образа дитини, погрози збоку батьків, опікунів, учителів, вихователів, приниження її людської гідності, обвинувачення її в тому, в чому вона не винна, демонстрація нелюбові, ворожості до дитини. До цього виду насильства належать також постійна брехня, обман дитини (в результаті чого вона втрачає довіру до дорослого), а також ситуації, коли вимоги до дитини не відповідають її віковим можливостям.

Насильство сексуальне – використання дитини (хлопчика чи дівчинки) дорослою людиною чи іншою дитиною для задоволення сексуальних потреб або отримання вигоди.

Насильство фізичне – спричинення дитині батьками чи особами, що їх замінюють, вихователями чи іншими особами фізичних травм, різних тілесних ушкоджень, що завдають шкоди здоров'ю дитини, порушують її розвиток чи позбавляють життя. Ці дії можуть здійснюватися у формі побиття, катування, штовхань, ударів, укусів, ляпасів, припікання гарячими предметами, рідинами, запаленими сигаретами з використанням усіляких предметів як знаряддя бузвівства.

Наркогенні засоби – група речовин єдиної наркосутності (алкоголь, тютюн, наркотики, токсичні речовини), що визначаються немедичною метою їх вживання.

Наркоманія – хворобливий психічний стан, зумовлений хронічною інтоксикацією внаслідок зловживання наркотичними засобами, що віднесені до таких конвенціями ООН чи Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України, і який характеризується психічною або фізичною залежністю від них.

Наркотизація – процес поширення вживання наркогенних засобів.

Наркотизм – негативне соціальне явище, що характеризується загостренням проблем наркотизації.

Наркотик/наркотична речовина – речовина, що має специфічний вплив на центральну нервову систему, зокрема на розвиток певних відчуттів і зміну свідомості, а також спричиняють особливий стан наркотичного сп'яніння.

Наркотичний засіб – природна чи синтетична рослина, сировина і речовини, що становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесені до зазначеної категорії Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України.

Норми етичні – соціально і професійно значущі якості особистості соціального педагога та особистісні орієнтації поведінки та спілкування, які необхідні для успішної професійної діяльності. Разом із професійними стандартами вони складають системоутворювальну основу професії соціального педагога.

Невтручання – незалежне співіснування дорослих і дітей, у якому наявні два світи – світ дорослих, у якому декларується самостійність, незалежність дитини, і світ дитини-індивідуаліста.

Незарєєстроване співжиття («цивільний шлюб») – альтернативна форма шлюбно-сімейних стосунків, яка передбачає спільне проживання та ведення господарства подружжям без офіційної реєстрації шлюбу.

Ненормативна криза сім'ї – криза сімейної системи, виникнення якої потенційно можливе на будь-якому етапі життєвого циклу сім'ї. Н. К. виникає внаслідок певної кризової події та є нетиповою для визначеного етапу життєвого циклу сім'ї.

Неповна сім'я – сім'я з одного з батьків з однією дитиною або декількома неповнолітніми дітьми. Н. с. утворюється внаслідок розірвання шлюбу, позашлюбного народження дитини, смерті одного з батьків або ж окремого їх проживання (розлучена, позашлюбна, осиротіла, така, що розпалася (структурно неповна)).

Нехімічні адикції (поведінкові адикції) – адикції, де об'єктом залежності стає постійно повторювана послідовність певних дій.

Нормативні фільтри – сукупність норм, правил, установок, рольових позицій, уявлень, характерних для цієї сім'ї.

Норми та правила сім'ї – засади, на яких ґрунтується життя сім'ї. Дозволяють членам сім'ї орієнтуватися в реальності, захищають їх психічне здоров'я, надають сімейній системі стійкості в цілому.

Нуклеарна сім'я – сім'я з чоловіка, дружини та їхніх дітей, які проживають спільно з батьками.

Обдарованість – якісно своєрідне поєднання здібностей, які забезпечують успішне виконання діяльності, широту людських можливостей (загальні здібності), розвинутий розумовий потенціал, сукупність задатків і талантів.

Об'єкт соціального виховання – система соціальних взаємодій людини в колі її найближчого середовища.

Об'єкт соціальної педагогіки – особистість у її становленні й розвитку, тобто в процесі соціалізації; відображення соціокультурної природи феномена особистості.

Об'єкти соціально-педагогічної діяльності – окремі особи або соціальні групи, які потребують допомоги чи підтримки в процесі їх соціального становлення й розвитку. Кожна людина в певний період свого життя потребує більш повного задоволення своїх потреб та інтересів, стикається з окремими труднощами та проблемами, тому всі люди є потенційними об'єктами соціально-педагогічної діяльності. Розрізняють об'єкти соціально-педагогічного впливу за кількісними, віковими, статево-рольовими параметрами, змістом проблем, які є найбільш поширеними в практиці соціально-педагогічної діяльності.

Об'єкт соціально-педагогічної роботи – людина як член суспільства в поєднанні з її індивідуальними характеристиками. На індивідуальному рівні об'єктом соціально-педагогічної діяльності є окрема особистість, щодо якої застосовуються різні методи, засоби соціального захисту і підтримки залежно від її потреб та інтересів. Особливість соціально-педагогічної діяльності полягає в тому, що її об'єкт розглядається як активний учасник розв'язання власних проблем і обов'язково виконує роль суб'єкта. Тому соціальний педагог і вихованець у процесі діяльності вступають у суб'єктно-суб'єктні відносини, які характеризуються динамічністю.

Обов'язок – одна із важливих категорій як загальної, так і професійної етики, виражає суспільні та професійні зв'язки майбутніх соціальних педагогів та становить сукупність їхніх обов'язків перед державою, суспільством, колегами, професією, дітьми та молоддю, перед собою і відповідальність перед ними.

Обслуговування соціальне сімей, дітей та молоді – система соціальних заходів, спрямованих на сприяння, підтримку і надання послуг сім'ям, дітям та молоді з метою подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримку соціального статусу та повноцінної життєдіяльності.

Обставини життєві складні – це обставини, які об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сиріт-

ство, безпритульність, відсутність житла або роботи; насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

Опіка – система стосунків, за якої батьки задовольняють усі потреби дитини, відгороджують її від будь-яких турбот, труднощів, беручи їх на себе.

Опіка та піклування – форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, на правах виховуваних.

Органи опіки і піклування – це органи місцевого самоврядування, на які покладено обов'язки із захисту прав та інтересів дітей, які залишилися без батьківського піклування. Основні функції цих органів – виявлення дітей, які залишилися без батьківського піклування; облік таких дітей; вибір форми їх влаштування; здійснення подальшого контролю за умовами їх утримання, виховання та освіти.

Організації виховні – спеціально створені державні та недержавні організації, основним завданням яких є соціальне виховання певних вікових груп населення. Характеризуються порівняно автономними параметрами: за принципом входження людини у виховну організацію – обов'язкові (школи), добровільні (клуби, дитячі та юнацькі об'єднання) тощо; примусові (спеціальні установи для дітей з антисоціальною поведінкою, психічними та іншими аномаліями); за юридичним статусом (державні, громадські, комерційні, професійні, приватні); за відомчою приналежністю (організації МОН України, інших міністерств, профспілок, спортивних спілок); за рівнем підпорядкованості (загальнодержавні, регіональні, муніципальні); за ступенем відкритості-закритості (відкриті (школи), інтернатні, закриті (спецустанови)); за тривалістю функціонування (постійні та тимчасові (наприклад, що функціонують під час канікул)); за статево-віковим складом (одностатеві, одновікові, різностатеві, різновікові).

Організації контркультурні (кримінальні й тоталітарні, політичні та квазікультові) – об'єднання людей, які спільно реалізують інтереси, програми, цілі, соціально-культурні установки, що протилежні фундаментальним принципам, цінностям і правилам суспільства. З'явилися давно, у другій половині ХХ ст. значно зросла їхня кількість і різноманітність. У сучасному суспільстві існує багато

квазікультових сект і кримінальних об'єднань, а в останнє десятиліття зросла кількість політичних тоталітарних організацій. Оскільки до складу контркультурних організацій входить багато підлітків та юнаків, а низка організацій виключно молодіжні, тому їх необхідно розглядати поряд з іншими мікрофакторами соціалізації підростаючого покоління. Має жорстко фіксоване членство і жорстку ієрархічну структуру керівництва – підпорядкування; на чолі організації – харизматичний лідер, тобто людина, що відрізняється привабливою силою для членів організації та володіє внаслідок цього незаперечним авторитетом; у її складі – ієрархічні групи (страти), які фіксуються за допомогою різних стратифікаційних елементів: спеціальних найменувань кожної страти, привілеями в чому-небудь або обмеженнями, заборонами на що-небудь, елементами зовнішнього оформлення – одягом, зачісками, макіяжем, татуваннями тощо. Життєдіяльність контркультурної організації та кожного її члена визначається і регулюється нормами, що відповідають її характеру (кримінальному, екстремістському, квазікультовому), та корегують стосунки всередині групи, ставлення і поведінку стосовно суспільства; визначаються також системою соціального контролю – клятвами, способами стимулювання винагороди, примусу й покарання.

Організації молодіжні громадські – об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою яких є здійснення й захист своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших спільних інтересів (Закон України «Про сприяння становленню та розвитку молоді в Україні», ст. 1).

Особи серед дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – особи віком від 18 до 23 років, в яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування.

Особистість – соціальна властивість індивіда, сукупність інтегрованих у нього соціально значущих рис, що утворилися внаслідок прямої чи опосередкованої взаємодії цієї особи з іншими людьми, що роблять її суб'єктом праці, пізнання та спілкування.

Освіта інклюзивна – це система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати її за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу.

Оніоманія (шопоманія, шопоголізм) – форма нехімічних адиктивних проявів особистості, що визначається як непереборне бажання до втрати грошей – придбання поварів і послуг.

Операційно-діяльнісна готовність – готовність, що передбачає наявність професійних умінь та навичок для успішної практичної роботи соціального педагога.

Отримувачі соціальних послуг – фізичні особи, які перебувають на території України й тимчасово опинилися або постійно перебувають у складних життєвих обставинах, потребують соціальної адаптації чи соціальної реабілітації або підлягають соціальній реабілітації.

Охорона дитинства – система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання й розвитку дитини та її захисту.

Оцінка потреб – процес збору, узагальнення та аналізу соціальними працівниками інформації щодо стану та життєвих обставин об'єкта соціальних послуг з метою визначення видів та обсягів послуг, їх впливу на процес подолання складних життєвих обставин.

Парадокс пристрасі (Д. Деліс) – дисбаланс у стосунках між партнерами, при якому один із них («підпорядкований») значно більше втягується у стосунки, відчуває втрату контролю над партнером і сильне хвилювання з цього приводу; інший («провідник») потребує дистанціювання, більшої свободи, при цьому відчуваючи провину за свою «незрілість». Причинами П.П. є відмінності у привабливості партнерів; відмінності індивідуальних особливостей; дисбаланс об'єктивних обставин.

Пансіонати геріатричні – стаціонарні медико-соціальні установи для проживання осіб з вираженими віковими порушеннями психіки, підтвердженими висновком лікувально-консультативної комісії органів охорони здоров'я.

Паспортизація соціальна класних шкільних колективів здійснюється на основі даних, отриманих соціальним педагогом у результаті вивчення біографічних відомостей про учнів, індивідуальних бесід з ними, а також з батьками та класними керівниками, спостереження за класним колективом тощо. В соціально-педагогічній практиці не існує стандартизованої форми соціального паспорту класу. Це пояснюється наявністю широкого спектру різних типів навчальних закладів, що, своєю чергою, обумовлює специфіку певного контингенту учнів.

Патронат – форма виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, вдома у патронатного вихователя. Передача до дитячого будинку сімейного типу – прийняття в окрему сім'ю, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває в шлюбі, на виховання та для спільного проживання не менш як 5 дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, включаючи рідних, у такій сім'ї не може перевищувати 10 осіб.

Патронаж соціальний – система заходів щодо підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їхнього соціального статусу. Передбачає організацію постійної роботи в дитячих будинках сімейного типу, інтернатах, підбір сімей, які беруть дітей-сиріт з дитячих будинків та інтернатів на вихідні та канікули до себе додому, постійну роботу фахівців з дітьми-сиротами в сім'ях опікунів тощо. Індивідуальний періодичний догляд за престарілими, дітьми, інвалідами (також дітьми-інвалідами), хворими на хронічні чи гострі захворювання, невиліковно хворими та іншими особами з особливими потребами (особи з вадами фізичного чи психічного розвитку, психічними розладами, іншими стійкими порушеннями функцій організму), які потребують постійного стороннього догляду.

Патрулювання соціальне – мобільна форма надання соціальних послуг, що здійснюється групою фахівців поза межами закладів для бездомних та безпритульних.

Педагогіка соціальна – галузь педагогіки, що досліджує соціальне виховання в контексті соціалізації, тобто виховання всіх вікових груп і соціальних категорій людей, що здійснюється як в організаціях спеціально для цього створених, так і в організації, для яких виховання не є основною функцією (підприємства, військові частини тощо). Вивчає особистість як центр системи соціально-педагогічного впливу, як початковий і кінцевий пункт багатоманітного процесу соціалізації. Це означає, що всі педагогічні механізми та засоби мусять бути переглянуті з урахуванням їх функціонування в цілісній системі соціуму, тобто в усіх сферах суспільного життя. Дослідники розмежовують соціальну педагогіку як науку, що покликана узагальнити результати та положення, які стосуються закономірних відносин, логіки взаємозв'язків, структурно-функціональних взаємодій усіх складових, що формують зміст процесу соціалізації;

та як практичну дисципліну, яка спрямована на вибудову технологій, які забезпечували б успішний перебіг процесів, що сприяють соціалізації.

Педагог соціальний – спеціаліст, який зайнятий у сфері соціально-педагогічної роботи або освітньо-виховної діяльності; організовує взаємодію освітніх та позанавчальних установ, сім'ї, громадськості з метою створення в соціальному середовищі умов для соціальної адаптації та благополуччя в мікросоціумі дітей та молоді, їх всебічного розвитку. Професійний працівник соціуму; фахівець з виховної роботи з дітьми, їхніми батьками, дорослим населенням у сімейно-побутовому мікросередовищі та їх оточенні; з підлітками, молодіжними групами та об'єднаннями; організації культурно-дозвілєвої, фізкультурно-оздоровчої, трудової, ігрової та інших видів діяльності, групового спілкування, технічного, художнього та інших видів творчості дітей та дорослого населення в соціумі.

Педагогічна етика – самостійний розділ етичної науки, що вивчає особливості педагогічної моралі, з'ясовує специфіку реалізації загальних принципів моральності у сфері педагогічної праці, розкриває її функції, специфіку змісту принципів та етичних категорій.

Передача до прийомної сім'ї – добровільне прийняття за плату сім'єю або окремою особою, яка не перебуває в шлюбі, із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання та для спільного проживання.

Передача до дитячого будинку сімейного типу – прийняття в окрему сім'ю, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, що не перебуває у шлюбі, на виховання та для спільного проживання не менше п'яти дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, включаючи рідних, у такій сім'ї не може перевищувати десят осіб.

Передача до прийомної сім'ї – добровільне прийняття за плату сім'єю або окремою особою, яка не перебуває у шлюбі, із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від одного до чотирьох дітей на виховання та для спільного проживання.

Підготовка професійна соціальних педагогів – це процес формування фахівця нового типу, здатного швидко й адекватно реагувати на зміни, що відбуваються в суспільстві, компетентно вирішувати соціально-педагогічні проблеми в усіх типах та видах навчально-виховних установ і закладів соціальної роботи, на всіх рівнях управління. Зважаючи на це, соціальний педагог повинен не лише

ефективно працювати з індивідом, групою, колективом, але водночас сприяти утвердженню чи зміні соціального статусу особистості, групи, колективу в суспільстві.

Підлітковий вік – період онтогенезу людини, який пролягає між дитинством і ранньою юністю (від 12 до 18 років) і характеризується значними змінами у фізичному та психічному розвитку дитини.

Підтримка соціальна – надання одноразової матеріальної (зокрема коштів, товарів, робіт, послуг) та іншої допомоги, спрямованої на задоволення потреб, реалізацію прав та інтересів отримувачів соціальних послуг.

Підхід інклюзивний – створення таких умов, за яких усі учні мають однаковий доступ до освіти, зокрема діти з особливими освітніми потребами, які навчаються у загальноосвітніх школах; водночас, усі учні мають можливість отримати досвід, знання, які сприяють подоланню упереджень й дискримінації та сприяють формуванню позитивного ставлення до всіх інших.

Піклування суспільне характеризується наявністю мети, організацією діяльності, що проявляється стосовно об'єктів допомоги; суспільне піклування припускає певну диференціацію в межах особливої категорії людей і застосування до них системи заходів організації самостійного трудового життя; воно (піклування) є одним з механізмів, які сприяють вирішенню соціальних проблем у суспільстві. Його мотиви – громадянська солідарність і турбота про благо нужденних.

Поведінка адиктивна – одна з форм деструктивної поведінки, яка виявляється в прагненні відійти від реальності шляхом зміни свого психічного стану через прийом певних речовин або постійну фіксацію уваги на таких предметах та видах діяльності, що супроводжуються розвитком інтенсивних емоцій.

Поведінка аморальна – сукупність вчинків, що характеризуються негативним ставленням людини до етики та моралі, загальнолюдських цінностей та передбачають громадський осуд.

Поведінка аутодеструктивна – поведінка, що відхиляється від психологічної, медичної норми, загрожуючи цілісності й розвитку особистості. Видами аутодеструктивної поведінки є суїцидальна, віктимна (поведінка жертви) та адиктивна поведінка.

Поведінка девіантна – дії та вчинки людей, соціальних груп, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим чи моральним нормам і стандартам поведінки.

Повторний шлюб – форма шлюбно-сімейних стосунків, що виникає, як правило, в результаті розлучення шляхом створення одним чи обома партнерами нової сім'ї.

Повне державне забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, – надання дітям за час перебування у відповідній державній чи муніципальній установі, в сім'ї опікуна, піклувальника, прийомних батьків безкоштовного харчування, безкоштовного комплекту одягу та взуття, безкоштовного гуртожитку і безкоштовного медичного обслуговування або відшкодування їх повної вартості; навчання в закладах середньої та вищої професійної освіти з числа дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у віці до 18 років і старше, але не більше ніж до 23 років, мають право на повне державне забезпечення і додаткові соціальні гарантії до закінчення професійного навчання в очних освітніх установах.

Подвійний зв'язок – різновид «парадоксальної комунікації» – виникає, якщо одночасно комунікаційним каналом надходять два повідомлення, які виключають одне одного, і кожне з них повинно сприйматись як істинне. Наприклад, співбесідник заявляє, що його дещо дуже цікавить, не відриваючись при цьому від газети.

Подвійна мораль – різні норми, стереотипи і санкції щодо сексуальної (і моральної) поведінки чоловіків і жінок. Інша назва – «подвійний стандарт».

Подружня сім'я – прогресивний тип сім'ї, в якій пріоритетом є турбота про розвиток і самореалізацію подружжя, дітей як автономних особистостей у системі емоційно насичених, інтимних, симетричних, змістовно духовних стосунків.

Позашлюбний секс – наявність позашлюбних зв'язків інтимного характеру, в яких може допускатися певна участь у спільному побуті; можлива наявність позашлюбних дітей.

Політика державна молодіжна – це системна діяльність держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України.

Поліандрія – рідкісна форма групового шлюбу, за якої жінка має кілька чоловіків, як правило, братів.

Полігінія (полігамія) – форма шлюбу, що дозволяє чоловікові мати кількох дружин.

Політика соціальна – це діяльність держави й інших політичних і соціальних інститутів, спрямована на прогресивний розвиток соціальної сфери життя суспільства, на удосконалювання умов, способу і якості життя людей, на забезпечення їхніх життєвих потреб, надання їм необхідної соціальної підтримки, допомоги й захисту з використанням у цих цілях наявного у відповідного інституту потенціалу.

Порушення структури сім'ї – такі особливості структури, які утруднюють або заважають виконанню сімейних функцій.

Послуги соціальні – комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя.

Послуги соціальні інноваційні – окремий, неврегульований законом, вид соціальних послуг, які містять елементи оригінальної розробки, непередбаченої законодавством, та в найкращий спосіб можуть задовольнити потреби окремих отримувачів соціальних послуг.

Потреба в професійному самовихованні – відображення в свідомості майбутнього соціального педагога прагнення найбільш повного розвитку власних професійно-особистісних якостей з метою успішної їх самореалізації в професійній діяльності. Це складне інтегроване утворення професійно-особистісної сфери людини, сутність якого становить взаємодія та органічна єдність ціннісно-мотиваційного, когнітивного та поведінкового компонентів.

Працівник соціальний – особа, що має необхідну кваліфікацію у сфері соціальної роботи і надає соціальні послуги в стаціонарних чи інших закладах або за місцем розташування отримувачів соціальних послуг відповідно до посадової інструкції чи угоди цивільно-правового характеру.

Працівник у сфері соціальної роботи – особа, зайнята у сфері надання соціальних послуг на постійній або тимчасовій основі.

Превенція – дії соціального педагога (працівника) з метою профілактики, пом'якшення, полегшення, коригування тих умов, що сприяють фізичним або емоційним порушенням і деяким соціально-економічним проблемам.

Предмет соціального виховання – педагогічний вплив соціальних інститутів на процес соціального становлення особистості.

Предмет соціальної педагогіки – закономірні відносини, логіка взаємозв'язків, структурно-функціональні взаємодії всіх складових, які утворюють зміст процесу соціалізації, особистісного самовираження та самореалізації; дослідження всієї суми чинників, як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, цілеспрямовано організованих та стихійних, які впливають на процес соціалізації як окремої людини, так і груп людей упродовж усього їхнього життя.

Прийомна сім'я – форма влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, на підставі договору між органами опіки та піклування і прийомними батьками (подружжям або окремими громадянами, які хочуть взяти дітей на виховання в сім'ю) про передавання дитини (дітей) на виховання в сім'ю.

Прийомні батьки – подружжя або окрема особа, яка не перебуває в шлюбі, які взяли на виховання та для спільного проживання не менш як 5 дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомні діти – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані до прийомної сім'ї.

Прийомні діти – діти, які залишилися без батьківського піклування (у разі смерті батьків, позбавлення батьківських прав, хвороби і т. д.) і прийняті в новий сімейний колектив чи які виховуються за участю нового члена сім'ї – вітчима (мачухи), а також інших осіб, які замінюють батьків, в умовах відносин усиновлення, опіки (піклування).

Приймальники-розподільники для дітей – спеціальні установи органів внутрішніх справ, призначені для тимчасового тримання дітей віком від 11 років. Приймальники-розподільники для дітей створюються в областях, містах та діють згідно з положенням, затвердженим наказом Міністерства внутрішніх справ України. Права та обов'язки посадових осіб приймальників-розподільників визначаються положенням про приймальники-розподільники для дітей.

Принципи професійної етики – найбільш загальні вимоги, які виражають основні напрями поведінки спеціаліста в соціально-педагогічній сфері стосовно певного суб'єкта відносин, що виникають у процесі соціальної й соціально-педагогічної роботи. Міжнародні етичні принципи соціальної роботи та соціальної педагогіки затверджені в «Декларації про етичні принципи у соціальній роботі», яка була прийнята загальною нарадою Міжнародною Федерацією соціальних працівників (липень 1994 р., м. Коломбо, Шрі-Ланка).

Принципи соціально-педагогічної діяльності – це основні вимоги до її змісту, організації та здійснення.

Притулок – соціальна установа, в якій дитина (підліток) може перебувати цілодобово, де вона забезпечується харчуванням і необхідною допомогою.

Притулок для неповнолітніх – це установа соціального захисту, створена для тимчасового перебування в ньому неповнолітніх віком від 3 до 18 років, основними завданнями якої є: соціальний захист неповнолітніх, які опинилися в складних умовах, створення належних житловопобутових і психолого-педагогічних умов для забезпечення нормальної життєдіяльності неповнолітніх. У притулок приймаються діти, що заблукали, були покинуті батьками чи опікунами, жебракують, і при цьому місце перебування їхніх батьків не встановлено; залишилися без опіки батьків (усиновителів) чи опікунів (піклувальників); залишили сім'ю чи навчальний заклад; вилучені кримінальною міліцією в справах неповнолітніх із родин, перебування в яких загрожувало їхньому життю і здоров'ю; втратили зв'язок з батьками під час стихійного лиха, аварії, катастрофи, інших надзвичайних подій; не мають постійного місця проживання і засобів до існування; самі звернулися по допомогу до адміністрації притулку («Типове положення про притулок для неповнолітніх служби в справах неповнолітніх»).

Проблеми соціальної адаптації і дезадаптації – труднощі заволодіння й пристосування до наявних норм соціального життя або труднощі в усуненні таких норм, які є соціально небезпечними, містять загрозу для життя та здоров'я дитини.

Проблеми соціальної інтеграції або дезінтеграції – це труднощі у поєднанні або розмежуванні потреб, інтересів і можливостей дитини, її сім'ї з можливостями, потребами та інтересами інших людей, це труднощі в розвитку, розширення соціальних зв'язків або труднощі виходу з колишніх контактів і зв'язків.

Проблеми свободи вибору і соціальної творчості (шлях інновацій) – труднощі на шляху реалізації дитиною її інтересів і потреб у вже сформованих нормах соціального життя або труднощі в створенні нових норм соціальних відносин на рівні власної позиції дитини, тобто: прояв власного ставлення до людей, встановлення нового статусу, розширення масштабів впливу на навколишнє середовище.

Прогностика – вид діяльності психологічної служби, який передбачає розробку й застосування моделі поведінки соціальної гру-

пи та окремої особистості в різних умовах, проектування змісту й напрямів індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів і складання на цій основі життєвих планів, визначення тенденцій розвитку груп і міжгрупових відносин.

Проміскуїтет – невпорядковані, соціально нерегульовані зв'язки між статями, характерні для раннього етапу розвитку людського суспільства.

Профілактика – вид діяльності психологічної служби, який передбачає своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі.

Профілактика бездомності і безпритульності – система заходів, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин виникнення бездомності та безпритульності, запобігання їм, зокрема заходів щодо зниження ризику втрати людьми прав на житлові приміщення і запобігання втраті цих прав; і попередження виникнення негативних суспільних наслідків, пов'язаних з відсутністю в людей житла.

Профілактика вторинна має на меті обмеження поширення окремих негативних явищ, що виникають у суспільстві чи соціальній групі.

Профілактика первинна – більшою мірою має інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від певних стандартів поведінки та негативних звичок. Її змістом є: надання підліткам та молоді інформації про наслідки асоціальних дій, вживання різних видів алко-, нарко- та токсичних речовин; роз'яснення правових норм стосовно різних аспектів асоціальної поведінки; популяризація переваг здорового способу життя; формування у підлітків та молоді навичок культурного проведення дозвілля; створення умов для самореалізації особистості в різних видах творчої, інтелектуальної, громадської діяльності.

Профілактика соціальна – вид соціальної роботи, спрямованої на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім'ях, серед дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді (Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», ст. 1). Різновид соціально-

педагогічної діяльності, що має на меті зусилля, спрямовані на превенцію соціальних проблем чи життєвих криз клієнтів, окремих груп або попередження ускладнення вже наявних проблем. Це комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психологопедагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі. У сучасній практиці розрізняють первинну, вторинну та третинну профілактику.

Профілактика третинна – комплекс соціальних, освітніх та медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного та соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, освітній заклад, трудовий колектив, до суспільно-корисної діяльності. Тому соціально-педагогічна діяльність у межах третинної профілактики зосереджується в різноманітних осередках допомоги особистості: реабілітаційних центрах, дружніх клініках для молоді, анонімних кабінетах, громадських приймальнях.

Псевдокооперація – порушення подружніх відносин, коли один із партнерів виражає згоду з чим-небудь, хоча внутрішньо не згідний.

Псевдолюбов, – згідно з учнем З. Фрейда, – різноманітні індивідуальні форми патології любові, що призводять до страждань і неврозів. До них належать: а) любов невротична – партнери центруються на батьках і переносять на партнера відчуття очікування і страхи, які відчували щодо батьків; б) любов-поклоніння – людина втрачає себе в коханні, щоб знайти себе в ньому, виявляючи у поклонінні убогість духу та відчай; в) любов сентиментальна – почуття переживається лише в уяві, а не в реальних стосунках; найбільш поширений вид – «заміщуючи» любовне задоволення користувачів пісень, фільмів, романів тощо; другий – тимчасова аберація, коли партнери живуть спогадами про минулі почуття і фантазіями про майбутню любов; г) любов, центрована на недоліках і слабкостях партнера, які постійно викриваються; г) любов, що проектує смисл і проблеми на дітей, використовуючи їх у компенсаторних цілях.

Псевдолюбов: форма нормальна – згідно з учнем Е.Фромма, у сучасному суспільстві є «нормальні» – поширені – соціальні моделі патології любові, що виступають як дві форми псевдолюбові: а) любов як взаємне сексуальне задоволення; б) любов як «налагоджена робота» і притулок від самотності.

Психологічна реабілітація дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, – комплекс заходів, що дозволяють вирішувати питання виховання, навчання та всебічного розвитку,

а також забезпечують найбільш легку адаптацію дітей, спочатку до умов життя в реабілітаційному закладі, а потім і в новій сім'ї.

Психологічне капсулювання – це внутрішня позиція, що полягає у відчуженому ставленні до себе, до інших, до предметного світу, до почуттів, і яка закріплюється за рахунок постійного формування нових ілюзій, що виникають у зіткненні дитини з проблемами реального життя. Стан «психологічного капсулювання» супроводжується відсутністю виходу у зовнішній простір і призводить до формування особливих механізмів адаптації та соціалізації, за яких дитина розвивається як соціальна одиниця, спрямована на реалізацію найпростіших соціальних очікувань.

Психічний дизонтогенез – різні форми порушень онтогенезу психіки, які проявляються в зміні послідовності, ритму і становлення психічних функцій.

Психодрама використовується у груповій терапії, коли людина виконує різні ролі, зображуючи себе в стресових ситуаціях соціального характеру або виконує ролі своїх антиподів.

Психологія соціального виховання – галузь сучасної соціальної педагогіки, що ґрунтується на основі соціально-психологічних характеристик груп і людини, їх особливостей на різних вікових етапах виявлення психологічних умов ефективності взаємодії суб'єктів соціального виховання.

Психотерапевтична функція сім'ї – полягає у взаємній підтримці здоров'я, життєвого тону членів сім'ї, створенні сприятливого психологічного клімату. Реалізується у двох аспектах: «прогладжування» (ласка й увага один до одного) і «резонування» (розуміння й допомога один одному в оцінюванні позицій із важливих проблем, підтримка кожного члена сім'ї в самореалізації й особистісному розвитку).

Психотерапія сім'ї – особливий вид психотерапії, спрямований на корекцію міжособистісних стосунків у сім'ї, подолання негативних емоційних станів окремих її членів або лікування їх у сім'ї чи з її допомогою.

Притулок – соціальна установа, в якій дитина (підліток) може перебувати цілодобово, де вона забезпечується харчуванням і необхідною допомогою.

Притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх – заклад соціального захисту, створений для тимчасового перебування в ньому неповнолітніх віком від 3 до 18 років.

Реабілітація – вид діяльності психологічної служби, який передбачає надання психолого-педагогічної допомоги вихованцям, учням, студентам, які перебувають у кризовій ситуації (постраждали від соціальних, техногенних, природних катастроф, перенесли тяжкі хвороби, стреси, переселення, зазнали насильства тощо), з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності.

Реабілітація педагогічна – система заходів, що має на меті освіти, виховання та всебічний розвиток насамперед дітей з фізичними та розумовими обмеженнями, створення умов для розвитку їх потенційних можливостей. Він також містить різні форми підготовки особистості до життя в суспільстві та сім'ї, окремі напрями її професійної орієнтації та навчання певних видів трудової діяльності.

Реабілітація психологічна – система заходів, яка спрямована на подолання в свідомості людини уявлення про безвихідь її становища, відновлення захисних сил організму, формування впевненості та мотивації щодо подолання кризової ситуації.

Реабілітація професійна – система заходів, спрямованих на відновлення людиною втрачених професійно важливих якостей, необхідних для повернення до трудової діяльності в тій сфері, яка найбільш придатна для людини відповідно її індивідуальних можливостей. У процесі професійної реабілітації, як правило, відбувається розвиток професійно важливих якостей та умінь дещо іншої сфери діяльності, відмінної від тієї, в якій раніше працювала людина.

Реабілітація соціальна – вид соціальної роботи, спрямованої на відновлення основних соціальних функцій, психологічного, фізичного, морального здоров'я, соціального статусу сімей, дітей та молоді.

Реінтеграція бездомних громадян і безпритульних дітей – система заходів, що спрямована на повернення бездомних громадян і безпритульних дітей до самостійного повноцінного життя.

Редистрибуція – вид соціальної допомоги в первісному суспільстві, який передбачає передання частини виробленого громадою надлишкового продукту в розпорядження вождів на різні громадські потреби.

Рефлексія професійно-особистісна – важлива передумова й результат самовиховання соціального педагога, що одночасно є проявом особистісного спрямування, тією основою, яка пов'язує функціональність професійної діяльності з найважливішими з професійного погляду складовими – інтересами, потребами, перевагами. Вона відрізняється теоретичним мисленням, духовною внутрішньою на-

повненістю, єдністю емоційно-чуттєвої й логічної сфери, об'єктивно-суб'єктивним характером, динамічністю. На операційному рівні професійно-особистісна рефлексія – це не що інше, як самопізнання, оцінка й аналіз свого професійного Я, пошуки особистісного смислу й методологічних сутностей професійної діяльності від смислу окремих дій і вчинків до суті та смислу художньо-педагогічної діяльності, які забезпечують мотивацію професійного самовдосконалення і, відповідно, високий рівень професіоналізму.

Ресурси (у широкому значенні) розглядають як запаси чогонбудь, які можна використовувати за потреби; як джерело й арсенал засобів і можливостей, до яких можна вдаватися в міру необхідності з метою виконання певних завдань чи вдосконалення діяльності. До ресурсів належать будь-які джерела та передумови отримання необхідних людям матеріальних і духовних благ, які можна використати за наявності технологій і соціальноекономічних відносин. З точки зору природи та джерел походження, їх поділяють на внутрішні й зовнішні щодо особи чи групи осіб; офіційні (формальні) чи неофіційні (неформальні); реально існуючі чи потенційні.

Реципрокація – вид соціальної допомоги в первісному суспільстві, який передбачає взаємний обмін дарами, послугами; допомога в побутовій та господарській сфері.

Ретардація – (затриманий розвиток) – запізнювання або припинення всіх сторін психічного розвитку або переважно окремих компонентів.

Ринолелія – порушення тембру голосу і звуковимови, обумовлене анатомо-фізіологічними деформації мовленнєвого апарату.

Робітник соціальний – особа, яка має спеціальні навички та знання особливостей роботи з певними категоріями клієнтів та безпосередньо надає соціальні послуги, що не потребують спеціальної кваліфікації.

Робота соціальна з сім'ями, дітьми та молоддю – діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ, що здійснюють соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю, а також фахівців з соціальної роботи та волонтерів, яка спрямована на соціальну підтримку сімей, дітей та молоді, забезпечення їхніх прав і свобод, поліпшення якості життєдіяльності, задоволення інтересів та потреб.

Робота соціально-педагогічна – це різновид соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється в певній соціальній інституції,

яка спрямована на точно визначений об'єкт впливу. Соціально-педагогічна робота характеризує соціально-педагогічну діяльність у площині безпосередньої соціальної практики в чітко окреслених умовах. Вплив професіоналів і громадськості на соціальне облаштування суспільства завдяки формуванню і реалізації державної соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов життєдіяльності кожної дитини та її родини.

Розвиток соціальний дітей і молоді – об'єктивний і водночас керований процес взаємодії кількісних і якісних змін соціальних характеристик молодого покоління за його становлення як суб'єкта суспільного виробництва і суспільного життя. Поняття «соціальний розвиток» і «соціалізація» тотожні, але в них по-різному зроблені акценти: активність особистості більш виразно представлена в ідеї розвитку, а в соціалізації в центрі уваги знаходиться соціальне середовище і його вплив на особистість.

Розвиток порушений – ізольоване пошкодження будь-якої системи аналізатора або структур головного мозку.

Ревнощі – емоційне вираження потреби жінки, чоловіка у збереженні вірності та водночас в одноосібному володінні. Р. мають біологічні витоки в інстинктах продовження життя та самозбереження. Ці витоки можуть посилюватись, послаблюватись чи видозмінюватись у процесі соціалізації; пов'язуватись із відчуттям власника, почуттям власної гідності тощо.

Розлучення – юридичне розірвання шлюбу за життя подружжя. Р. є результатом кризового розвитку стосунків подружньої пари, головним змістом якого є стан дисгармонії, зумовлений порушенням гомеостазу сімейної системи.

Розлучення батьківське – передбачає досягнення домовленостей між подружжям про відповідальність і конкретні форми опіки та участь у вихованні дітей; підготовку та інформування дітей про розлучення і нові умови життя.

Розлучення економічне – досягнення домовленостей і згоди про поділ майна і житла, про форми економічної підтримки колишнім подружжям один одного, про внесок кожного з них у забезпечення матеріального благополуччя дітей і планування в разі необхідності кроків по зміні місця і графіка роботи кожним із подружжя.

Розлучення емоційне – передбачає емоційну сепарацію подружжя, трансформацію емоційної прив'язаності до партнера.

Розлучення релігійне – узгодження з релігійними канонами і отримання дозволу від духівника конфесії на розірвання шлюбу, якщо один із подружжя або обидва віруючі.

Розлучення соціальне – полягає у реорганізації стосунків з розширеною сім'єю і перебудові стосунків зі значущим соціальним оточенням, спільним колом колег і друзів.

Розлучення фізичне – містить територіальну сепарацію і призводить до окремого проживання колишнього подружжя.

Розширена сім'я – сім'я, що містить три і більше поколінь.

Роль сімейна – стійка функція сімейної системи, закріплена за кожним її членом. Поняття «роль» містить бажання, цілі, переконання, почуття, соціальні установки, цінності і дії, які очікуються або приписуються людині.

Роль статева – модель соціальної поведінки, специфічна сукупність вимог та очікувань, які суспільство встановлює до осіб чоловічої і жіночої статі.

Санаторний дитячий будинок – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, які потребують тривалого лікування.

Самовизначення особистісне – процес подолання студентом проблемно-конфліктної ситуації, яка реалізується через становлення його індивідуальності та суб'єктивності; побудова стійких особистісно-сміслових структур життєдіяльності.

Самовизначення професійно-особистісне – це усвідомлення провідних цінностей і сенсів у власному соціальному житті; визначення характеру своїх стосунків з іншими людьми (колегами, дітьми та їхніми батьками, з представниками інших організацій тощо); устанавлення життєвих принципів при вирішенні проблемних ситуацій.

Самовизначення професійно-педагогічне – це визначення власної позиції в теорії та практиці педагогіки на тлі сучасних умов поліпарадигмальної педагогічної реальності.

Самовизначення професійно-функціональне (посадове) – це визначення предмета соціально-педагогічної роботи (стан фізичного, психологічного й соціального розвитку дитини, стан її найближчого оточення та суспільно-державної системи соціального забезпечення життя дитини).

Самовиховання – свідома, цілеспрямована діяльність людини щодо вдосконалення своєї особистості. Змістом професійного самовиховання соціального педагога є всі професійно значущі його

якості, а також його світогляд і фізичне здоров'я. Це якісно відмінний етап у розвитку особистості, що відкриває нові можливості взаємодії людини і зовнішнього середовища шляхом самоствердження, усвідомлення свого місця в навколишньому світі та власної поведінки в ньому. Вища форма виявлення динаміки особистості, що розвивається, в якій вона виступає суб'єктом свого розвитку.

Самовиховання професійне – це свідома діяльність людини, спрямована на вдосконалення своєї особистості відповідно до професійних вимог; цілеспрямований процес, який є продовженням професійного виховання, коли майбутній соціальний педагог з об'єкта виховного впливу («Я – студент, нехай мене вчать») перетворюється на суб'єкт організації власної життєдіяльності («Я – майбутній спеціаліст, готую себе до цього»). Найважливіша умова виникнення потреби у професійному самовихованні для майбутнього педагога – це перехід його зі статусу учня в статус спеціаліста.

Самонавіювання (аутосугестія) – процес навіювання, адресований самому собі; як і навіювання, ґрунтується передусім на уяві людини. Психічний вплив людини на себе, процес формування в собі нових установок, психічних станів шляхом повторення словесних формул чи вміння викликати в уяві яскраві образи. Через самонавіювання можна максимально мобілізувати свої сили і волю, набути навичок самовладання, тобто здатності виконувати певні дії і в ситуаціях, що можуть дезорганізувати людину і вплинути на її емоційну сферу.

Самопереконавання – це процес доведення собі необхідності розвитку окремих якостей чи властивостей, виконання певних дій для досягнення власного вдосконалення або мети діяльності. Застосовують у тих випадках, коли потрібно закріпити свої позиції. Наприклад, для підвищення ефективності навчання необхідно оволодіти технікою швидкого читання, а розуміння й підтримки від інших не отримано. У цьому випадку для того, щоб не втратити впевненості в собі, необхідно переконувати себе, підбирати аргументи на користь прийнятого рішення.

Самоспостереження – вміння подивитися на себе, оцінити свої дії та вчинки збоку. Періодично фіксуючи увагу на своєму психічному стані, соціальний педагог починає краще розуміти, чого можна чекати від себе в тій або тій ситуації. Самоспостереження надає людині цінну інформацію про себе, яка є прихованою від навколишніх; допомагає краще довідатися про свої сильні та слабкі сторони.

Самотність – альтернативна форма шлюбно-сімейних стосунків, що передбачає існування в моноваріанті, без укладання шлюбу.

Свідомо бездітний шлюб – альтернативна форма шлюбно-сімейних стосунків, коли: а) здорові молоді люди можуть, але не хочуть мати дітей; б) народження дитини пов'язане зі слабким здоров'ям, безпліддям, травмами тощо, і є сімейною трагедією.

Сектор соціального обслуговування державний охоплює державні й муніципальні (комунальні) соціальні служби, виконує найбільш важливу роль у системі соціального обслуговування, тому що значну частину соціальних послуг громадяни одержують саме в ньому; формує своєрідну «мережу соціальної безпеки», тому що здійснює ті види соціального обслуговування, які не привертають увагу інших секторів через, наприклад, їх неприбутковість або необхідність вкладення значних фінансових і людських ресурсів.

Сектор соціального обслуговування недержавний комерційний – переважно недержавні некомерційні організації, яка мають не менш важливе значення порівняно з державним сектором у соціальному обслуговуванні населення. Необхідність в існуванні цього сектора можна пояснити тим, що він сприяє розвитку нових видів і форм соціального обслуговування, забезпечує надання соціальних послуг тим громадянам, які не стали об'єктами уваги з боку державного сектора тощо. До основних функцій недержавного некомерційного сектора можна віднести сприяння залученню населення в процес соціальних інновацій, а також розробки і реалізації соціальних програм, посилення відповідальності уряду й урядових органів, поширення в суспільстві почуття спільності, громадської відповідальності, безкорисливості та добродійності тощо.

Середовище навколишнє – частина земної природи, з якою людське суспільство безпосередньо взаємодіє в своєму житті, і виробничої діяльності. Воно утворилося в результаті тривалої еволюції планети Земля під впливом людської діяльності, створення так званої «вторинної природи», тобто міст, заводів, каналів, транспортних магістралей тощо

Середовище соціальне – сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфера суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на її свідомість та поведінку.

Середовище соціально-політичне – це створений людством духовний світ, що охоплює національні, соціальні, економічні, політичні та інші суспільні відносини; сформовані людством упорядковані

усієї історії духовно-культурні цінності, які впливають на людей, формують їхній світогляд, зокрема, обумовлюють поведінку в сфері взаємовідносин із навколишнім середовищем.

Сім'я – це заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою; у ній виробляється сукупність норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємодію між подружжям, батьками та дітьми, дітей між собою. Найважливіший інститут соціалізації підростаючих поколінь, персональне середовище життя і розвитку дітей, підлітків, юнаків, якість якого визначається низкою параметрів конкретної сім'ї: демографічний – структура сім'ї (велика, включаючи інших родичів, або нуклеарна, що охоплює лише родичів і дітей; повна або неповна; одностаття, мало- або багатодітна); соціально-культурна – освітній рівень батьків, їх участь у житті суспільства; соціально-економічний – майнові характеристики й зайнятість батьків на роботі; техніко-гігієнічний – умови проживання, обладнання житла, особливості способу життя.

Сім'я соціальна – сім'я, яка вступає в конфлікт із морально-правовими вимогами суспільства, припускається різних видів правопорушень.

Сім'я багатодітна – сім'я з батьків (або одного з батьків) і трьох та більше дітей. Щоб родина вважалася багатодітною, у ній має бути мінімум троє дітей до 18 років (Закон України «Про охорону дитинства», ст. 1).

Сім'я заміщення – будь-яка форма життєустрою або форма сімейного виховання (реабілітації) дітей, що потребують захисту держави, де вихователі та прийомні батьки не є біологічними батьками дитини (сім'я усиновителів, прийомна, патронатна, опікунська сім'я, сімейно-виховна група, сімейний дитячий будинок та ін.)

Сім'я прийомна – це сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від одного до чотирьох дітей для виховання і спільного проживання (Закон України «Про охорону дитинства», ст. 1). Загальна кількість рідних та прийомних дітей у прийомних сім'ях не повинна бути більше п'яти осіб. Їхнє функціонування регулюється Положенням про прийомну сім'ю, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.1998 р. № 241.

Синдром залежності – поєднання фізіологічних, поведінкових і когнітивних явищ, за яких вживання речовин або класу речовин починає посідати перше місце в системі цінностей індивіда.

Синдром Тоада (залежність від веселого керування авто) – варіант залежної поведінки підлітків, що проявляється у можливості угону авто і інших транспортних засобів з метою «веселого керування» ними, одержання задоволення від ризику та їзди.

Сирітство – соціальне явище, яке обумовлене наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, які залишилися без піклування батьків унаслідок позбавлення їх батьківських прав, визнання в установленому порядку батьків недієздатними, безвісти зниклими та ін. До цієї категорії також належать діти, батьки яких не позбавлені батьківських прав, але які фактично не турбуються про своїх дітей.

Сексуальні дисфункції – це стани, за яких порушуються звичні фізіологічні реакції сексуальної функції.

Сексуальна функція сім'ї – передбачає реалізацію сексуальних стосунків подружжя, досягнення ними сексуального задоволення.

Сімейна самосвідомість – узгоджений образ сім'ї, уявлення про цінності сім'ї, її статус, спосіб життя, ролі, лідерство, норми та правила взаємодії, які поділяють усі члени сім'ї. Компонентами С.С. є сімейна доля, сімейний календар, сімейна історія, автобіографія, сімейні реліквії, фотографії, «сімейне ім'я».

Служба зайнятості державна створена для реалізації державної політики зайнятості населення, професійної орієнтації, підготовки й перепідготовки, працевлаштування та соціальної підтримки громадян, які тимчасово не працюють, у порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України; діяльність здійснюється під керівництвом Міністерства праці та соціальної політики України, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. До Державної служби зайнятості входять також навчальні заклади професійної підготовки незайнятого населення, інформаційно-обчислювальні центри, територіальні та спеціалізовані бюро зайнятості, центри реабілітації населення, підприємства, установи та організації, підпорядковані службі зайнятості. Послуги, пов'язані із забезпеченням зайнятості населення, надаються державною службою безплатно.

Служба психологічна в системі освіти – це сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що становлять єдину систему, основу якої утворюють фахівці в сфері практичної психології та соціальної педагогіки: практичні психологи, соціальні педагоги, методисти, директори (завідувачі) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби.

Служба реабілітаційна – єдиний реабілітаційний простір елітарних, загальноосвітніх адаптивних і профільних закладів, які забезпечують оптимальні можливості для сприятливого розвитку й соціалізації кожної дитини і комплексну реабілітацію дітей і підлітків.

Служби соціальні – підприємства, установи та організації, незалежно від форм власності і господарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги (Закон України «Про соціальні послуги»).

Служби соціальні для молоді – це спеціальні заклади, які надають соціальні послуги та соціальну допомогу молоді віком від 15-ти до 28-ми років. Об'єднують центри, які здійснюють комплексне соціальне обслуговування молоді, та спеціалізовані соціальні заклади, а саме: притулки для тимчасового перебування неповнолітніх, агентства й бюро сприяння зайнятості молоді, яка навчається, тощо. Соціальні служби для молоді надають послуги та допомогу молоді в найважливіших сферах її життєдіяльності незалежно від національності, походження, соціального статусу, місця проживання, роботи, навчання, політичних поглядів і релігійних переконань.

Служби соціальні інтегровані – це комплекс спеціалізованих соціальних служб, які створюються відповідно до потреб членів громади та реалізують певні напрями соціальної роботи, орієнтовані на надання адресної допомоги сім'ям і дітям у подоланні складних життєвих обставин на основі інтегрованого підходу. Такі служби забезпечують попередження, мінімізацію складних життєвих обставин, спричинених бідністю й підвищеною соціальною вразливістю. Інтегративний підхід до організації служб спрямований на забезпечення комплексного підходу в наданні послуг сім'ям, які потребують декількох видів допомоги та послуг одночасно. Турботу про клієнта, який потребує допомоги, бере на себе особа (фахівець із соціальної роботи, соціальний педагог, соціальний працівник, представник органу опіки та піклування), яка представляє його інтереси та водночас від імені громади є виконавцем і замовником адресних, комплексних послуг, різних видів підтримки (Енциклопедія для фахівців соціальної сфери).

Соціалізація (від лат. *socializ* – суспільний) – процес становлення особистості. У процесі такого становлення відбувається засвоєння індивідом мови, соціальних цінностей та досвіду (норм, установок,

взірців поведінки), культури, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті, групі і відтворення ним соціальних зв'язків і соціального досвіду. Соціалізація розглядається як процес і як результат.

Соціально-психологічний клімат сім'ї – узагальнена інтегративна характеристика, яка відображає ступінь задоволеності подружжя основними аспектами життєдіяльності сім'ї, загальним тоном і стилем відносин.

Соціально-рольова адекватність – зумовлюється рольовою структурою сім'ї, що в процесі її життєдіяльності стає більш суворою, порівняно з більшістю малих груп; відображає рівень реалізації міжособистісних, внутрішньосімейних очікувань.

Соціодрама – метод колективної, групової терапії. Сутність його полягає у тому, що проблема соціальних груп і конфліктні стосунки між групами виступають у стихійно організованих сценах.

Соціалізація – розглядається як набуття людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей; процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства, внаслідок взаємодії людини зі стихійними та цілеспрямовано створюваними умовами її життя на всіх вікових етапах. Відбувається як взаємодія людини та різних обставин, що більш чи менш активно впливають на її розвиток (фактори соціалізації).

Соціальна профілактика – система соціально-психологічних, психолого-педагогічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на попередження аморальної, протиправної поведінки дітей та молоді, на усунення умов та чинників, що її спричиняють.

Соціальна технологія – сукупність прийомів, методів і впливів, що застосовуються для досягнення обраних цілей у процесі соціального планування і розвитку, розв'язання соціальних проблем.

Соціальні проблеми – такі соціальні умови, ситуації чи явища, що є несумісними з цінностями значної кількості людей, які згодні з тим, що необхідні дії, які призведуть до змін.

Соціальний педагог – це: 1) спеціаліст, компетентний в питаннях надання педагогічної, психологічної, психотерапевтичної, соціальної допомоги особам, які потребують такої допомоги; 2) спеціаліст, що організовує виховну роботу з дітьми, молоддю та дорослими в різних соціокультурних середовищах (сім'я, навчальний заклад, дошкільні заклади, дитячий будинок, притулок, трудовий колектив,

тощо). Соціальний педагог вивчає психолого-педагогічні особливості особистості і її середовища, виявляє інтереси і потреби, відхилення у поведінці, конфліктні ситуації та надає своєчасну соціальну допомогу і підтримку; сприяє реалізації прав і свобод клієнтів, забезпеченню охорони їх життя та здоров'я.

Соціальний супровід – робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронату соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

Соціальні сироти – особлива соціально-демографічна група дітей віком від народження до 18 років, які позбавлені піклування батьків із соціально-економічних, моральних, психологічних, медичних причин («сироти при живих батьках»). Визначення «соціальні» вказує на те, що саме суспільство винне у відсутності достатніх матеріальних, фінансових і загальносоціальних умов для виконання кожною сім'єю свого обов'язку.

Соціальна реабілітація дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, – комплекс заходів, спрямованих на відновлення або компенсацію соціальних зв'язків дітей, пошук найціннішого для дитини – сім'ї. Усі ці заходи об'єднуються в соціальну реабілітацію – комплекс медико-психолого-педагогічних і соціально-правових заходів, спрямованих на соціальне відродження дитини, відновлення її психічного і фізичного здоров'я.

Соціальний патронат – система заходів щодо підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їхнього соціального статусу.

Соціально-педагогічна реклама – реклама у формі інформації будь-якого виду (брошури, буклети, плакати, тематичні соціально-педагогічні акції, публікації і реклама у засобах масової інформації тощо), що спрямована на досягнення профілактичних цілей, популяризацію здорового способу життя, загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку.

Соціально-педагогічна технологія – сукупність способів, дій, спрямованих на встановлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкту, а також на попередження негативних соціальних процесів; чітко визначена програма послідовних дій соціального педагога, його співробітництво із особистістю, соціальною групою, громадою у наперед визначених умовах.

Спеціалізація – розподіл праці за спеціальними видами, формами; отримання спеціальних знань у певній галузі.

Спеціаліст – освітньо-кваліфікаційний рівень особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула повну вищу освіту, спеціальні вміння та знання, достатні для виконання професійних завдань та обов'язків, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності. Спеціаліст із соціальної педагогіки має бути підготовленим до активної творчості, професійної та соціальної діяльності, яка б сприяла прогресу суспільного розвитку. Він повинен уміти самостійно здобувати нові знання, контролювати і коригувати зроблене.

Спеціаліст із соціальної роботи – соціальний працівник або соціальний педагог, зайнятий у сфері соціальної роботи, освітньо-виховної, культурно-дозвільної діяльності та який має спеціальну освіту, спеціальну кваліфікацію, знання та досвід соціальної роботи з окремими групами людей.

Спеціальна (корекційна) школа-інтернат – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, з відхиленнями у розвитку.

Спеціальний (корекційний) дитячий будинок – вид освітньої установи для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, з відхиленнями у розвитку.

Спортивна адикція (адикція вправ, тренувань) – форма адиктивної поведінки, що характеризується посиленням заняттям професійним спортом з метою досягнення високих результатів, а також екстремальними видами спорту.

«Стан перманентної війни» – форма нехімічних адикцій, основною характеристикою якої є створення небезпечних ситуацій, ситуацій невиправданого ризику з метою повернення минулих відчуттів, що, як правило, призводить до скоєння асоціальних і кримінальних учинків.

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, – визначене, відповідно до законодавства, становище дитини, яке надає їй право на повне державне забезпечення і отримання передбачених законодавством пільг та яке підтверджується комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування.

Співробітництво – форма сімейних стосунків на рівні «дорослі-діти», за якої всі справи вирішуються спільно, що згуртовує сім'ю, зміцнює її основи.

Стандарти соціальних послуг – установлений державою мінімальний рівень вимог щодо обсягу, змісту та порядку надання соціальних послуг різним цільовим соціальним групам, згідно з яким оцінюється якість соціальних послуг, гарантується безпека для життя й здоров'я отримувачів соціальних послуг.

Стан кризовий – особливий стан особи, яка пережила (переживає) насильство, наслідки торгівлі людьми, зазнала впливу наркотичних чи психотропних речовин, втрату соціально-психологічної рівноваги чи іншого впливу, що може стати причиною довготривалих ускладнень для особи та її середовища.

Становлення молоді соціальне – процес різнобічного включення молоді в життєдіяльність суспільства як системи, сприйняття її як елемента цієї системи.

Статева ідентичність – єдність самосвідомості та поведінки індивіда, що відносить себе до тієї чи іншої статі, орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі.

Статєво-рольові системи – культурні очікування щодо соціальних ролей, соціальної діяльності, що підходять для чоловіків і жінок.

Стиль емоційної комунікації – спосіб комунікації в сім'ї, що характеризується визначеним співвідношенням негативних і позитивних емоцій, критики й похвали на адресу один одного, зокрема наявність чи відсутність заборони на відкрите вираження почуттів.

Структура сім'ї – склад і кількість членів сім'ї, а також система сімейних взаємин, що містить стосунки спорідненості, влади й авторитету, зв'язки горизонтальні (чоловік – дружина) і вертикальні (батьки – діти), рольову взаємодію як сукупність установок, норм і зразків поведінки, що характеризують одних членів сім'ї в їхньому ставленні до інших її членів.

Суб'єкти соціально-педагогічної діяльності – державні, громадські організації, фізичні особи, що реалізують соціальну політику та надають допомогу різним категоріям дітей і молоді.

Суб'єкти, що надають соціальні послуги, – державні та комунальні спеціалізовані підприємства, установи та заклади соціального обслуговування, підпорядковані центральним, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування; юридичні особи, що функціонують відповідно до законодавства, які не мають на меті отримання прибутку; фізичні особи.

Субкультура – комплекс морально-психологічних рис і проявів поведінки, типових для людей певного віку або професійного чи

культурного середоша, яке загалом створює певний стиль життя й мислення певної вікової, професійної або соціальної групи.

Субкультура молодіжна – культура певного молодого покоління, що володіє спільністю стилю життя, поведінки, групових норм, цінностей та стереотипів.

Сумісність подружжя – здатність людей спільно працювати, успішно вирішувати завдання, які вимагають узгодженості дій і доброго взаєморозуміння.

Сумісність духовна – узгодженість цілепокладаючих компонентів поведінки партнерів: установок, ціннісних орієнтацій, потреб, інтересів, поглядів, оцінок, думок тощо. Основною закономірністю Д.С. є схожість духовних укладів подружжя.

Сумісність особистісна – відповідність структурно-динамічних особливостей партнерів: властивостей темпераменту, характеру, емоційно-вольової сфери, а також безконфліктний розподіл міжособистісних ролей. Основна закономірність Ос. С. – доповнюваність структурних характеристик партнерів

Сумісність сімейно-побутова – функціональні особливості шлюбних партнерів: узгодженість уявлень про функції сім'ї і відповідний уклад, узгодженість ролевих очікувань та домагань при реалізації цих функцій. Критерій – ефективність виховання дітей.

Сумісність фізіологічна (сексуальна) – гармонія ласки чоловіка і жінки, тілесного контакту, задоволення від близькості.

Супервізія – вид діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спрямований на забезпечення належної якості соціальної роботи, запобігання професійним ризикам шляхом навчання соціальних працівників, наставництва та професійної підтримки на робочому місці.

Суперництво – порушення подружніх стосунків, за якого партнери відкрито конфліктують і сперечаються.

Супровід соціальний – вид соціальної роботи, спрямованої на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

Супряга – форма соціальної допомоги в первісному суспільстві, яка передбачала спільне використання робочої худоби, коли обробка землі здійснювалася «найманими волами»; передбачався взаємний обмін послугами, коли одна і та ж особа їх і надавала, і приймала.

Сценарії сімейні – стійкі пат терни мікродинаміки й структурної організації сім'ї, що повторюються з покоління в покоління.

Сфера соціальна – це галузь життєдіяльності людського суспільства, в якій реалізується соціальна політика держави, спрямована на розподіл матеріальних і духовних благ, забезпечуючи прогрес усіх сторін суспільного життя, покращання життєдіяльності кожної людини. Вона охоплює весь простір життя від умов її праці, побуту, здоров'я, дозвілля до суспільно-класових, національно-етнічних відносин. «Соціальний» означає стосунки між соціальними групами, індивідами з приводу їх стану, місця й ролі в суспільстві, стилю життя.

Сюжет сім'ї – моменти взаємодії членів сім'ї, ключові події, кожна з яких характеризується своїми цілями, особливими формами і конфліктом.

Теорія соціального виховання – галузь сучасної соціальної педагогіки, яка описує, пояснює і прогнозує функціонування соціального виховання, зважаючи на положення філософії соціального виховання, враховуючи дані соціології соціального виховання та соціально-педагогічної віктимології.

Терапія групова спрямована на допомогу з метою подолання емоційних порушень, соціальних недоліків під керівництвом соціального працівника або професійного терапевта. Є навчальні групи (здобування знань, висловлення думок, обговорення проблем); групи спільної діяльності, спорту, відвідування театру з подальшим обговоренням тощо; батьківські; гендерні групи – чоловічі й жіночі. Психотерапевтичними процедурами є релаксація, пантоміма, розігрування рольових ситуацій, виклад біографій, обговорення анонімною історії хвороби, опис сновидінь, фантазій, асоціацій тощо.

Терапія дискусійна передбачає знайомство членів групи; обговорення очікувань клієнтів, переживань, а також групового напруження, пов'язаного з відмінністю між очікуваннями і реальністю; формування адекватного ставлення до проблеми, яку необхідно вирішити, активної мотивації до участі в групі, дотримання норм і традицій групи; аналіз динаміки, розвитку і корекції внутрішньогрупових стосунків, закріплення досягнень; обговорення результатів терапії, підведення підсумків; рефлексія.

Терапія індивідуальна вирішує проблеми конфіденційного характеру (згвалтування, сімейні конфлікти тощо) з тими, хто не бажає брати участь у груповій терапії.

Терапія сімейна – робота соціального працівника з членами сім'ї з метою перегляду їхніх ролей, обов'язків, сприяння більш гнучкій поведінці, спираючись на актуальні вербальні та невербальні дії членів групи.

Терапія соціальна цілеспрямовано й систематично надає допомогу особі або групі, врегульовує почуття, імпульси, думки, стосунки. Вона виправляє, коректує поведінку; запобігає виникненню дисфункцій; забезпечує нормальний розвиток, самоствердження особистості.

Терапія трудова ґрунтується на тонізуючому та активізуючому впливі праці на психофізичну сферу людини, організовує спільну діяльність, полегшуючи стосунки між людьми, знімаючи напруженість, хворобливі переживання.

Технологія – спосіб матеріалізації трудових функцій людини, її знань, навичок і досвіду щодо перетворення предмету праці або соціальної діяльності.

Толерантність (від лат. *tolerans (tolerantis)* – терплячий) – терпимість до чужих думок і вірувань; принцип соціальної та соціально-педагогічної роботи, який вимагає усунення будь-якої упередженості. Соціальний педагог зобов'язаний підтримувати та сприяти утвердженню прав людини, демократії, відмовитися від догматизму, абсолютизації певних переконань, визнавати відмінності людей, не нав'язувати окремі погляди, переконання.

Токсикоманія – форма адиктивної поведінки дітей та підлітків, для якої характерним стає потяг до вдихання парів побутових, хімічних речовин з метою зміни свого психічного стану; штучний виклик галюцинацій.

Трансляція знань – процес передачі знань від покоління до покоління. Саме вона потребує від соціального педагога педагогічної майстерності – логіки мислення, володіння культурою мовлення, особистої привабливості. Але для цього соціальний педагог повинен насамперед прийняти як функціональну необхідність завдання постійного вдосконалення майстерності передачі знань. Це проблема не «технологічного», а професійно-етичного характеру.

Тренінг – запланований процес, призначений поповнити навички та знання і перевірити ставлення, ідеї, поведінку з метою їх зміни та оновлення.

Тютюнопаління – одна із форм адиктивної поведінки, що характеризується потягом (фізичним, психічним) до вдихання диму тліючого висушеного листа тютюну.

Уміння професійні – це здатність спеціаліста застосовувати отримані знання в практичній діяльності. Вони допомагають зробити знання дієвими, перевірити важливість, необхідність, міцність знань, вільно орієнтуватися в соціальних ситуаціях, приймаючи правильні рішення. До професійних умінь належать: комунікативні, аналітичні, організаторські, прогностичні, проектувальні.

Усиновлення – форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що передбачає прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах дочки чи сина; здійснюється на підставі рішення суду. Усиновлення дитини провадиться в її інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

Установлення опіки та піклування – влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебувають переважно у сімейних, родинних відносинах з цими дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку і захисту їх прав та інтересів.

Ургентна адикція – форма адиктивності, що проявляється у звичці перебувати у стані постійної нестачі часу.

Утримання державне дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – повне забезпечення, відповідно до державних соціальних стандартів матеріальними та грошовими ресурсами дитини для задоволення її життєво необхідних потреб та створення умов для нормальної життєдіяльності.

Фандрейзинг – процес пошуку і залучення грошових коштів та інших ресурсів (людських, матеріальних, інформаційних тощо), які організація не може забезпечити самостійно, та які є необхідними для реалізації певного проекту або своєї діяльності в цілому. Можливими джерелами залучення ресурсів є: компанії, приватні особи, фонди, державні органи.

Фактори соціалізації – різноманітні умови, з якими взаємодіє особистість у процесі соціалізації, які більш-менш активно впливають на її розвиток. Фактори соціалізації умовно можна об'єднати в чотири групи: мегафактори (мега – дуже великий, загальний) – космос, планета, світ та ін., які певною мірою впливають на соціалізацію всіх жителів Землі; макрофактори (макро – великий) – країна, етнос, суспільство, держава, які впливають на соціалізацію всіх; мезофактори (мезо – середній, проміжний). Фактори соціалізації великих груп

людей ще виділяються: за місцем і типом поселення, в яких вони живуть (регіон, село, місто, селище); за належністю до аудиторії тих чи інших мереж масової комунікації (радіо, телебачення тощо); за належністю до тих чи тих субкультур. Мезофактори впливають на соціалізацію як прямо, так і опосередковано через четверту групу – мікрофактори. До них належать фактори, що безпосередньо впливають на конкретних людей, які з ними взаємодіють, сім'я і домашнє середовище, сусідство, групи однолітків, виховні організації, різні громадські, державні, релігійні, приватні та контрсоціальні організації, мікросоціум.

Фахівець із соціальної роботи – особа, яка має спеціальну освіту й здійснює практичну соціальну роботу з різними категоріями дітей і молоді та соціальними групами.

Фахівець із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю – особа, яка має спеціальну освіту відповідно до вимог центрального органу виконавчої влади в справах сімей, дітей та молоді і здійснює соціальну роботу з сім'ями, дітьми.

Фемінність (від лат. *femina* – жінка, самка) – комплекс психологічних особливостей, традиційно приписуваних жінці. Це – характерологічні риси м'якості, готовності допомогти та ін.

Фетиш – певний предмет своєрідного поклоніння, наділений, за уявленнями віруючих, магичною силою. Ставлення до фетишу подвійне: його «задобрюють і годують», коли хочуть досягнути бажаного; і наказують, якщо він «не виконує» прохання; предмет сліпого поклоніння.

Фізична залежність – 1) спотворена потреба організму до наркотичних засобів; 2) стан, за якого у відповідь на відсутність психоактивної речовини розвивається абстинентний синдром. Виникає лише за наявності психічної залежності.

Функції сім'ї – особливі форми життєдіяльності, активності, пов'язані із задоволенням потреб сім'ї. Ф. поділяються на соціальні (зумовлюють важливу роль сім'ї у суспільстві) та індивідуальні (сприяють задоволенню матеріальних і духовних потреб кожного члена конкретної родини).

Функціонально-рольова узгодженість – динамічний показник психологічного здоров'я сім'ї, що відображає рівень розвитку таких соціально-психологічних механізмів внутрішньосімейної взаємодії, як взаєморозуміння, взаємодопомога, взаємодовіра, толерантність між членами сім'ї.

Філософія соціального виховання – галузь соціальної педагогіки, яка розробляється на перетині філософії, етики, соціології та педагогіки. У ній розглядаються фундаментальні методологічні та світоглядні питання, надається трактування сутності соціального виховання та його завдань; на основі певного розуміння образу людини розробляються загальні підходи до співвідношення розвитку, соціалізації й виховання; визначаються цінності та принципи соціального виховання тощо.

Форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, це: усиновлення; встановлення опіки, піклування; передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Функції соціально-педагогічної діяльності – це основні напрями роботи, в яких конкретизується її зміст.

Хімічні адикції – вживання та вдихання наркотичних, психоактивних, психотропних, токсичних речовин і речовин побутової хімії.

Цикл розвитку сім'ї – визначається об'єктивними подіями (народження, смерть) і здійснюється в контексті вікових змін всіх членів сім'ї.

Ціннісно-орієнтаційна єдність сім'ї – збіг, єдність поглядів, ставлення членів сім'ї до загальнолюдських норм, правил, принципів формування, розвитку та функціонування її як малої соціальної групи.

Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх – лікувально-реабілітаційні заклади для неповнолітніх, що вживають алкоголь, наркотичні засоби і психотропні речовини, а також для неповнолітніх, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до загальноосвітніх шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації. Тут їх лікують від наркоманії, токсикоманії, алкоголізму, здійснюють психосоціальну реабілітацію та корекцію.

Центри праці молодіжні – спеціалізовані державні установи, які створюються з метою вирішення питань працевлаштування молоді, забезпечення її зайнятості у вільний від навчання час, сприяння розвитку молодіжних ініціатив у трудовій сфері, перенавчання та підвищення кваліфікації молоді.

Центри реінтеграції бездомних жінок – заклади, створені для жінок, які не мають житла, засобів для існування; вони здійснюють також первинну адаптацію, проводять консультації, тренінгові за-

няття, допомагають жінкам приймати рішення щодо розв'язання власних проблем.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді – спеціальні заклади, що надають соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. До них належать: Український державний центр соціальних служб для молоді; обласні, міські, районні центри; спеціалізовані соціальні заклади для молоді.

Центри територіальні з обслуговування самотніх непрацездатних громадян похилого віку та осіб із інвалідністю – спеціальні державні установи, які надають за місцем проживання послуги пенсіонерам, інвалідам, самотнім, непрацездатним та іншим соціально незахищеним громадянам вдома, у закладах стаціонарного, тимчасового і денного перебування.

Цінності – це стійкі уявлення, переконання про людей, їх цілі, засоби досягнення цілей та умови проживання; це ідеальні уявлення про те, яким має бути світ і якою повинна бути норма людської поведінки в цьому світі. У професійній діяльності ціннісні орієнтації визначаються через ставлення спеціаліста до своїх посадових обов'язків.

Шлюб – особливий соціальний інститут; історично зумовлена, соціально регульована форма відносин між чоловіком і жінкою, що встановлює їхні права та обов'язки відносно один одного та дітей. Ш. є основою формування сім'ї.

Шлюб груповий дуально-родовий – право чоловіків одного роду на подружні стосунки зі всіма жінками іншого роду. Суб'єктом господарської діяльності був весь рід; виховання дітей здійснювалося цілим родом.

Шлюб комплементарний – шлюб, у якому один партнер розпоряджається, дає накази, а інший підпорядковується, очікує поради чи інструкції.

Шлюб метакомплементарний – шлюб, у якому провідного становища досягає партнер, що реалізує власні цілі шляхом підкреслювання власної слабкості, недосвідченості та безсилля, маніпулюючи іншим партнером.

Шлюб парний – передбачав вибірковість і тривалість стосунків між чоловіком та жінкою роду на основі сексуальних відносин і особистої близькості між партнерами. Родинні зв'язки визначались по материнській лінії.

Шлюб симетричний – шлюб, у якому обидва партнери мають рівні права, проблеми вирішуються шляхом домовленості, обміну чи компромісу.

Шкідливі звички – небажані форми поведінки, що виникають унаслідок закріплення психофізіологічних механізмів – динамічних стереотипів.

Школи загальноосвітні і професійні училища соціальної реабілітації – спеціальні навчально-виховні заклади для неповнолітніх, які потребують особливих умов виховання. До них направляють осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років або правопорушення до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.

Традиції і ритуали – повторювані узаконені дії, що мають символічне значення. Традиції і ритуали є важливим чинником стабілізації сімейної системи, зміцнюють сім'ю та редукують тривогу її членів.

Триангуляція – залучення третього до спроб вирішення конфлікту між учасниками основної діади. Трикутники, відносини триангуляції – це будь-які взаємовідносини з трьома каналами зв'язку.

ЮНІСЕФ – дитячий фонд ООН, створений Генеральною Асамблеєю ООН в 1946 році з метою надання допомоги і підтримки дітям, які залишилися на території Європи після Другої світової війни.

Якості особистості – узагальнені властивості особистості, що відрізняються стійкістю, хоча і зазнають формування.

Список використаної літератури

1. Алексєєнко Т. Ф., Кушнар'єв С. В. Ризикована поведінка : посібник. Вінниця : Планер, 2013. 172 с.
2. Архипова, С. П., Майборода Г. Я., Тютюнник О. В. Методи та технології роботи соціального педагога : навч. посіб. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Київ : Слово, 2011. 496 с.
3. Багрій В.Н. Критерії та рівні сформованості професійних умінь майбутніх соціальних педагогів. URL: file:///D:/Documents/Downloads/Znpkhist_2012_6_4.pdf
4. Белова О., Письмак Л. Нормативна документація соціального педагога. Київ : Шкільний світ, 2008. 120 с. (Бібліотека «Шкільного світу»).
5. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посібник / О. Київ, 2009. 208 с.
6. Безпалько О. В. Зміст та напрями професійної діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах. *Проблема педагогічних технологій*. Луцьк, 2002. Вип. 2. С. 74–79.
7. Боднар А. Я., Павленко С. С. Деякі аспекти вивчення проблеми насильства в сім'ї на сучасному етапі. Наукові записки НаУКМА. Корекційна та соціальна педагогіка і психологія. 2008. Т. 84. *Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. С. 69–72.
8. Бойко Т. В. Допомога сім'ям у кризі. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. № 3. 2005. С. 129–135.
9. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: *методологічний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів* / за заг. ред. О. М. Полякової. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. 344 с.
10. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: метод. матеріали для працівників освіти / авт.-упор.: С. Буров, І. Дубиніна, Ю. Онишко, Л. Смирнова, М. Ясиновська. Київ : Видав. дім «КАЛИТА», 2007. 36 с.
11. Войтова Л. В. Соціально-педагогічна робота щодо профілактики насильства над дітьми в сім'ї. URL: http://www.archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/.. /10. Pdf

12. Войтова Л. Соціально-педагогічна робота з сім'єю : методичний посібник. Київ, 2012. С. 22–28.
13. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 193 с.
14. Власов П. О. Насильство в сім'ї та соціальна робота з сім'ями в яких чиниться насильство : інформаційно-практичний посібник. Дніпропетровськ, 2004. 72 с.
15. Власова О. І. Педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2005. 400 с.
16. Вступ до спеціальності «соціальна педагогіка»: навчальний посібник / автори-укладачі Л. І. Міщик, О. П. Демченко; за заг. ред. Л. І. Міщик. Глухів, 2013. 250 с.
17. Гончарова Т. В. Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори виникнення. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. № 4. С. 47–53.
18. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник; гол. ред. С. Головка. Київ : Либідь, 1997. 373 с.
19. Гомонюк О. М. Професійно значущі якості майбутнього соціального педагога – важлива складова його професійно-педагогічної культури. *Педагогічні науки*. 2012. № 6. С. 29–32.
20. Гошовська Д. Т. Спеціальна психологія та методика педагогічно-корекційного тренінгу : навчально-методичний посібник. Луцьк, 2011. 265 с.
21. Діяльність центрів соціальних служб для молоді України: сучасний стан і перспективи розвитку / С. В. Толстоухова та ін. Київ : Академпрес, 2015. 112 с.
22. Діти вулиці: хто вони і як їм допомогти / упоряд. О. Главник, Н. Комарова. Київ : Главник, 2006. 112 с.
23. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна та ін.; наук. ред. А. М. Богуш; За заг. ред. Н. В. Гавриш. Луганськ : Альма-матер, 2006. 368 с.
24. Елисеєва Л. Я. Формирование профессионально важных качеств социального педагога в учебно-воспитательном процессе колледжа : дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Москва, 2005. 259 с.

25. Етика соціальної роботи : принципи і стандарти (ухвалено Міжнародною федерацією соціальних працівників (МФСП) / переклад з англійської Н. Білоус. *Соціальна політика і соціальна робота*. 1998. № 4. С. 67–75.
26. Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2003. № 1. С. 16–22.
27. Єжова Т. Є. Соціальна реабілітація дітей-інвалідів. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 284 с.
28. Жигайло Н. І. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Львів : Новий світ, 2007. 256 с.
29. Життєві кризи особистості: наук.-метод. посібник: У 2 ч. / ред. рада В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. Київ : ІЗМН, 1998. Ч. 1: *Психологія життєвих криз особистості*. 360 с.
30. Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка : навч. посібник / за заг. ред. О. В. Безпалько; авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. Київ : Академвидав, 2013. 312 с.; С. 85–101.*
31. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою: посіб. / авт. кол.; упор. Ю. А. Луценко. Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. 129 с. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см
32. Завацька, Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога: навч. пос.; МОН України. Київ : Слово, 2008. 240 с.
33. Загальне положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді: затверджено постановою КМУ від 27 серпня 2004 р. № 1126. *Урядовий кур'єр*. 10 вересня 2004 р. № 170.
34. Заверико Н. В. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Київ : Слово, 2001. 240 с.
35. Про реабілітацію інвалідів в Україні : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 2–3. Ст. 36.
36. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013. № 32. Ст. 412.
37. Про охорону дитинства : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 30. Ст. 142.
38. Про соціальні послуги : Закон України від 19.04.2011. URL: 08.02.2011: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-15>

39. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 5. Ст. 35.
40. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. *ВВР України*. 2001. № 42. Ст. 213.
41. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 1.12. 1998 р. № 281-XIV. *ВВР України*. 1999. № 1. Ст. 2.
42. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *ВВР*. 2017. № 38–39. Ст. 380. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
43. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16. 01.2020 р. № 463-IX. *Голос України*. № 50 (7307). Вівторок. 17 березня 2020 р.
44. Запобігання насильству в сім'ї у діяльності фахівців соціальної сфери: навчально-методичний посібник / авт. кол.: Бондаровська В. М., Булах Л. В., Журавель Т. В. та ін. / за заг. ред. Бондаровська В. М., Бордіян Я. І., Журавель Т. В., Пилипас Ю. В. Київ : ТОВ Видавничий дім «КАЛИТА», 2014. 282 с.
45. Запобігання насильства в сім'ї / під заг. ред. А. В. Довженко, А. Й. Присяжнюк, В. А. Ганцюра. Київ : ТОВ НОВА, 2004. 136 с.
46. Збірник законодавчих та нормативних актів з питань соціального та правового захисту / упоряд. З. П. Кияниця, М. О. Смирнова, Л. Г. Дюжаєва та ін. К., 2002. 171 с.
47. Зверева І. Д. Соціальна педагогіка: теорія і технології. Київ : Центр навчальної літератури, 2011. 314 с.
48. Зверева І. Д., Коваль Л. Г., Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка: навч. посібник. Київ : Вид-во ІЗМН, 2010. 390 с.
49. Зміни до деяких наказів міністерства освіти і науки України і міністерства освіти і науки, молоді та спорту України : Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.07.2017 № 948. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0930-17>
50. Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник; за заг. редакцією Байди Л. Ю., Красюкової-Еннс О. В. / кол. авторів: Байда Л. Ю., Красюкова-Еннс О. В., Буров С. Ю., Азін В. О., Грибальський Я. В., Найда Ю. М. К., 2012. 216 с.
51. Інструкція про встановлення груп інвалідності за 14 листопада 2011р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11>

52. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство: громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти : методичний посібник / Є. А. Клопота, В. Г. Бондаренко, О. А. Клопота, С. А. Бондаренко. Запоріжжя : ЗНУ, 2008. 114 с.
53. Ішук С. В. Етика соціальної роботи : курс лекцій. Тернопіль : ТДПУ, 2008. 59 с.
54. Калмикова Л. В. Вплив різних типів неблагополучних сімей на поведінку і розвиток підлітків. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна»*. 2010. № 2. С. 94–98.
55. Капська А. Й. Соціальна педагогіка : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2012. 487 с.
56. Капська А. Й., Пеша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 231 с.
57. Кіричевська Є. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: стратегії подолання. *Практична психологія і соціальна робота*. 2010. № 8. С. 4–10.
58. Климов Е. А. Психологія професійного самоопределения. Москва : Академия, 2004. 304 с.
59. Клочко О. О. Профілактика адиктивної поведінки дітей та молоді у контексті підготовки майбутніх соціальних педагогів : монографія. Суми : ФОП Наталуха А. С., 2013. 172 с.
60. Кобилянська Л. І. Сімейне гувернерство як один із напрямів професійної діяльності соціального педагога. *Молодь і ринок*. 2006. № 4. С. 101–105.
61. Коджаспирова Г. М. Культура професійного самообрання педагога : посібник; под ред. докт. психол. наук, акад. Ю. М. Забродина. Москва, 1994. 69 с.
62. Коломієць О. Г. Соціально-педагогічні умови подолання сімейного насильства щодо дітей. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N122/N122p071-077.pdf
63. Колесіна Т. Є. Рання профілактика відхилень у поведінці учнів/ *Проблеми спільної роботи комісії у справах неповнолітніх та органів освіти України*: зб. наук.-метод. ст. : Академпрес, 1994. С. 81–85.
64. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: моногр. Київ : Саміт-Книга, 2009. 272 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).

65. Конвенція ООН про права інвалідів. Прийнята резолюцією 61/106 ГА ООН 13 грудня 2006. Організація Об'єднаних Націй. URL: <http://www.un.org/russian/document/convents/disability.html>
66. Кочетов Г. М. Механизмы процесса профессионализации. Томск, 1975. С. 73–77.
67. Краснова Н. П. Напрями та типові технології діяльності соціального педагога в загальноосвітній школі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2011. № 1. С. 71–81.
68. Крылова Т., Струкова М. Работа социального педагога с семьей группы риска. *Социальная педагогика*. 2009. № 4. С. 23 – 29.
69. Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Київ, 2010. С. 126–131.
70. Мазай Л. Ю. Соціально-психологічні стереотипи у ставленні до людей з інвалідністю. *Молодий вчений*. 2017. № 3 (43). С. 271–274.
71. Макрицкий М. В. Категория «педагогическая культура» и ее концептуально-понятийный анализ. *Ученые записки. Общественные и гуманитарные науки. Педагогика*. Т. 2. 2003. С. 84–85.
72. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л. Соціально-психологічні аспекти проблем насильства. Київ, 2003. 337 с.
73. Манохіна І. В. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування : навчальний посібник. Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. 276 с.
74. Маруненко І. М., Тимчик О. В. Медико-соціальні основи здоров'я : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Київськ. ун-тет ім. Бориса Грінченка, 2013. 317 с.
75. Методика соціально-виховної роботи : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / авт.-упоряд. К. В. Педь. Полтава : ПДПУ, 2009. 254 с.
76. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству. Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 18.05.2018 р. № 1/11-5480. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18> (дата звернення: 12.05.2019).
77. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка : досвід та перспективи. Запоріжжя, 2009. 248 с.
78. Моїсеєнко К. Професійна діяльність соціального педагога : метод. посіб. Київ : Шк. світ, 2009. 120 с.

79. Про затвердження Положення про дитячі будинки і загально-освітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Наказ МОНмолодьспорт та Мінсоцполітики України від 10.09.2012 р. за № 995/557. URL: // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>
80. Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25.04.2008 р. (№1795. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0471-08>
81. Настільна книга соціального педагога: нормативно-правові документи, вимоги щодо оформлення документації, технології та методи діяльності, робота зі школярами «групи ризику», зразки бланків обов'язкових документів / авт.-уклад. О. Є. Марінушкіна, І. М. Вишнева, В. В. Носенко. Харків : Ранок, 2010. 270, [2] с.: табл. Бібліогр.: С. 263–267.
82. Наторп П. Социальная педагогика. Теория воспитания воли на основе общности; пер. А. А. Громбаха. СПб. : [б. и.], 1911. 360 с.
83. Никитина Л. Е. Социальный педагог в школе. 2-е изд. Москва : Академический проект: Гаудеамус, 2003. 112 с.
84. Новели законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству : матеріали міжнародного круглого столу (27 вересня 2019 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. 184 с.
85. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога. Москва : ТЦ «Сфера». 2001. 480 с.
86. Олиференко Л. Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска : учеб. пособие для студентов высших пед. учебн. завед. Москва, 2002. 256 с.
87. Організація і технологія соціальної роботи з дітьми вулиці / за заг. ред. А. Й. Капської. Київ, 2003. 317 с.
88. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2005. 560 с.
89. Папуша В. В. Віктимна поведінка підлітка: форми прояву та їх аналіз. *Наука і освіта: Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. № 11. 2016 / СХХХХХІІ. С. 60–66.

90. Перші кроки соціального педагога на шляху до професії: вступ до спеціальності : навчальний посібник / автори-укладачі Л. І. Міщук, О. П. Демченко; за заг. ред. Л. І. Міщук. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. 338 с.
91. Пожидаєва О. В. Складові професійної характеристики соціального педагога. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика: наук. метод. журнал*. 2014. № 1/2. С. 66–72.
92. Поліщук Ю. Й. Сімейне насильство над дітьми як соціально-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Серія соціально-педагогічна*. Вип. 13 / за ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2009. С. 213–220.
93. Положення про психологічну службу у системі освіти України : Наказ Міністерства освіти і науки України від 22 травня 2018 р. № 509. URL: <https://imzo.gov.ua/2018/05/25/nakaz-mon-vid-21-05-2018-509-pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-psyholohichnu-sluzhbhu-u-systemi-osvity-ukrajiny/>
94. Полякова О. М. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація. Суми : Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. С. 45–86.
95. Постанова Про затвердження порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб). (№ 896 від 21.11.2013). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/896-2013>
96. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. № 783. Положення про Національну соціальну сервісну службу України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-nacionalnoyi-socialnoyi-servisnoyi-sluzhbi-ukrayini-260820>
97. Психологія сімейних взаємин : навч. посіб. / М. С. Корольчук, П. П. Криворучко, В. І. Осьодло та ін.; за заг. ред. М. С. Корольчука. Київ : НікаЦентр, 2010. 296 с.
98. Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинились у складних життєвих обставинах. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0471-08>. – Назва з екрана.
99. Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників : Постанова Кабінету Міністрів України

від 14 червня 2000 р. № 963. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2000-%D0%BF>

100. Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : Наказ Міністерства соціальної політики від 31 берез. 2016 р. № 318. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16?test=XX7-MfygCSgkykCjZiakQoEzHI4Qws80msh8Ie6>
101. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *ВВР України*. 2001. № 30. Ст. 142. 2. Офіційний сайт газети.
102. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 р. *Голос України* від 06.01.2018. № 4.
103. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини : Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015.
104. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 6. Ст. 35.
105. Професійна етика соціального педагога : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Л. П. Харченко. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 562 с.
106. Романюк І. М., Мулярчук В. М. Особливості організації соціальної роботи із особами, які повернулись із місць позбавлення волі. *Вісник Національного університету оборони України. Збірник наукових праць*. Київ : НУОУ, 2013. Вип. 2 (39). С. 114–117.
107. Романовська Д. Д. Психологічний супровід процесу інтеграції у суспільство дітей з особливими потребами. *Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і виховання «особливої дитини» у школі: метод. посібник* / за ред. Д. Д. Романовської, С. І. Собкової. Чернівці : Технодрук, 2009. С. 104–109.
108. Самойлов А. М. Стан розробленості проблеми девіантної поведінки особистості у психолого-педагогічній літературі. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. Вип. 35 / редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. Київ-Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2013. С. 421–427.
109. Сейко Н. А. Соціальна педагогіка: курс лекцій. Житомир : Держ. пед. ун-тет, 2002. 260 с.
110. Семенцова О., Лосєва Н. Корекційно-розвивальна діяльність практичного психолога. *Психолог. К.*, 2007. № 43. С. 100–107.

111. Силкіна С. А. Важковиховуваність підлітків як соціально-педагогічна проблема. *Теорія і практика освіти в сучасному світі*. Миколаїв, 12–13 грудня 2014 р. С. 70–74.
112. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями. URL: http://www.ebooktime.net/book_156_glava_91
113. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навч. посіб. / І. М. Трубавіна. Київ : ДЦССМ, 2003. 132 с.
114. Соціально-педагогічна робота з батьками, що виховують дітей з особливими потребами : навчально-методичний посібник / укл. Н. В. Заверико, Т. Г. Соловійова. Запоріжжя : ПП «Тандем». 2008. 53 с.
115. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
116. Соціально-педагогічна діяльність в умовах трансформації суспільства: теоретичні та прикладні проблеми : монографія / С. П. Архипова, Т. М. Десятов, І. І. Курляк та ін.; за заг. ред. С. П. Архипові. Черкаси : ПП Гордієнко, 2014. 234 с.
117. Сорочинська В. Є. Організація роботи соціального педагога: навч. пос.: реком. МОН України; Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Київ : Кондор, 2010. 208 с.
118. Сушик Н. Сутність, види, фактори виникнення насильства над дітьми в сім'ї. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей»* (м. Тернопіль, 29–30 квітня 2014 р.). Тернопіль, 2014. 317 с.
119. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти / В. М. Бондаровська, О. О. Кочемировська, Г. М. Лактіонова, Ю. В. та ін. / заг. ред. О. Кочемировська. Київ : Вид-во ФОП Клименко Ю. Я., 2010. 372 с.
120. Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки. *Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць* / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. Вип LVI. Слов'янськ: СДПУ, 2011. С. 431–440.
121. Сьомкіна І. С. Соціально-педагогічна робота центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з неблагополучними сім'ями :

- навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Старобільськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2015. 236 с.
122. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді : метод. посіб. / С. В. Толстоухова, О. О. Яременко, О. В. Вакуленко та ін. Київ : Держ. центр соц. служб для молоді, Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 88 с.
123. Технологія підготовки педагогів до попередження насильства та агресії в сім'ї : методичні рекомендації / Н. Ю. Воляннюк (розділ I; тема 1); Г. В. Ложкін (розділ II; тема 1); В. В. Папуша (розділ IV); В. А. Бараннік (розділ I; тема 2); В. І. Карамушка (розділ III); О. П. Щотка (розділ II; тема 2); за заг. ред. Н. Ю. Воляннюк. Рівне : «Прінт Хауз», 2011. 146 с.
124. Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей і молоді з функціональними обмеженнями: затверджено постановою КМУ від 8 вересня 2005 року № 877. *Урядовий кур'єр*. 28 вересня 2005 року.
125. Титаренко Т. Дитина з особливими потребами та її життєвий світ: напрямки психологічного консультування. *Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник* / ред. кол. Н. Софій (голова), І. Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор), та ін. Київ : Контекст, 2000. 336 с.
126. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Київ : ДЦССМ, 2002. 176 с.
127. Тунтуєва С. В. Соціально-педагогічна робота з особами, постраждалими від насильства в сім'ї : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2015. 172 с.
128. Тюріна В. Соціально-психологічні чинники формування і здійснення насильства над дітьми у сім'ї. *Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я»*. Тернопіль : ННПУ, 2014. С. 396–398.
129. Федоришин Г. М., Лютак О. З. Профілактика насильства в сім'ї та в освітньому середовищі : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. 254 с.

130. Федоришини Г. М. Модель первинної профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ: Видавництво ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2014. Вип. 19. Ч. 1. С.194–205.
131. Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Теоретико-методичні засади професійної етики соціального педагога : навчально-методичний посібник; Держ. закл. «ЛНУ імені Тараса Шевченка». Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. 543 с.
132. Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Соціально-педагогічні технології : навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів. Луганськ : Альма-матер, 2005. 552 с.
133. Харченко С. Я. Робота соціального педагога з дітьми девіантної поведінки. Харків : Вид. група «Основа», 2012. С. 32–37.
134. Царенко Ю. Корекційно-розвивальні заняття. *Психолог*. Київ, 2002. № 8. С. 115–120.
135. Чубук Р. В. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 348 с.
136. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2012. 248 с.
137. Шульга В. В. Соціальний педагог у загальноосвітньому навчальному закладі : методичні рекомендації. Київ : Ніка-Центр, 2004. 124 с.
138. Юрків Я. Сутність та зміст соціального феномену «насильство в сім'ї». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2013. Вип. 27. С. 234–237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2013_27_79
139. Юрків Я. І. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота* / гол. ред. І. В. Козубовська. Ужгород : Говерла, 2013. Вип. 28. С. 185–189.
140. Ющенко К. О. Відхилення у поведінці дітей як психолого-педагогічна та соціальна проблема. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2018. № 3. С. 71–76.
141. Якса Н. В. Соціально-педагогічний тезаурус : словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 154 с.

142. Ярошко М. І. Психологія важковиховуваних підлітків : монографія. Дрогобич : Коло, 2002. 163 с.
143. Vorp M., Vorp G. A Practical Guide to Building Sustainable Communities – Calgary: Alberta, 1998. 68 p.
144. Bullying and Victimization: The Problems and Solutions for School-aged children (1997) // [www. NCPS/ Bullying/and/Victimization/ Problems/Solutions/ for/School-aged/children.htm](http://www.NCPS/Bullying/and/Victimization/Problems/Solutions/for/School-aged/children.htm)
145. Brager G., Specht H. Community organizing. N.Y. : Columbia University Press. 973. 363 p.
146. Butcher H. Community and Public Policy. London, 1993. 220 p.
147. Byrne T. Padfield C. Social Services. London, 1985. 387 p.
148. Darmawan N. Bullying in school: A study of Forms and Motives of Aggression in Two secondary Schools in the city of Palu, Indonesia / N. Darmawan. Centre for Peace Studies Faculty of Humanity, Social Science and Education University of Tromso Norway, 2010. 111 p.
149. Devoe J. F. Student Reports of Bullying: Results From the 2001 School Crime Supplement to the National Crime Victimization Survey / J. F. Devoe, S. Kaffenberger – U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics. Washington, DC: U.S. Government Printing Office. 2005. 310 p.
150. Duffy L. A. Bullying in Schools: A Social Identity Perspective / A. L. Duffy, B. Psych (Hons). School of Applied Psychology Business School, 2004. 376 p.
151. Canadian Association of Social Workers. Code of Ethics. Ottawa, 1994. 174 p.
152. Community Organizing and Community Building for Health. Rutgers, the state University of New Jersey, 2005. 489 p.
153. Handbook: A framework fore evaluating community development. London: CDF Publications, 2000. 82 p.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Козирев Микола Петрович,
кандидат філософських наук, доцент

Соціальна педагогіка

Навчальний посібник

Редагування *Андріана Кузьмич-Походенко*
Макетування *Галина Шушняк*
Друк *Іван Хоминець*

Підписано до друку 10.02.2021 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 20,46.
Тираж 100 прим. Зам № 103-20.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.